

**ҰЛТТЫҚ КОДТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА
ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ
МАҢЫЗЫ**

Ұжымдық монография

**ҰЛТТЫҚ КОДТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА
ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ
МАҢЫЗЫ**

Ұжымдық монография

Астана, 2023

ӘОЖ 80/81(035.3)

КБЖ 81.2

Ж 78

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ғылыми кеңесі ұсынған ұжымдық монография ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын BR10965370 «Ұлы Жібек жолы тарихи топонимдерін ғылымдар тоғысында зерттеу» жобасы аясында әзірленді.

Жауапты редакторы Кенжалин Қ.К.

Пікір жазғандар:

Әбдіғазизұлы Б., филология ғылымдарының докторы, профессор

Орда Г.Ж., филология ғылымдарының докторы, профессор

Жұмағұл С.Б., Байтанасова Қ.М., Тұрғанбаева Қ.М. Ұлттық кодтың қалыптасуында Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы. Ұжымдық монография. – Астана, 2023. – 235 бет.

ISBN 978-601-337-948-7

Қандай бір халықтың әлеуметтік-тарихи, мәдени мәселелері сол елдің өркендеуіне тиісті тарихи қисынды, ұстанымды, әдіснаманы, көзқарасты ұсынады. Ғылым мен тарихтың ілгерілеуі адамзаттың тарихқа, бүгінгі күнге, келешекке сергек қарауды, білім-зейіні мен тәрбиесі арқылы өзінің ұстанымдарын жаңа ақпараттармен толықтырып отыруды қажет етеді. Тарихи-мәдени үдеріске дербес өлшеммен қарау ондағы концептуалды көзқарастардың басым болуына жол ашады.

Монографияда Ұлы Жібек жолы тарихи топонимдерінің мәдениет, тіл, әдебиет тоғысындағы ерекшеліктері ғылыми тұрғыда сараланып, көркем мәтіндер арқылы дәйектеледі.

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2023

© «Таңбалы» баспа орталығы, 2023

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
I тарау. Ұлттық код және Ұлы Жібек жолы топонимдері	5
1.1. Ұлттық код және топоним	6
1.2. Көркем шығарма кеңістігіндегі топонимдер	17
1.3. Ұлттық мәдени код және бірегейлік	33
II тарау. Қазақ поэзиясы және ұлттық код	39
2.1. Қазақ поэзиясындағы елдік мұрат	40
2.2. Поэзиядағы туған жер, атамекен бейнесі	62
2.3. Поэзиядағы ұлттық код және идеялық-көркемдік арна	84
III тарау. Қазақ прозасы және ұлттық құндылық	124
3.1. XX ғасырдағы қоғамдық-саяси ахуал: ел мен жер тағдыры	125
3.2. Ауыл бейнесі және ұлттық таным	139
3.3. Қазақ романдарындағы атамекен бейнесі	166
3.4. Ғұмырнамалық туынды: деректілік пен көркемдік	181
3.5. Тәуелсіздік: сөз өнері және мәдени код	203
Қорытынды	232

КІРІСПЕ

XXI ғасыр адамзат қоғамында мәнді өзгерістерді орнықтырып, жаңаша сипаттағы тұжырымдар мен көзқарастарды әкелді. Бұл қоғамның барлық саласымен қатар, гуманитария ғылымында да байқалды. Тіл мен әдебиеттің қоғам өмірінде алатын орны мен атқаратын қызметі тереңдей түсті. Сөйтсе де, сөз өнерінің қоғамдағы функциясы барынша нақтыланып кетті деуге болмайды. Қоғамдық дамуда тіл мен әдебиеттің болмысы үнемі кемелденіп, адамды рухани жағынан дамытудың пәрменді құралы бола білді. Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бері саяси-экономикалық жағдайдың ілгерілеуі нәтижесінде рухани байлығымыз, этномәдениетіміздің мәнді де салмақты мәселелері салыстырмалы түрде үлкен жетістіктерге жетті. Қазақстанның үшінші жаңғыруы кезеңі еліміздің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін нығайта түспек. Оның көрінісі рухани салада байқалып отыр. Халқымызды өнері, соның ішінде сөз өнері бұрынғы кеңестік дәуірдегі көрінісінен арыла бастады. Ұлттық сөз өнерінің табиғи қалпы орнықты. Көне мұралардағы мәңгілік ұлттық, елжандылық сипат бүгінгі сөз өнерінде де көрініс берді. Рухы берік, ұлтқа деген сүйіспеншілігі терең халық қана ұлы көштен қалмай, дамыған елдердің қатарынан орын алады.

Сондықтан, ұлттық рух, ұлттық код, ұлттық сана ұғымына ерекше мән беріп, ортақ қасиеттерін, мазмұнын әлі де тереңдей түсудің қажеттілігі бар. Қазіргі кезде жиі қолданылып жүрген ұлттық код бұл «қазақтың ұлттық коды деп қазақ халқының жаратылысын, табиғатын, рухани бітімін, өмір салтын айқындайтын белгілер. Яғни, тарихи тамыры тереңде жатқан, ұлтымыздың күні бүгінге дейін бәрінен жоғары бағаланатын қасиеттері, солардың сығымдалып тұжырымдалған формуласы қазақтың ұлттық болмысының сырын түсінуге апаратын, тиісінше қастерлеп сақтауға жататын құпия кілт».

Ұлттық рух – ұлттық реалийлердің сапалы жинақталған нәтижесі, тұтас халықтың болмысына тән сипат. Ұлт болып қалыптасуының елеулі белгісі – оның жері, мемлекеті, тілі, әдебиеті. Елдік пен ерлік ұлттық рухпен астасып жатады. Бұл асқақ сезім Отанды қорғау, халық үшін, оның ұлттық құндылықтары үшін күресу, ұлт тағдырына ара түсу арқылы танылады. Жалпыұлттық мұрат халықты тұтас қамтыған кезде ғана ұлттық рухтың ерекше құбылысына айналады. Жаһандық, табиғат және адами тіршіліктегі универсалиялар өнер, тіл, әдебиет, мәдени-тарихи шынайылық пен оның көпсалалы қырларын да қамтиды.

Көркем әдебиет пен өнер туындысы – уақыт пен кеңістікті, оны мекендеген ел менталитетін түсінудің, нақты тарихи жағдайды, тұрмыстық ерекшелікті танудың тірегі. Монографияда Ұлы Жібек жолы тарихи топонимиясының проблемасы әдебиет тарихы, әдеби жанр түрлері аясында талданып, зерделенеді.

I ТАРАУ

ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ТОПОНИМДЕРІ

1.1. Ұлттық код және топоним

Сонау біздің заманымыздан бұрын аты әлемге таныла бастаған ірі сауда жолы бірталай ғасырдан кейін ғана еліміздің оңтүстік аймағын қамтыған болатын. Қытайдан Еуропаға дейін созылып жатқан ұлан ғайыр аймақты, нақтырақ айтсақ, Орталық Азия, Жерорта теңізі, Кавказ аумақтарын тұтас бір экономикалық, мәдени, тілдік жүйеге енгізген Ұлы Жібек жолы бірнеше халықтардың тілінің дамуына, ауыз әдебиетіне, тарихына және мәдени мұрасына айтарлықтай ықпал етті.

Ұлы Жібек жолының жұмысының басталуы дипломат және Барлаушы Чжан Цзян қытайлықтар үшін Батыс өлкесін – Орта Азия елдерін алғаш ашқан кезге, біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырдың екінші жартысына жатады. Осылайша, екі үлкен жол бір бөлікке біріктірілді. Біреуі, Жерорта теңізі елдерінен батысқа қарай Орта Азияға қарай жүріп өтті. Тағы біреуі, Шығыстан, Хань империясынан Орта Азияға дейін, Чжан Цзян барлаған, бұл аймақты солтүстіктен оңтүстікке қарай өткен.

Екі ұлы өркениеттің – батыс және Қиыр Шығыстың бірігуінде Орталық Азия халықтары ерекше рөл атқарды, олар сөзсіз екі жақтың да басшылары болды. Біраз уақыттан кейін Ұлы Жібек жолы өтеді, мұны Қытай және грек-рим дереккөздері, сауда керуендері мен дипломатиялық елшіліктер дәлелдейді.

«Ұлы Жібек жолы» атауы сол кездегі батыс елдері үшін қымбат тауар – жібекпен байланысты. Біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырдың аяғында Жібек екі әлемді – Батыс пен Шығысты адамзат

тарихындағы алғашқы трансконтинентальды жолмен таныстырды. Бірақ әлемдік өркениет тарихындағы Ұлы Жібек жолының маңыздылығын тек жібек саудасына дейін азайту әділетсіздік болар еді. Оның рөлі едәуір кең және әр түрлі болды, өйткені керуендер әр түрлі шығыс және Батыс тауарларымен ғана емес, сонымен бірге рухани құндылықтар мен діни идеялармен де өтті.

Ұлы Жібек жолы бастапқыда шығыстан батысқа қарай бағытталған болатын, бірақ болашақта сауданың дамуына байланысты осы жолдың әртүрлі бағыттарында бірнеше тармақталған бағдарлар пайда болды. Осындай бағдарлардың бірі солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарда ежелгі түркі, ежелгі ұйғыр қағанаттарының қалыптасу кезеңінде пайда болды. Қытай жібегін тасымалдайтын түйе керуендері Үтікенді кесіп өтіп, Енисей аңғарларына жеткені анық. Еуразия аумағының көп бөлігін қамтитын Жібек жолы бірнеше бағытта өтіп, көптеген керуен сарайлары мен аялдамалар құрғанын білеміз. Алайда, жол бойындағы оронимдер мен гидронимдер осы уақытқа дейін лингвистикалық тұрғыдан жүйелі түрде қарастырылмаған.

Көптеген адамдар Жібек жолы алдымен қытай жібегін батыс елдеріне экспорттау бағыты ретінде қызмет етті деп болжайды, дегенмен көптеген зерттеулер Қытайға Римде, Византияда, Үндістанда, Иранда, Араб халифатында, кейінірек Ресейде және еуропа елдерінде өндірілген әртүрлі тауарлардың импортталғанын көрсетеді. Жібек жолы тауарлар мен жануарлар саудасынан басқа, жаңа этномәдени ортаға қоныстанғаннан кейін кең таралған сән мен көркемдік стильдерді тарату арнасы ретінде қызмет етті.

Мәдени өзара әрекеттесу идеясы табиғи түрде дамып келе

жатқан әлемдік мәдениеттің нақты формаларының бірінің негізгі компонентін құрайды. Ұлы Жібек жолы тауарларды, мәдениеттің көрнекті үлгілерін және қолданбалы өнердің, сәулет өнерінің, қабырға кескіндемесінің үлгілерін ғана емес, сонымен қатар Орта ғасырлардағы музыкалық өнерді, биді және театрландырылған қойылымдарды беру бағыты болды.

Ұлы Жібек жолының ізінде орналасқан әртүрлі жерлерде қазба жұмыстары кезінде табылған рухани мәдениет ескерткіштері мәдени байытудың жоғары деңгейін көрсетеді. Археологиялық зерттеулер дәлелдегендей, Еуропадан Азияға және керісінше өткен сауда жолдары Орта Азия мен Орта ғасырлардағы Қазақстанды әртүрлі жерлерде кесіп өтті: олар дала арқылы өтіп, таулардан өтіп, құнарлы аңғарларға түсті. Ұлы Жібек жолы көптеген елдер мен халықтар үшін негізгі сауда артериясы болып қала отырып, сонымен бірге әртүрлі мәдениеттердің ынтымақтастығы, өзара енуі және байытылуы үшін маңызды болды. Ұлы Жібек жолы – адамзат өркениетінің құбылысы деген тұжырым жасау қисынды.

Ежелгі заманнан бері адамдар көршілес елді мекендермен тауарлармен, дағдылармен және идеялармен алмасып, саяхаттап келеді. Тарих бойында кең Еуразия бүгінде белгілі Жібек жолының қалыптасуына біртіндеп ықпал еткен сауда маршруттарымен байланыс жолдарының қиылысы болды. Мұнда Жібек, сондай-ақ әлемнің түкпір-түкпірінен келген халықтармен басқа да тауарлар сатылды. Сонымен қатар, Шығыспен Батысты су жолымен байланыстыратын теңіз маршруттары құрылды және негізінен дәмдеуіштер саудасы үшін пайдаланылды, бұл «Дәмдеуіш жолының» негізін қалады.

Жолдардың көптеген желілері тауарлар мен сәнді заттарды

жылжыту үшін ғана емес, сонымен қатар Еуразия халықтарының өркениеттерінің тарихы мен дамуына айтарлықтай әсер еткен білім, идеялар, мәдениеттер мен нанымдарды беру үшін де қызмет етті. Саяхатшылар тек сауда қызметімен ғана емес, сонымен қатар аумағында Жібек жолы өткен қалалардағы зияткерлік және мәдени алмасуларға қатысумен де тәуекелге барды. Өнер, әдебиет және ғылым саласындағы халықтардың мәдениеттері өзара байытылды, сондай - ақ қолөнер мен технология туралы білім алмасу болды-мұның бәрі тілдер мен діндердің қалыптасуына әсер етті.

Бұл маршруттар ежелгі дәуірден бері бар, бірақ соған қарамастан «Жібек жолы» атауы салыстырмалы түрде жақында пайда болған ұғым. Оны 19 ғасырдың ортасында геолог Барон Фердинанд Фон Рихтофен ұсынды, ол Байланыс және сауда жүйесін Die Seidenstrasse деп атады, бұл неміс тілінен шыққан Жібек жолы. Бұл термин көпше түрде де қолданылады, бұл оған одан да құпиялылық береді.

Бұл оқиғаның бір бөлігі ғана. Ұлы Жібек жолы мыңдаған шақырымға созылып, керуендерді ыстық шөлдер мен көркем оазистер мен тау асулары арқылы жүргізді. Жол бойында қалалар мен бүкіл өркениеттер пайда болды, гүлденді және қирады. Көптеген жойқын соғыстар, өрт, аштық пен індет Жібек жолының бойында орналасқан ежелгі қалаларды көрді. Ғасырлар бойы әр түрлі шығыс базарлары шу шығарды, жүздеген жылдар бойы саудагерлер еуропалықтарға қымбат Жібектер мен тастарды, дәмдеуіштер мен бояғыштарды, алтын мен күмісті, экзотикалық құстар мен аңдарды сату үшін шаңды керуен жолдарымен жүрді.

Ұлы Жібек жолы – Шығыс пен Батысты байланыстыратын және көптеген бірегей қалалардың, тарихи ескерткіштердің, әдет-ғұрыптардың, тіпті мемлекеттердің пайда болуына себеп болған үлкен сауда жолы.

Ұлы Жібек жолы ешқашан бір магистраль болған емес. Оның жүйесіне шөлдерді айналып өтіп, тау жоталарындағы әртүрлі асулар арқылы өтетін керуен жолдарының бірнеше тармақтары кірді.

Ұлы Жібек жолындағы тауарлар негізінен шығыстан батысқа қарай жүрді. Атауынан көрініп тұрғандай, бұл тізімдегі басты тауар Жібек болды. Оның жеңілдігі, ақтамдылығы, үлкен сұранысы және қымбаттығы арқасында ол алыс қашықтыққа тасымалдау үшін тамаша сауда нысаны болды.

Орта ғасырларда венециялық көпес Марко Поло бұл керуен жолдарын Жібек деп атады. Ал ғылыми айналымға «Ұлы Жібек жолы» терминін 1877 жылы неміс зерттеушісі Фердинанд Рихтофен өзінің «Қытай» іргелі еңбегінде енгізді. Бұдан әрі Ұлы Жібек жолының тауарлары туралы.

Бастапқыда сауда дипломатиялық жақтан дамыған жолдың уақыт өте келе саяси-экономикалық маңызы да арта түсті. Себебі ол Тараз, Баласағұн, Бұхара, Самарқан, Сауран, Сығанақ, Отырар, Испиджаб сынды ірі-ірі ортағасырлық қалаларды басып өтетін еді. Аталған қалалардың Ұлы Жібек жолы топонимдерінің негізін қалайтыны хақ. Ал топоним дегеніміз белгілі бір географиялық нысанның ғылыми аты. Демек, Ұлы Жібек жолының топонимдері қазақ қоғамының негізгі лингвомәдени қорын құрайды. Бұл қор қазақ халқының ұлттық болмысын көрсететін айна іспетті. Осы ұлттық болмысты, халқымыздың жаратылысын, рухани бітімін, өмір салтын

айқындайтын белгілер және бірегейлігіміздің, мәдениетіміздің ерекшелігі қазақтың ұлттық кодын аша алады. Яғни, тамыры тереңге жайылған, қазақ халқының қазіргі таңға дейін бәрінен жоғары бағаланып келген қасиеттері, ұлттық болмыстың сырын түсіндіретін, қастерлеп сақтап жүрген құпия кілт.

Негізінен қазақтың ұлттық болмысы сан ғасырлар бойы қалыптасып, дамып, берік орныққан. Сол себепті ол қазақ рухын көптеген күйреулерден аман алып қалған ерекше қасиетке ие болып келеді. Жалпы тарих халықтың ұлттық рухының қалыптасуына және, сайып келгенде, бізге тән қоғамдық сананың қалыптасуына әсер етті. Бұл рухани бірліктің негізі – жалпы әлеуметтік жады, барлық этностардың өз елінің тағдырына, оның дамуына қатысуы. Қазақстандық бірегейлік алғашқы құндылықтары мейірімділік пен жомарттық, қонақжайлылық пен өзара көмек, балаларға деген сүйіспеншілік пен үлкендерге деген құрмет болған дала тұрғындарының дәстүрлі дүниетанымы негізінде қалыптасты. Бұл құндылықтар қазақ халқымен бір жерде өмір сүрген басқа этностардың адамдарына да берілді.

Ұлттық кодты ашуда ассоциация ретінде орындалатын когнитивтік функцияға, топонимдерде қамтылған танымға ерекше мән беріледі. Себебі Ұлы Жібек жолының топонимдері – ұлттың білім негізін қалыптастыратын және мәдени ақпарат беретін негізгі лингвомәдени бірліктер. Оның тілдік тұлға танымында әлемнің топонимикалық бейнесін жасауда ойып алар орны бар. Аталмыш топонимдер ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан әлемнің топонимикалық бейнесін қалыптастыратын бірегей лингвомәдени бірлік болып саналады.

Топоним – бұл құжаттарда ресми түрде тіркелген және уақытпен бекітілген географиялық объектінің атауы (өзендер, шөлдер, таулар, қалалар, ауылдар, ауылдар және т.б.). Топонимдерді топонимика зерттейді. Ол тіл білімінің кең саласының бірі – ономастикаға жатады.

Біз «топоним» сөзімен бұл белгілі бір аймаққа тән тұрақты тарихи-мәдени атау екенін айтамыз.

Барлық топонимдер – бұл қоршаған кеңістіктің кез келген объектісі өз атауында белгілі бір орынмен байланысқан адам немесе оқиға туралы ақпаратты алып жүретіндігінің мысалдары.

Біз топонимиканың не екенін білдік. Енді нақты мысалдармен біз әр топонимді қарастыра отырып, бұл өткенді білудің ыңғайлы тәсілі екеніне көз жеткіземіз.

Топонимдердің өзгеруі қоғамдық өмірдегі өзгерістерді, мемлекеттік саясаттың векторын айқын көрсетеді. Гидронимдер көптеген ақпаратты білдіреді. Әдетте, өзендер мен көлдердің атаулары олардың жағалауларын адам мекендейтін дәуірде пайда болады.

Топонимика – ономастиканың географиялық атауларды (топонимдерді), олардың қызметін, мағынасы мен шығу тегін, құрылымын, таралу аймағын, дамуын және уақыт бойынша өзгеруін зерттейтін бөлімі. Кез келген аумақтағы топонимдердің жиынтығы оның топонимиясын құрайды.

Жалпы топоним – екі бөліктен тұратын грек тілінен шыққан сөз: топос – «орын» және онома немесе онима – «атау». Демек, топонимдер өзендердің, көлдердің, батпақтардың, елді мекендердің, көшелердің, жер бедерінің жекелеген бөліктерінің немесе басқа жер атауларының тиісті атаулары болып табылады.

Географиялық атаулар уақыт пен кеңістікте нұсқаулық ретінде қызмет етеді, елдің тарихи-мәдени келбетін жасайды. Тарихи атаулар өздерінің өмір сүру кезеңінде осы атаулармен белгіленген жерлерде тұратын адамдардың тарихы, мәдениеті, тілі туралы бірегей мәліметтерді жинақтайды.

Адам өмірінде топонимдер өте маңызды рөл атқарады. Шынында да, біздің ешқайсымыз жер атауларыңыз өмір сүре алмаймыз. Тіпті бір ауылдың тұрғындарына ғана белгілі болатын солардың кейбірі адамдардың бір-бірімен сөйлесуінде маңызды: олардың көмегімен жұмыс орны, аң аулау және балық аулау орны, демалыс орны көрсетіледі; олар жолда нұсқаулық ретінде қызмет етеді.

Географиялық атаулар – адамзаттың рухани мәдениетінің ең құнды ескерткіштері. Олар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы халықтың өткенін еске салады.

Топонимдер жер атауларының лингвистикалық эволюциясымен (этимологиясымен) және орынға атау берудің мотивтерімен (тарихи және географиялық аспектілері) байланысты. Дегенмен, топонимиканың көп бөлігі елді мекендердің атауларын этимологиялық зерттеуге бағытталған, көбінесе нысандардың атаулары мен мотивтерін зерттеуді елемейді.

Қазіргі уақытта мәдениет пен тілдің өзара әрекеттесуін зерттеумен айналысатын лингвомәдени бағыт өте өзекті және ғылыми танымның қазіргі даму тенденцияларына сәйкес келеді.

Лингвомәдениеттануды зерттеудің басты бағыты – тіл мен мәдениеттің тығыз байланысы, сондай-ақ ұлттық-мәдени өзін-өзі тану мен оның тілдік презентациясындағы осы құбылыстардың

өзара байланысы. Осы тұрғыдан алғанда, біз тілді әлемнің лингвистикалық бейнесін құрайтын әлем туралы идеялардың жиынтығын көрсететін тұжырымдамалар жүйесі түрінде ұсынылған ерекше және бірегей құбылыс ретінде қарастырамыз.

Топонимдер – бұл лексиканың мәдени, әлеуметтік және тарихи шартты бөлігін құрайтын жер аумағындағы кез келген ірі, табиғи немесе жасанды түрде жасалған объектілердің атаулары.

Елді мекендер мен объектілердің атаулары жалпы не нақты немесе екеуінің тіркесімі болып табылады. Жалпы атау өзен, тау немесе қала сияқты атаулар тобына жатады. Белгілі бір атау географиялық атаудың мағынасын шектеуге немесе өзгертуге қызмет етеді.

Номинативті белгілер бола отырып, жеке есімдер адамның таным нәтижелерін көрсететін сыртқы және ішкі тараптарға ие. Топонимнің мағынасы лингвистикалық және экстралингвистикалық ақпараттың күрделі кешенін қамтиды. Дегенмен, бұл лингвомәдени маңыздылықты білдіретін географиялық атаулардың артында тұрған экстралингвистикалық ақпарат.

Номинация процесінің тарихы тіл пайда болған сәттен басталады. Атау күрделі, көп сатылы құбылыс болып көрінеді, оның барысында шындықты білу нәтижесінде жалпы топонимикалық заңдылықтар бойынша жұмыс істейтін сөз жасалады. Номинацияның бірінші кезеңі географиялық объектілерді атау кезінде атауды таңдау мотивін анықтайтын және топонимнің пайда болу себебін түсіндіретін басым мотивациялық (мазмұнды) белгіні анықтау деп санауға болады. Бұл белгілер әртүрлі елдерде сәйкес келуі мүмкін, өйткені көбінесе номинацияларға таулар, ауылдар, қалалар сияқты

физикалық-географиялық нысандар беріледі. Бұл ретте табиғи географиялық жағдайлар бойынша және адаммен байланыс бойынша номинация қағидаттары біртұтас деп санауға болады.

Номинацияның нәтижесінде ауызша белгі пайда болады – қабылдау функциясы бар және оның үш компонентінен құралған сөз: денотат, пішін және мағына. Сөздің мағынасы атау мен мағынаның байланысы арқылы көрінеді. Әрбір атау құрылымдық және әлеуметтік мотивацияланған, сондықтан шартты компонент тек белгінің материалдық жағы деп санауға болады, ал идеалды жағы сөйлеушілердің объективті әлемі мен танымын көрсетеді.

В.А. Никоновтың пікірінше, топонимдердің мағынасының үш деңгейі бар: 1) дотопонимикалық (апелляциялық, этимологиялық); 2) топонимикалық (тікелей географиялық); 3) посттопонимикалық (от-топонимикалық) (Никонов 1965). Соңғы мағынаның ерекшелігі оның ана тілін білу деңгейіне байланысты жалпыға белгілі және жеке болу қабілетінде жатыр. Географиялық объектілердің номинациясына байланысты екі өзара байланысты процесті анықтауға болады: номинацияға жататын объектіні көптеген типтерден бөліп алу және атаудың өзін таңдау. Осыдан топонимдердің негізгі және табиғи функциялары адрестік-индекстік және номинативті функциялармен ұсынылған деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ, сілтеме ретінде көрінетін семантикасы бар географиялық атаулар туралы ұмытпаған жөн, себебі олар көбінесе басқа объектілермен немесе адамдармен қасиеттері мен қатынастарын көрсетеді.

Негізінде топоним ол өмір сүретін уақыт пен ортаны көрсететін белгілі бір әлеуметтік белгі ретінде қарастырылады.

Рас, географиялық атаулар қоғамдағы өзгерістерге сезімтал, бірақ сонымен бірге лингвистер үшін ескерткіштер мен құнды ақпарат көзі бола отырып, тұрақты және дәуірлерді бастан кешіреді.

Топонимдер – белгілі бір аумақта тұратын халықтар мен мәдениеттердің дүниетанымының көрінісі. Диахрондық зерттеулердің арқасында тілдің даму заңдылықтарын, сөздік құрамының өзгеруін байқауға, сөздердің бастапқы формасын, олардың тарихын және басқа тілдермен байланысын анықтауға, сондай-ақ сөздіктен жоғалып кеткен сөздерді анықтауға болады. Сонымен, басқа функциялармен қатар, географиялық атаулар да кумулятивті функцияны орындайды.

Топонимдер әртүрлі мамандықтар мен салалардағы ғалымдар мен зерттеушілердің қызығушылығын тудырады. Белгілі бір тілдердің тарихи және генеалогиялық аспектілеріне, сондай-ақ жалпы тілдердің таксономиясына маманданған лингвистер географиялық атауларға қызығушылық танытады, өйткені кейбір топонимдерде ежелгі тілдердің маңызды элементтері болуы мүмкін, бұл ғалымдарға жаңа теориялар құруға және бар гипотезаларды тексеруге мүмкіндік береді. Сол сияқты, тарихшылар топонимдік зерттеулерді халықтардың ежелгі қоныс аударуының іздерін анықтау немесе ежелгі дәуірдегі мәдени алмасудың мүмкін болатын сипаттамалары туралы түсінік алу мақсатында қолдана алады. Сонымен қатар, кейбір жер атаулары елді мекендердің тарихы, олардың жерді игеруі, алғашқы қоныстанушылардың экономикалық қызметі, саяси оқиғалар, фольклор және әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлар туралы ақпаратты сақтай алатыны белгілі. Топонимдерді зерттеу сонымен қатар христиан дінін қабылдау

сияқты белгілі бір саладағы діни өзгерістер туралы түсінік бере алады. Сіз тіпті әдебиетте бұрын айтылмаған сөздер мен жеке есімдер (антропонимдер) сияқты лингвистикалық ақпаратты ала аласыз.

1.2. Көркем шығарма кеңістігіндегі топонимдер

Адамзат тарихында ежелгі дәуірден бастап географиялық атаулар маңызды орын алады. Олар көптеген ғасырларда, көбінесе мыңжылдықтарда сақталады және оларды жасағандарды ғана емес, сонымен бірге пайда болған тілдерді де көрді. Сондықтан олар өткеннің ең құнды куәгерлері ретінде қызмет етеді. Адам географиялық атауларды тарихтың ең көне кезеңінде бір жерді екіншісінен ажырату қажеттілігіне байланысты жасады. Қарабайыр адамның лексикалық қоры өте шектеулі болғандықтан, атауларды қосуда да шектеулер болды. Ол үшін су-өзен, көл, тау-төбе, жота, биік жер. Қоғам дамуының алғашқы кезеңінен бастап адамның өзінен бастап табиғат объектілеріне дейінгі барлық дерлік объектілердің өз атауы бар.

Сондықтан ежелгі атаулар өздігінен пайда болған сияқты, себебі оларды кім және қай тілде жасағаны белгісіз. Тарихтың ежелгі кезеңінде де адамдар айналасындағы объектілерді атай бастады, бұл адам танымының өсуімен байланысты болды.

Топонимдердің атау қызметі басым болғанымен, атқаратын қызмет ерекшеліктері сан алуан. Мәселен, Ұлы Жібек жолындағы Алатау, Қаратау, Ұлытау т.б. жер атауларының басты уәжі таудың түсін, қарттығын, ұлылығын олардың құдіретін, күшін білдіру үшін қолданғандығында. Ал таудың күш-құдіреті қазақтың ұлттық рухын көтеретін бірден бір қолданыс. Сонымен қатар, Жібек жолы бойында орналасқан Түркістан қаласы тарихы тереңге бойлаған ең көне шаһарлардың бірі. Ол орта ғасырда ірі білім орталығы саналған. Тіпті, қазақ хандығының астанасы болған бұл қаланың халқымыз үшін маңызы өте зор. Ақын М. Жұмабаевтың «Түркістан» шығармасындағы Түркістан түріктің образын ашуда қызмет атқарады. Мысалы,

Түркістан – екі дүние есігі ғой,

Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.

Тамаша Түркістандай жерде туған

Түріктің Тәңірі берген несібі ғой, (Жұмабаев 2013) – деген жолдардан түбі бір түркі жұртына ортақ маңызы бар қаланың ұлттық кодты қалыптастыруда қандай рөл ойнайтыны көрінеді. Себебі, бір ғана шумақтың өзінде ұлтымыздың барлық болмыс-бітімі айқын байқалып тұр. Киелі жер саналатын Түркістан ұлт танымына екінші Мекке ретінде де орныққан. Жібек жолы басып өтетін бұл қала халық санасында Қожа Ахмет Яссауимен ассоциацияланады. Себебі орта ғасырлық сәулет өнерінің ескерткіші саналатын алып кенесе Түркістанда орналасқаны

белгілі. Белгілі қаламгер И. Бекмаханұлының шығармашылығынан алынған төмендегі үзінді – соның дәлелі:

*Зейіл берсін көңіліңе,
Құран-кәрім – бас бұлақ.
Азат туын көтерсін,
Түркістанның – Тұраның.
Дарынды мен тектілер
Жамырап туған – Түркістан.
Қожа Ахмет Иассауи
Шаңырақ құрған – Түркістан (Бекмаханұлы 2008).*

Халық ауыз әдебиетінде «Түркістанның түбін түйе ғана шалады» деген сөз тараған. Оның себебі Түркістанның баяғы бағзы заманда күллі түркі халықтары өмір сүрген құмды өлке, ұлан-ғайыр Тұран елінің атауы болғандығында. Сол елдің бір шегінен екінші шалғай шетіне дейін тек төзімді түйе мінген жолаушы ғана жеткен екен (Қайдар 2004). Яғни, түйе керуені ғана шалып жете алған. Жібек саудасының дамуының бір себебі де осы болар. Ежелгі қалалардың атауларын біздің тәуелсіздігіміз бен күшті мемлекеттілігіміздің тірегі ретінде қарастыра аламыз. Сонымен, Түркістан атауы Жібек жолы топонимдерінің астионимдер қатарына енеді, яғни, қалалардың географиялық атауларын білдіріп тұр.

Енді жоғарыда сөз болған Алатау атауына толығырақ тоқталып өтейік. Жалпы Алатау қазақ лингвомәдени қауымында заңғарлық, биіктік және тазалықтың белгісі ретінде қабылданады. Оған дәлел ретінде халық даналығындағы «*Биікпін, асқар Алатауым деп, мақтанба – Ар жағында аспан бар*» деген мақалын келтіруге болады. Яғни, ауыспалы мағынада өзінді басқалардан

жоғары санама – олардың арасында сенен де мықты, мәртебелі адамдар дегенді білдіреді (Қайдар 2004). Сонымен қатар, қазақ танымындағы долы өзен, аспаннан төгілетін нұр немесе қызғалдақ өсетін тау баурайы секілді түсініктер Алатауды еске түсіретіні анық. Мәселен, ақиық ақын М. Мақатаевтың «Дастарқан үстінде» өлеңінде өзбек жігітіне арнап айтқанындай:

Әсіресе маған бір ұнайтыны –

Алатаудан долы өзен құлайтыны,

Құлын-тайдай тебіскен құрбылардың,

Әзілменен бір-бірін сынайтыны (Мақатаев 1999). Сондай-ақ, ақын М. Шаханов атамыздың «Танакөз» поэмасынан алынған мына үзінді де қазақ таным-түсінігіндегі Алатаудың бейнесін беріп тұрғандай:

Зеңгір көктен нұр төгілген сол бір көктем әлі есте,

Гүл қуалап бірге шықтық қызғалдақты белеске.

Қарт Алатау қуанғандай перзенттерім келді деп,

Танакөз де жымияды қара көзі мөлдіреп (Шаханов 1988).

Сонымен, Ұлы Жібек жолының бойындағы асқар тау атауының ұлт болмысын ашатын сипатына тоқталдық. Жалпы ұлттық сана – ұлт немесе этнос өкілдерінің идеяларының, дәстүрлері мен тұжырымдамаларының жиынтығы, бұл адамдардың осы қауымдастығын біртұтас етіп көбейтуге және әр адамды осы әлеуметтік тұтастыққа жатқызуға мүмкіндік береді. Қоғамтанушылар ұлттық өзін-өзі тану деп ұлтты білдіретін және оның бір бөлігі болып табылатын адамды айтады. Адам тұлға ретінде ұлттың адамгершілік және әлеуметтік құндылықтарын, бүкіл ұлттың әлемдік қоғамдастық пен мәдениетке қатысуын

құрметтейді және анықтайды. Ал енді Қаратау киелі тауының қазақ танымындағы ассоциациясын анықтап, ұлттық кодты қалыптастыратын белгілерін саралайтын болсақ, ол халық арасында жау шапқан шақта пана болған, күллі әлемді су басқанда Нұқ пайғамбардың кемесі тоқтаған биік әрі көне таудың символы ретінде таралған.

Халық арасында «Беталды – Қаратау» тіркесі кең етек жайған. Ондағы мәдени код қазақ халқының басынан өткен қиын-қыстау тарихи оқиғалардың бірінде өз мекенінен үдере көшіп, басы ауған жаққа қарай босып кете берген, Қаратаудан басқа барар жері, басар тауы жоқ жұрттың бағытын анықтайтын, бұрын-соңды белгілі болып қалған бір ғана жолды білдіреді (Қайдар 2004). Сонда жоғарыда аталған Алатау, Қаратау атауларын Ұлы Жібек жолының топонимдерінің ішіндегі оронимдер тобына жатқыза аламыз.

Ұлы Жібек жолы алып асқар таулардан ғана емес, сонымен бірге оңтүстік өңірдегі өзендердің бойынан да өткен болатын. Солардың бірі – Арыс өзені. Арыстың атауы халық танымында еліміздің сәніне айналған долы өзен және Ш. Қалдаяқов сынды әнші-сазгерлердің ән-жырының туындауына себепші ретінде қалыптасып кеткен. Мәселен, әуені көпшілік халықтың санасында жатталған мына бір жолдарға назар аударайық:

*Өзіңмен Арыстың,
Бойында таныстым.
Жайнаған гүлдер құрбым сен,
Жағада тұрдың сен (Шаханов 1988).*

Мұндағы Арыс атауын Ұлы Жібек жолының топонимдерінің ішіндегі гидронимдер тобының

потамонимдеріне жатқызуға болады, яғни, өзендердің географиялық атауларының ғылыми атауы.

Ұзыннан ұзақ созылған сауда жолының бойындағы астионимдер қатарына жататын Отырар қаласының атауы да халық ұғымына көне қала, ерліктің отаны ретінде сіңіскен. Отырар – Орта Азиядағы ең көне қалалардың бірі. Араб дереккөздерінде қала Фараб деп аталады. Қала Жібек жолының негізгі тармақтарының бірінде болғандықтан, тез дами бастады. XII ғасырға қарай бұл сарайлар, керуен сарайлары мен қалалық аудандар орналасқан қолөнер мен өнердің үлкен сауда орталығы болды.

Шығыстан батысқа қарай жүретін барлық ортағасырлық саяхатшылар Отырар қаласына үнемі барып тұратын, сондықтан қаладан тек қирандылар қалғанына қарамастан, бізде ортағасырлық Отырардың бұрынғы ұлылығы туралы түсінік бар. Саяхатшылар Отырарды керуен жолдарының қиылысында, үлкен сарайлары, мешіттері және басқа да сәулеті бар үлкен сауда орталығы деп сипаттады. Отырарда туып өскен Шығыстың ең танымал және көрнекті философтарының бірі Әбу Насыр Әл-Фарабидің есімі де осы қаламен байланысты. Оның ең танымал шығармаларының қатарында Аристотельдің аудармалары және идеалды қала туралы трактат бар. Ал ақын М. Шахановтың «Отырар» дастанында алты ай бойы жау шапқыншылығына төтеп бере алған көне қала тарихында Қайыр ханның да билік еткені сөз болады. Дастанда:

Үш күннен соң екі адамды

Шыңғыс ханға ап келді.

Оның бірі – аты аңызға айналған,

*Алты ай бойы Отырарды
Ап шығам деп арпалысқан қайраннан,
Аман өткен сан алапат майданнан,
Жүрек шамы ізгіліксіз жанбайтын,
Қанаттыны талаптыға жалғайтын,
Фараби мен Иассауидің жырларын
Таңнан таңға жатқа айтудан талмайтын,
Әрі өзгеше ел басқару мәнері,*

Отырардың Қайыр атты ханы еді (Шаханов 1988), – делініп, қазақ танымына тарихи қала ретінде орнығады. Яғни, бұл – қала атауының ұлттық болмысты білдіретін белгі екенін көрсеткен бірден бір шығарма. Жібек жолының бойында осындай тағы бір астионим кездеседі. Көптеген ғасырлар бұрын Қытайды, Үндістанды, Орта Азияны, Таяу Шығысты және Еуропаны байланыстыратын керуен жолдарының бірінде Қараханидтер империясының астанасы Ұлы Баласағұн қаласы тұрды. Ұлттың санасына «Құтты білік» шығармасымен енген Баласағұн қаласы ғылым-білім, мәдениет ордасы болып саналады. Ол қазақ лингвомәдени қауымында түркі халықтарына ортақ мұра ретінде танылған. Ол туралы ғалым С. Кенжеғалиев өз мақаласында атап өтеді: «ХІ ғасырда Қараханидтер мемлекетінің астанасы Баласағұн (Құз-Орда) шаһары мәдениет, ғылым-білім саласында басқа қалалармен салыстырғанда оқ бойы озық тұрған болатын» (Кенжеғалиев 2014). Сол себепті халқымыздың түсінігінде бұл қала мәдениет орталығы ретінде орнығып, қазақтың бар болмысын бойына жинап, ұлттық кодтың қалыптасуына үлкен әсер етті. Отырар – ежелгі қала ғана емес. Мұндағы ауаның өзі тарихқа толы. Археологтар әлі күнге дейін жер қойнауындағы

құммен жасырылған барлық құпияларды аша алатындарына үміттеніп, қазба жұмыстарын жалғастыруда.

Баласағұн – орталық Азияның солтүстік-шығыс бөлігіндегі мұсылман қаласын дамытудың жарқын мысалы. Оның аумағынан табылған археологиялық материалдар жазбаша деректермен бірге ислам аймақта монополиялық жағдайға ие болғаннан кейінгі түбегейлі өзгерістерді көрсетеді. Өмір салты, жерлеу рәсімі өзгерді, араб тілі мен жазуы таралды, монументалды сәулет қалыптасты, бейнелеу өнерінде ою-өрнек басым бола бастады және т.б.

Еуразия құрлығының кең аумағының мәдени, ғылыми және рухани орталығы болды. Мұнда Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашқари сияқты көрнекті тұлғалар өмір сүрді. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу Білік» энциклопедиялық еңбегі де жазылған.

Бұл Ұлы Жібек жолы жолындағы ірі экономикалық, саяси, мәдени ортағасырлық орталық болды. Бұл қалашықтың археологиялық қазбалары бір онжылдықта жүргізілмеген. Осы уақыт ішінде көптеген нысандар ашылды және зерттелді – алаңы мен шығыс моншасы бар сарай кешені, су және кәріз жүйелері, тұрғын үй және шаруашылық құрылыстары, қыш ыдыстар мен қару-жарақ табылған қолөнер орталықтары.

Қалашықта мұсылмандардың да, несториандық христиандардың да жерленген жерлері табылды, бұл мәдениетаралық және дінаралық өзара әрекеттесуді көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар толеранттық пен дінге еріктілікті көрсетеді. Мұсылман жерлеу орындарында заңгер-дін мамандарының, мүфтилердің, имамдардың және басқа да діни қайраткерлердің, сондай-ақ қарапайым адамдардың құрметіне

эпитафтары бар қабір тастары табылды. Олардағы күндер исламдық және дәстүрлі түркі күнтізбесі бойынша белгіленген.

Сол сияқты астионим ретінде Сауран қаласының атауын қарастыруға болады. Сауран – тарихи маңызы бар қала, өйткені ол ортағасырлық даланың негізгі қалаларының бірі болды. Қаланың дамуы Ұлы Жібек жолының сауда ағындарымен тығыз байланысты. Мұнда шулы базарлар болатын, саудагерлер көп жиналатын, қолөнершілер жұмыс жасайтын және билеушілер маңызды шешімдер қабылдайтын. Сондықтан Жібек жолының дамуында маңызды рөл атқаратын бұл қаланың халық арасында да ұлттық болмысты сипаттайтын белгілер бар. Қазіргі Қазақстанның басқа ортағасырлық қалаларымен салыстырғанда Сауранның қабырғалары мен ғимараттары жақсы сақталған. Көптеген ғасырлар бойы қала жаудың шабуылына, қатты желге және ыстық күнге қарсы тұрды. Ғалымдардың пікірінше, қала қабырғаларының тұрақтылығының құпиясы – жергілікті сазда. Ежелгі заманнан бері ол өзінің қасиеттерімен танымал болды.

Қазақ жерінде Сайрамнан көне қала жоқ шығар. Сайрам туралы ең ескі дерек біздің заманымызға дейінгі IV ғасырда жазылған парсылардың кітабы – «Авестада» ұшырасады екен. Аталған кітапта қала «Сайрим елі» деп жазылған. Киелі әулие орындар бұл қалада әлдеқайда көп. Ежелгі Жібек жолының бойындағы ең үлкен қалалардың бірі – Сайрам (Исфиджаб) қазақ жерінің рухани орталығы болған. Көптеген ойшылдар, әулиелер, дін таратушылар осы жерде дүниеге келген. Ескі Исфиджаб, қазіргі Сайрам атауы көптеген Шығыс және Батыс саяхатшыларының қолжазбаларында кездеседі. Шежірелі шаһар VII ғасырдан белгілі бола бастаған. Исфиджаб қаласы Ұлы Жібек жолының ең маңызды бөліктерінің бірінде орналасқан. Тарихи

деректерде Сайрам қаласының онға жуық Сайрим, Исфиджаб, Нучингенъ, Сайлан, Бейшуйху, Аль маданият аль Байзо, Сайрам секілді атауларын кездестіруге болады. Бұл атаулардың барлығы дерлік Жібек жолы бойындағы халқымыздың санасына көне рухани қала ретінде орныққан бір ғана қалаға берілген. Сондықтан жер-су, мекендердің атауы өзгергенмен, ұлттық болмысты сақтап қалатын оның маңыздылығы тарихта мәңгілікке қалатыны сөзсіз.

Сайрам атауы алғаш рет 629 жылы жазылған қытай саяхатшысы Сюань-Цзянның қолжазбаларында кездеседі, мұнда Сайрам – «Ақ өзен бойындағы қала» деп көрсетілген. Кейін Махмұд Қашқари еңбегінде: «Сайрам – бұл Ақ қала (Аль маданият ал Байзо). Ол қаланы Исфиджаб және де Сайрам деп те атайды» деп жазған. Исфиджаб атауы соғды тілінен аударғанда «Ақсу» деген мағынаны білдіретіндігін орыс ғалымы В.К. Шуховцов ұсынған. Қаланың бастапқы аты Исфиджаб жазба деректерде VII ғасырдан бастап кездеседі, X-XI ғасырлардан бастап қала Сайрам атала бастады. XVI ғасырда Сайрам қазақ елінің сауда және мәдени дамуының ірі орталықтарының бірі болған.

Суяб немесе Ак-Бешим қалашығы – Ұлы Жібек жолындағы ең маңызды нүктелердің бірі. Ерте орта ғасырларда Суяб Орталық Азияның ең маңызды қаласы, Батыс Түркі Кагантатының астанасы және сауда керуендерінің қақпасы болып саналды.

Шу жолындағы керуендер Самарқандтан Ташкентке қарай жүрді. Содан кейін Қырғыз жотасының етегінде олар Шу алқабына келді. Мұнда керуендер өтетін қалалар тізбегі батыстан шығысқа қарай созылды. Олардың ішіндегі ең үлкені Навакет пен

Суяб болды. Суяб арқылы, Боом шатқалынан өтіп, саудагерлер Қырғызстанның інжу-маржаны – Ыстықкөл көлінің жағалауына түсіп, одан әрі қытай мен Қиыр Шығысқа қарай жүрді.

Суяб (Қазіргі ақ-бесім) – Ұлы Жібек жолындағы ең маңызды нүктелердің бірі. Ерте орта ғасырларда Суяб Орта Азияның маңызды қаласы, Жетісудың астанасы болып саналды. Жетісу – қазіргі Орта Азияның географиялық прототипі, бұрын Жібек жолының ортаазиялық (немесе Тянь-Шань) тармағының ең ірі қалалары орналасқан аймақ. Жетісу қазақ этносының отаны болып саналады. Мұнда және қазіргі уақытта Қырғызстан мен Қазақстанның ірі қалалары: Алматы (Алматы) және Тараз (Қазақстан), сондай-ақ Бішкек (Қырғызстан астанасы) орналасқан.

Суябтың өзі ұзақ уақыт бойы Жетісудың астанасы ғана емес, сонымен қатар сауда керуендерінің қақпасы болды. Суяб арқылы, Боом шатқалынан өтіп, саудагерлер Қырғызстанның інжу-маржаны-Ыстықкөл көлінің жағалауына түсіп, одан әрі қытай мен Қиыр Шығысқа қарай жүрді.

Бүгін Суяб тек Қырғызстандағы туризмнің толыққанды орталығы болуға дайындалуда. Қайта құруды Қырғызстан билігі ЮНЕСКО-мен бірлесіп жүзеге асырады. Сондықтан жақын арада туристер Суяб пен оның көрікті жерлері Ұлы Жібек жолы турларының ажырамас бөлігі болады деп сене алады.

Тараз – Қазақстанның ең көне қалаларының бірі. Ол негізінен біріншілікке ие: бірінші мегаполис, Қазақстанда салынған алғашқы мешіт, алғашқы медресе және т.б. Қала дәл қашан құрылғанын ешкім білмейді. Бұл біздің дәуірімізге дейін болған деген болжам бар. Тараздың жасы Ұлы Жібек жолынан да үлкен. Кем дегенде, мұны Қытай дереккөздері дәлелдейді.

Екі мың жылдық тарихында Тараз көп нәрсені бастан өткерді – қаланы толығымен қиратқан су тасқыны, шексіз соғыстар және толық ұмытылған жылдар. Ежелгі Таразда ықтимал жауларға қарсы әскери одақ құру, жібек саудасы және т.б. мәселелер шешілді. Қазақстан қаласы және Ұлы Жібек жолы бағытындағы маңызды түйін болды. Мұнда әлемнің әртүрлі елдерінен көпестер келді, ал Талас жағалауында шебер жібек құрттары жұмыс істеді. Шежірешілер олардың жібектері алтын тоқылған Қытай мен үнді брокадынан, тіпті Византия күлгінінен де төмен емес деп мәлімдейді. Зергерлік өнер керуен саудасы кезінде үлкен шеберлікке қол жеткізді. Бұйымдарды соғу және құю арқылы орындауда Тараз қолөнершілерінің теңдесі жоқ еді. Бұған дәлел – Түркістандағы Ахмет Ясауи кесенесінің салттық қазаны, ол бүгінгі күнге дейін қажыларды өзінің ұлылығымен және орындаушылық сұлулығымен таң қалдырады.

Тараз атауының берілуінің себептері өте көп. Бір нұсқа бойынша, арабтар бұл аймақты осылай атаған, тілдің ерекшелігіне байланысты Талас сөзі Тарас сияқты естіле бастады. Басқа нұсқаға сәйкес, Тараз қазақтың «Таразы» деген сөзінен, яғни халықаралық сауданың өркендеуінен шыққан. Қала Ұлы Жібек жолының дала маршрутының түйінді орталығы болды, ал сауда таразысыз мүмкін емес. «Тараз» сөзі нені білдірсе де, бір нәрсе анық – бүгінде бұл Қазақстанның тарихи мұрасы жағынан ең көне және ең бай қалаларының бірі. Бұл мұраны толық зерттеу үшін қалада бірнеше күн емес, бірден бірнеше ай өткізген жөн.

Егер Ұлы Жібек жолындағы маңызды сауда орталығы ретінде белгілі Қазақстанның ең көне қалаларының бірі туралы барлық қолда бар мәліметтерді жинауға тырысатын болсақ, онда

Тараз қаласының соңғы екі мың жылдағы даму бейнесі жарқын мозаика сияқты қалыптасады.

Біздің заманымызға жеткен хаттардың, тарихи шежірелердің, түсініктемелер мен естеліктердің көптеген үзінділерінен сауда жолдарының, қолөнер жетістіктерінің, ғылымның, мәдениеттің, саяси интригалар мен билеушілердің амбицияларының қиылысында орналасқан қаланың келбеті пайда болады. Тараз гүлденді, содан кейін құлдырады, содан кейін Феникстің Мәңгілік құсы сияқты қайта тірілді.

VII ғасырда Тараз сол кездегі саяхатшылардың «маршруттарында», ежелгі шежірелер мен географиялық жазбаларда жиі айтылатын Ұлы Жібек жолында маңызды рөл атқарған ірі қалаға айналды.

Тарихи мұрағаттарда VII ғасырда жергілікті жерлерге саяхаттаған будда монахы Сюань-Цзян жасаған Тараз базарының сипаттамасы сақталған: «Мұнда әр түрлі елдерден келген саудагерлер тоқтап, тауарлардың барлық түрлерін сатады. Олар былғары мен жібектен, алтыннан, күмістен және қоладан жасалған бұйымдарды сатады». Таразда қыш ыдыстар, кілемдер, маталар, дәмдеуіштер және басқа да көптеген тауарлар сатылды.

Тараз қаласы ондаған ірі және шағын қалалар мен ауылдарды, бекіністі бекіністерді қамтитын үлкен агломерацияның орталығы болды. Бұл аймақ мәдени-экономикалық тұрғыдан маңызды болды, бұл VIII ғасырдан бастап дәлелденді. Мұнда өз монетасы соғылды.

Ұзақ уақыт бойы Тараз Ұлы Жібек жолының керуен жолында тұрды, бұл оның дамуы мен өркендеуін қамтамасыз етті. VII ғасырда Тараз Ұлы Жібек жолы жолдарында маңызды рөл атқарған ірі қалаға айналды. Тараздың бай

ауылшаруашылық алқабының орталығындағы сауда жолында орналасуы экономикалық және мәдени өрлеуге ықпал етті.

Жоғарыда қазақ тарихынан ойып алар орны бар ескі қала атауларының ұлттық кодтың қалыптасуындағы маңызын сөз еттік. Енді халық санасында жасыл қала, оңтүстік астана секілді түсініктер ретінде қалыптасқан Алматы қаласының атауына тоқталайық. Алматы барлық сән-салтанаты келісіп, X-XI ғасырда өмір сүрген. Бұл мемлекеттіліктің де, Ұлы Жібек жолының да даму кезеңіне сәйкес келеді. Себебі Жібек жолының үлкен бөлігі Жетісу жеріне тиесілі екені белгілі. Бір таңбадағы «Алмату» деген ақшалар Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың бәрінде айналыста болғанын дәлелдейді. Кейбір деректерде ескі замандарда Алматының жерінде Жібек керуен жолында Алматы сауда мекені орналасқан екен. X-IV ғасырларда «Үлкен Алматы» аумағындағы қалалар Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда байланысына қатысқан. Алматы сауда, қолөнер және ауылшаруашылық орталығының біріне айналды. Сол кездің өзінде ол Алматы деп аталған. Алматы Қарахан, содан кейін Шағатай мемлекетінің саяси, экономикалық және мәдени өмірінің орталығы болған, Ұлы Жібек жолындағы халықаралық сауда-саттықта үлкен рөл атқарған ірі орталық саналған. Қала атының тарихи эволюциясы Үш – Алмату – Үш Алматы – Верный – Алматы тізбегімен қарастырылады. Алматы немесе одан бұрынғы Алмату атауларына келер болсақ, қаланың бұлай аталуы шығыстағы Алмалық атауымен сәйкес келетінін аңғара аламыз. Алатаудың бөктеріндегі жабайы алма бағы Алмалықтан батысқа қарай Алматыға дейін созылып жатты. Қалалар сондықтан да осы жеміс атауын алды. Шағатайлықтар Алмалықты астанаға айналдырып, оның даңқын арттырған кезде

Жібек жолында оған жалғасып жатқан ежелгі «Ұш» қаласы да Алматы, кейіннен Ұш Алматы деп аталатын болды. Жалпы алғанда қазіргі Алматы тұрған аймақ ежелгі қалаларға және елді мекендерге бай болғаны байқалады. Бұны қазба жұмыстары ғана емес, кейбір жазба деректер де айқындай түседі. Бұл астионим атауы апорт алмасымен әйгілі болды. Яғни, қазақ қоғамында студенттік өмір, махаббат қаласы ретінде көптеген шығармалар мен әндерде айтылады. Ал соңғы жылдарда жер сілкінісі жиі болатын қауіпті қала ретінде қабылданып жүр. Бұл атау ақын М. Мақатаевтың поэзиясындағы шоқтығы биік «Түнгі Алматы» өлеңінде де кездеседі.

Түнгі Алматы тұманы ашылғанда,

Алатауға ай келіп асылғанда

Нұр жанады, аспанның жұлдыздары,

Алматының үстіне шашылған ба?! (Мақатаев 1999) – деген үзіндіде Алматы түнінің әсемдігімен қоса, Алатау оронимі де сөз болады. Бұдан Ұлы Жібек жолының бойындағы ұлттық кодты қалыптастыратын топонимдердің бір аймақта орналасқанын байқаймыз. Алматы қаласы туралы ақын Қ. Аманжолов та қалам тербеген. Ақынның «Алматы» өлеңінде туған жерге деген сағыныш бар.

Жақсы екен ғой Алматым,

Алтын үйек астана.

Осы екен ғой жаннаттың

Атам қазақ аңсаған.

Келдім сені сағынып,

Алтын ұям – Алматым (Аманжолов 2013), – деген үзінді ұлттық санадағы туған жерге деген махаббатты дәлелдейді. Жалпы Ұлы Жібек жолындағы жер-су атауларын этномәдени код ретінде қабылдауға болады. XV-XVIII ғасырларда Ұлы Жібек жолының маңызының төмендеуімен қала да құлдырай бастады. Сол заманның өзінде топонимдердің нысанды жекелеу, сол нысан бойынша ақпарат беру қызметін атқарып келгендігін аңғарамыз. Сол кездегі атау жасаушы қоғам қазіргі тілдік тұлғаның қалыптасуына әсер еткен. Қазіргі қоғам мүшелері, яки тілді тұтынушы өкіл өздерінің санасында топонимдерді қолданған кезде коммуникативтік-прагматикалық, нақтырақ айтқанда, талғамдық, аксиологиялық мақсатты көздейді.

Қазақстан мен ҚХР арасындағы негізгі сауда ағындары өтетін шекаралық кент – Қорғас. Ұзындығы 340 км Алматы – Қорғас (Қорғас) бағыты Алматы облысының аумағы бойынша солтүстік-шығыс бағытта бұрынғы Ұлы Жібек жолының тармағы бойынша өтеді. Алғашқы 100 км Тянь-Шань – Іле Алатауының солтүстік жоталары бойындағы тау бөктеріндегі аймақ бойынша, содан кейін жартасты шөлейт бойымен Шарын өзенінің шатқалдарының бірінде орналасқан қалдық күл тоғайына (жасы 5 млн. жыл) дейін. Әрі қарай жол Ұйғыр ауданының орталығы Шонжа (Чунжа) арқылы өтеді. Содан кейін, батыста еліміздегі ең ірі «Алтынемел» ұлттық паркінен өтіп, көпір арқылы Жетісу-Іле өзенін кесіп өтеді. Өзеннің арғы жағында, Жаркент қаласының кіреберісінде жергілікті тұрғындар құрметтейтін орын бар – Әулиеағаш (қасиетті ағаш), аңыз бойынша 700 жылдан асқан Қарағаш бар. Яғни, қазақ танымында киелі саналған елді мекендердің қатарынан табылатын бұл кент Жібек жолы

бойындағы ұлттық болмысқа ықпалын тигізетін топоним ретінде танылған.

Сонымен, қорытындылай келе, Ұлы Жібек жолы топонимдерінің тілдегі қолданыс ерекшеліктерін айқындау оның ұлттық кодтың қалыптасуындағы маңызын аша түседі. Ұлы Жібек жолының топонимикасы халқымыздың менталитетін, мәдениетін, дүниетанымын бейнелейтін ұлттық кодтың қалыптасуында алатын орны ерекше.

1.3. Ұлттық мәдени код және бірегейлік

Ұлы жібек жолы топонимдерінің астарындағы аялық ақпараттарды игеру – белгілі бір жалғасын тапқан лингвомәдени қауымдастық мүшелеріне тән деректерді меңгеру. Қазіргі геосаяси жағдайында өмір сүріп жатқан ұрпақ үшін топонимдер аясындағы құндылықтар жайлы мағлұматтарды білу аса маңызды. Сондықтан Ұлы жібек жолындағы топоним қазақ халқының әлемнің топонимикалық бейнесін жасаушы, тілдік тұлғаның болмысын айқындайтын, оның тілі, мәдениеті мен тарихынан ақпарат беретін баға жетпес қор. Ұлы жібек жолындағы жер-су атаулары адамдардың өзін қоршаған ақиқат дүние туралы жинап-терген ақпараттарын кодтап қана қоймай, оларды тасымалдаушы қызметін қоса атқарады.

Түркі этностары қоныстанған аумақтағы Ұлы Жібек жолының тарихи топонимикасының сипаттамасы толыққанды түркі ономастикасының негізін едәуір толықтырады.

Тіл кез келген дәуірде қоғамның сол кездегі жағдайы, әлеуметтік байланыстар және таным туралы түсініктерді береді. Зерттеушілер кез келген халықтың тілін, тілдегі лексикалық қор тарихын, лексикалық бірліктер семантикасын зерттей отырып, сол халықтың тарихының, мәдениетінің, әлеуметтік жағдайының жаңа беттерін ашады. Ұлттық кодтың қалыптасуын зерделеу оны дамыту үдерістерінен, сонымен қатар ұлттық сананың қалыптасу тарихынан ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Қазақстан үшін ұлттық кодты, ұлттық бірегейлікті сақтау қазір қоғамның жаңғырту мүмкіндіктері тұрғысынан да өте маңызды. Білім беру культі, үлкендерді құрметтеу, үздік

халықтық дәстүрлерді сақтау, туған жерге деген сүйіспеншілік, достық, бауырластық және өзара сыйластық, ашықтық және өзін-өзі жетілдіруге дайын болу – бұлардың барлығы дерлік біздің қазіргі қазақстандық бірегейлігіміз құруға ат салысатын құндылықтар. Оларда ойдан шығарылған, табиғи емес немесе тым күрделі ештеңе жоқ. Тек біздің артықшылықтарымызды шебер пайдалану керек, бірақ бізде олар бар және бізде мақтануға болатын дүниелер бар.

Қазақстандық ұлттық код шын мәнінде көп жағынан бірегей. Ұлттық код санадағы стереотиптердің кез келген кешенімен байланысты бейнелер жиынтығын анықтайды. Бұл мәдени бейсаналық — бұл айтылған немесе нақты түсінілген дүние емес, түсініктен жасырылған, бірақ іс-әрекетте көрінетін дүние. Ұлттың мәдени коды оның мінез-құлық реакцияларын түсінуге көмектеседі, халықтық психологияны анықтайды. Ұлттың мәдени коды мәдениетті түсінудің кілті болып табылады, өйткені ол ата-бабалардан берілетін ерекше мәдени ерекшеліктерді қамтиды. Мәдени код халықтық психологияны, сананы анықтайды. Әлемдік тарихта дәуірге, мемлекет саясатына және мәдениет деңгейіне сәйкес әлеуметтік-мәдени кодтардың рөлі өзгереді, бірақ олардың өзіндік ерекшелігі мен ұлттық ерекшеліктері сақталады.

Қазақтардың мәдениеті ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрлерге бай. Фольклор шығу тегіне жүгінуге көмектеседі, өйткені оның мазмұны — халықтың өмірі, ғасырлар бойы електен өткен адам тәжірибесі, адамның рухани әлемі, оның ойлары, сезімдері, тәжірибелері.

Мазмұны жағынан да, ауқымдылығы жағынан да Ұлы даланың сөз өнері әлемдік рухани мәдениеттің алтын қоры және

адамзат өркениетінің інжу-маржаны болып табылады, оның құндылығы даусыз. Қазақ сөз өнері өзінің кеңдігімен, терең мағынасымен, бейнесімен бүкіл әлем ғалымдарын таң қалдырды.

Қазақ халқының тарихи тағдыры қаншалықты күрделі болса, оның рухани мұрасын жасау, жинау және зерттеу соншалықты күрделі болды. Уақыт сынынан өтіп, ауызша халық шығармашылығының мысалдарына айнала отырып, фольклорлық шығармалар бізге өткен уақыттың маңызды оқиғалары туралы ақпарат береді, дәстүрлі дүниетанымды ашады, тарихи тұлғалар туралы және бостандық пен тәуелсіздік үшін күрес кезеңдерінде халық санасының қалыптасуы туралы ақпарат береді. Бұл қазақ халқының ұлттық коды және оның сарқылмас қазынасы.

Қазақ мәдениетінің негізгі сюжеттері, кейіпкерлері мен мотивтерінің шегі жоқ және Орталық Еуразияның бүкіл кеңістігінде және әлемде жүйелі түрде зерттеліп, ілгерілетілуі тиіс. Ауызша және музыкалық дәстүрлерді жаңғырту қазіргі аудиторияға жақын және түсінікті форматтарға ие болуы керек. Өйткені, тек осылай ғана ата-бабаларымыздың шығармашылығы туралы естелік болашақта беріледі. Атап айтқанда, ежелгі сөздер мен мәтіндер иллюстрациялармен бірге жүруі немесе жарқын бейнематериалдар түрінде бейнеленуі мүмкін. Өз кезегінде дыбыстар мен әуендер тек шынайы аспаптар арқылы ғана емес, сонымен қатар олардың заманауи электронды нұсқалары арқылы да туындауы мүмкін.

Әлемнің әртүрлі халықтарының өзіндік ұлттық ерекшеліктері, өмір салты бар, сондықтан ұлттық код та бар деген сөз. Мұның бәрі біздің халқымыздың ата-бабаларымыздан қалған дәстүрлеріне және әдет-ғұрыптарына, ежелгі фольклорға

қатысты рухани құндылықтармен тікелей байланысты. Яғни, бір халық екіншісінен тек сыртқы жағынан ғана емес, мінезімен де ерекшеленуі керек.

Әр халық ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ұлттық ерекшеліктерімен танымал. Адам өзінің асыл қасиеттерін неғұрлым көп сақтаса және дамытса, соғұрлым ол өз халқына пайдалы болады.

Бүгінгі таңда тәуелсіздік алғаннан кейін, біздің барлық рухани әлемімізге еркіндік берілген кезде, біз өзіміздің ұлттық болмысымызға адал болу үшін қолдан келгеннің бәрін жасауымыз керек. Яғни, ұлттық кодты қалыптастыру өте ертеден басталуы керек және Ұлы Жібек жолының топонимдерін зерттеу оның қалыптасуына жер-су атауларының үлкен әсер ететіндігін дәлелдейді.

Қазақстанда рухани жаңғыруды іске асыру барысында ұлттық кодты қалыптастыру мәселесі шешуші мәнге ие болады. Қоғамдық сананың өзегі бола отырып, ұлттық код шоғырландыру функциясын орындайды. Оның құрамдас бөліктері: халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, тіл, мәдени мұра, ұлттық рухты цементтейді, оған экстремистік идеологияның қысымына төтеп бере алатын қауіпсіздік қорын береді. Бүгінгі таңда ұлттық кодты сақтаудың ықтимал жолдарын айқындау сыртқы саясатта басымдықтарды қалыптастыруға, ал қазақ ұлтының бәсекеге қабілеттіліктің жаңа деңгейіне шығуына мүмкіндік береді.

Ұлттық кодты қалыптастыру қазақ ұлтының дамуы, оның сыртқы саясаттағы бейнесі үшін өте маңызды. Бүгінгі таңда Қазақстан бейбітшілік пен келісім алаңымен байланысты. Бүкіл әлем бойынша этносаралық бейбітшілік пен келісімнің

қазақстандық моделін зерделеу жөніндегі ғылыми-зерттеу орталықтары ашылуда, басқа да бірқатар елдерде осындай Ассамблеялар құрылып, жұмыс істейді, олар біздің еліміздің полиэтникалық қоғамды қалыптастырудағы тәжірибесін қабылдайды.

Ежелгі дәуірден, этникалық тарихтан бастау алған қазақтардың ауызша халық шығармашылығы батырлық ертегілермен, лирикалық-эпикалық поэмалармен, аңыздармен, аңыздармен ұсынылған, олар негізінен халық басынан өткерген тарихи оқиғалар негізінде жасалған. Олардың бастапқы көздері жауынгерлік айбынмен ерекшеленетін адамдардың жетістіктері туралы қысқаша әңгімелер, әділетсіздікке қарсы шыққан жастардың бақытсыз қайғылы махаббаты туралы әңгімелер, табиғат күштерімен күресте көрінетін халық қиялының салауатты элементі болуы мүмкін.

Кез келген елдің ұлттық кодының негізінде осы халықтың тілі, оның мәдениеті, дәстүрлері мен діні жатыр. Бұл элементтердің бірегей комбинациясы кез келген халықтың бірегей ұлттық кодын жасайды. Бұл факторлар біздің еліміздің ұлттық кодының қалыптасуына да әсер етті. Керісінше, біздің ұлттық кодқа діни толеранттық, икемділік, басқа этностар мен басқа діндерді құрметтеу және ашық сана сияқты элементтер кіреді.

Қазақстанның барлық стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуі сананы жаңғырту жөніндегі қызметтің нәтижелеріне байланысты. Бүгінде Мемлекет басшысы рухани салада міндеттер қойды және оның үлкен көзқарастары халық арасында кең қолдау тапты. «Болашаққа көзқарас – қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламалық мақаласы қоғамда рухани саладағы

өзгерістерге белгілі бір қажеттілік туындаған кезде пайда болды деп толық негізмен айта аламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- Аманжолов Қ. Өлеңдер. Поэмалар: жинақ / Қ. Аманжолов. - Алматы: Өлке баспасы, 2013. – 287 б.
- Бекмаханұлы И. Жарық сәуле. Өлеңдер мен толғаулар, дастандар. –Астана: Фомант, 2008. – 384 б.
- Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.
- Кенжеғалиев С. Қазақ даласы – ұлы түркі жерінің бір бөлігі Қожа Ахмет Иассауи, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқаридің философиялық және әдеби мұралары // Мәдениет, дәстүр және өзіндік ерекшелік. Студенттік топтар кураторларына көмек ретінде. 3-жинақ / ҚР ҰҒА академигі А.Ғазалиевтің редакциясымен. – Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің баспасы, 2014. – 100 б.
- Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004. –560 бет.
- Мақатаев М. Мұқағали шығармалары. – Алматы: 1999. – 350 б.
- Никонов В.А. Топонимикаға кіріспе [Мәтін] / В.А. Никонова. – М., 1965. – 305 б.
- Шаханов М. Ғасырларды безбендеу. – Алматы: Жазушы, 1988. – 450 б.

II ТАРАУ

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ КОД

2.1. Қазақ поэзиясындағы елдік мұрат

Ұлы Жібек жолының бойында қоныс теуіп, көшелі ел, іргелі мемлекет болған қазақтардың тарихи санасы мен ұлтық жадын жаңғыртып отыруда жер-су атауларының әлеуметтік маңызы орасан зор. Көркемдік дамудағы тарихи бастауларын көне дәуірден алатын қазақ сөз өнеріндегі мәңгілік тақырып өзегін еркіндік пен азаттық аңсарындағы шығармалар құрап отырды. Сақ-Ғұн дәуіріндегі «Ергөнекен», «Көк бөрі», «Шу батыр» сынды қаһармандық дастандардағы мәңгілік мекен, мәңгілік қоныс сипатындағы көркемдік арна Түркі дәуіріндегі әдеби жәдігерлерде (Келімбетов 2005), қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясында (Мағауин 2003) заңды жалғасын тауып жатты. «Ержүрек қолбасы Күл-Тегіннің, білікті мемлекет қайраткерлері Тонүкөктің құлпы тасына қашалған жазулардағы көптеген көркем бейнелер, қанатты сөздер, ұтқыр тіркестер қазақ тілінде күні бүгінге қолданылады» (Мағауин 1992: 3). Түркі дәуіріндегі әдеби жәдігерлермен қазақ әдебиетінің дәстүр жалғастығын айқындаудағы «Ергөнекен дастанына өзек болған – идея халыққа құтты қоныс, жерұйық, бақытты өмір іздеу сарыны араға сан ғасырлар салып барып, Асан қайғы жырау толғауларында қайталанады» (Келімбетов 2011: 92) деген ғылыми

тұжырымдар ерлік жырының елдік мәселелермен сабақтастығын айқындай түседі.

Сөз өнерінде туған жер, атамекен тақырыбының үзілмес желі тұрғысынан жырланып, дәстүр ұласуымен жалғастық тауып отыруы кездейсоқ жәйт деп айта алмаймыз. Сөз зергерлері кір жуып, кіндік кескен қасиетті жерімізді жырлау арқылы ұрпақ санасына туған жер, атамекен, Отан ұғымдарын сіңіріп отырды. Өйткені қазақ халқы үшін туған жерден артық қастерлі де киелі ұғым жоқ. Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар мұрасы елдік үшін ерлік деп білген тұлғалардың шығармашылығындағы ерекше қасиетке бойлатады. Ол – туған жер, атамекен тақырыбы. Асан Қайғының «Қырында киік жайлаған», «Көлде жүрген қоңыр қаз», «Еділ бол да Жайық бол» толғауларының атауларының өзі көшпелілер әлемінің тылсым әлеміне бойлатады. Аталған толғауларда Ойыл, Жем, Еділ, Жайық сынды жер-су, өзен атауларының қатпары өте тереңде. Жыраудың «Жемде кеңес қылмадың...» (Мағауин 1993: 6), «Ойыл көздің жас жасы еді...» (Мағауин 1993: 6), «...Еділ мен Жайықтың // Бірін жазға жайласаң, // Бірін қыста қыстасаң, // Ал қолыңды маларсың // Алтын менен күміске..» (Мағауин 1993: 7) деген толғаныстарының түп өзегі ел мен жер қадір-қасиетін терең сезінуден нәр алады.

Жырау көшпелілер өмірінің табиғатпен әсем жарасымын, көркем үйлесімін айшықтап, сана түкпіріндегі жұмбақ әлеміне бойлатады.

*«Көлде жүрген қоңыр қаз
Қыр қадырын не білсін,
Қырда жүрген дуадақ
Су қадырын не білсін!..»* (Мағауин 1993: 9).

«Асан жайындағы аңыздардың ең таңдаулысы – оның «Жер үйекті» іздеуі. Асан Қайғы елдің көшіп отырған тұрмысына қанағаттанбайды, мекен еткен қоныстарын жерсінбейді: халықтың болашағын ойлап қамығады» (Келімбетов 2011: 28).

Ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы орасан зор десек, Асан Қайғы жыраудың ой-толғамдарында Батыс пен Шығыс елдерінің байланысын экономикалық және рухани арнада тоғыстырып отырған қазақ даласының құт дарыған Шымкент, Сайрам жерлеріне сыншылдық танымдағы баға беріледі. «Өте ертедегі қалалар мен елді мекендер қазақ жерінде бұрынғы сақ, үйсін, қаңлы, хун тайпаларының өмір сүрген кезінің өзінде пайда болған. Ол қалалардың көбі Жетісу, Сырдария, Шу өлкелері мен Іле, Талас, Арыс өзендерінің бойына орналасқан» (Жүнісов 2018: 9).

«Шымкент, Сайрамды көргенде: «Екі басса бір базар, малда береке болмайтұғын, екі басса бір мазар, баста береке болмайтұғын, базары жақын – байымас, мазары жақын – көбеймес» деген екен» (Мағауин 1993: 30-31). Әрине, жыраудың осынау бағасына қарап, оның уақыт ағысына, заман өзгерісіне қарсы болды деген ой тумаса керек. Ең бастысы қазақ хандығының береке-бірлігін жырлап, мемлекеттілігінің нығаюын діттеген жырау туған жерін жаттың жаулап алуынан сақтандыруды көздейді. М. Әуезов «Зар заман ақындары» мақаласында атап көрсетілгендей, жыраулар қасиетті мекенді жаттың жаулап алуынан, иемденуінен сақтандырады. «Жырау құр пана тақылдақ өлең айтпайды: бұл заман сыншысы, сөйлесе шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді. Өзі тұрған заманның белгілеріне қарап, келешек заман не айтатынын болжайды (Әуезов 1991: 201).

Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» тооғауындағы «...Қайран менің Еділім, // Мен салмадым, сен салдың // Қайырлы болсын сіздерге // Менен қалған Еділ жұрт!..» (Мағауин 1993: 13) деп егілуі қазақ пен ноғайдың тарих толқынында қимастықпен айрылысуынан, туған жермен қоштасуынан өрістеп отырғанымен, түп санада (код) атамекенге деген шексіз сүйспеншілік жырау жанын жегідей жейді. Жыраудың туып өскен қонысы – Еділден бөліне шығып, онымен жарыса ағатын Ахтуба, Бодан (Бозан) өзендерінің бойы, қазіргі Красный Яр қаласы тұрған маңай (Мағауин 1992: 19). Сондықтан да кір жуып, кіндік кескен Еділден жырақтау жан әлемін күйретеді.

Әдебиеттанушы М.Мағауиннің «Адамға ең ыстық – Отаны, ата-бабасының ғұмыр кешкен, өзінің туып, өскен елі, жері. Сондықтан да Еділ қымбат, сондықтан да Еділді қиып тастап кету мүмкін емес. Жыраудың туған жерге деген махаббатында шек жоқ, бұл сезімде тіпті фәнилік емес бірдеңе бар» (Мағауин 1992: 21) деген ойы ұлттық кодтың қалыптасуындағы туған жер, атамекен тақырыбы жырлануының маңызын жаңаша бір қырынан зерделеуге ой салады.

Доспамбет жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар», «Азау, азау дегенің», «Айнала бұлақ басы тең», «Айланалайын Ақжайық», «Тоғай, тоғай, тоғай су» толғауларының көркемдік-эстетикалық жүйесі жыраулар поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбының темірқазық тақырыпқа айналғанын көрсетеді. Ал Шалкиіз жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар», «Жел, жел есер, жел есер», «Ағынды сулар, аймақ көл», «Арқаның құба жонында», «Асқар, асқар, асқар тау» толғаулары көшпелілер эстетикасының рухани әлеміне бойлатады. Қазақ

поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбының тылсымын ұғындырады. Асқақтық пен өрлік, ерлік пен елдік қасиеттерінің туған жер топырағынан нәр алып жататынына ерекше ден қояды. Жыраулар толғауларындағы дәстүрлі Ойыл, Жем, Еділ, Жайық сынды топонимикалық атаулардың Арқа атауымен толыққанын байқаймыз.

Шалкиіз жырау қазақ даласының кеңдігін Арқа жерінің қасиетімен үстей түседі.

*«Арқаның құба жонында
Арыстан ойнар шарқ ұрып,
Атайы ердің тұсында*

Тұлпары тұрар тарп ұрып...» (Мағауин 1993: 29) деп қазақ даласының кеңдігін, оның тасы мен тауы, суы мен нуын Алаш баласы қастерлейтін ұғым деп түйеді. Ал сол жерге ие болып қалу, сыртқы шапқыншылықтан қорғау саналы ұрпақтың перзенттік парызы болып қалмақ. Сондықтан да жырау толғауларының рухы ерлік болып өріліп жатады. Ол жыраудың қандастарының жадына, санасына ел мен жерге дегені құрмет сезімін ұялату мұратының қаншалықты асқақ болғанын көрсетеді.

Жыраулар поэзиясы ұлттық бірегейлікті сақтаудағы, елдік қасиеттерді еселеудегі көркемдік қызметін мінсіз атқарып келді. Түптеп келгенде, жыраулар толғаулары ұлттық кодтың қалыптасуындағы көркемдік-эстетикалық танымды тарихи сана, тарихи жадпен дәнекерлеп отырды. Ұлттық кодтың қалыптасуында Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы қаншалықты маңызды болса, ұлттық рухани құндылықтардың қазақ халқының санасында үнемі жаңғырып отыруында

жыраулар мұрасы ерен тарихи қызмет атқарды. Ұлттық кодтты еселеуде ел мен жер үшін жанын беріп, қанын төккен тарихи тұлғалар қызметімен сабақтастырды. Оны Асан Қайғының «Ай, хан, мен айтпасам білмейсің», Жиәмбет жыраудың «Тәуекел ханға», «Әмірің қатты Есім хан», «Еңсегей бойлы ер Есім», Ақтамберді жыраудың «Уа, қарт Бөгембай!», Үмбетей жыраудың «Бөгембай өліміне», «Бөгембай өліін Абылай ханға естірту», Бұқар жыраудың «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда», «Қазақтың ханы Абылай», «Ай, Абылай, Абылай» толғауларынан көреміз.

*«Еңсегей бойлы Ер Есім,
Сені есірткен Есіл де менім кеңесім.
Ес білгеннен, Есім хан,
Қолыңа болдым сүйесін,
Қолтығыңа болдым демесін.
Ертеңгі күн болғанда,
Елің кеңес құрғанда,
Айналып ақыл табарға
Есіктегі ебесін,*

Сонда, ханым, не десін?!» (Мағауин 1993: 40) деп білген Жиәмбет жырау еңсегей бойлы ер Есім ханның сыртқы жауларға қарсы жүргізілген елдік жолындағы тарихи ерен істерінде көрініп, асқан ерлігімен танылады. Өр намысты жорықшы жырау 1620 жылы ойраттармен болған соғыста Алаш жасағының жеңіске жетуіне ықпал етті. Ел мен жерге қалтқысыз қызмет еткен Жиәмбет жырау Қазақ хандығының мемлекеттік тұтастығына нұсқан келтірген Қатағанның ханы Тұрсынның бүлігін басқан Есім хан саясатын қолдайды. «Еңсегей бойлы Ер Есім», «Басы саудың түгел-дүр...», «Қол аяғым бұғауда». т.б.

толғауларына көшпелілер этикасы мен эстетикасы, елдік мәселелер арқау болған.

*«Түн ұйқымды бөлгенмін,
Жұртымды жөнге салам деп.
Бас кессе де басылмай,
Ақ ісімді жасырмай,*

Атқа мінген ер едік» - деген жырау мұрасы елдік пен ерікке толы ұлт тарихын тануда үлкен маңызға ие болып қала береді.

Жыраулар шығармашылығында ұлттық кодқа төне бастаған сыртқы жаудың қауіп-қатері көрініс таба бастады. Ол елдікті сақтау, ұлттық бірлікті еселеу жауапкершілігін жүктеді. Осынау қастерлі міндет жыраулар поэзиясына жүктелді.

Жиембет жыраудың «Қол аяғым бұғауда, // Тарылды байтақ кең жерім!» деп егілуі, «...Қайрылып, қадам басарға // Күн болар ма мен сорға, // Өзен, Арал жерлерім?! // Қиядан қолды көрсеткен // Төбеңе шығар күн бар ма, // жотасы биік Дендерім?!» (Мағауин 1993: 42) деп мұңға батуы тегін емес болатын. Міне, Жиембет жырау Өзен, Арал, Дендер жерлерінің қасиетін жырлап, қазақ жерінің көркем әдебиеттегі хронотопын барынша арттырып, шалқар кеңістігін үстей түсті.

Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбын жырлаумен ел мен жерді жат жұрттың жаулап алуынан қорғауда ұлтты ұйыстыру, отаншылдық қасиеттерін ұштап, рухын жану жоңғар шапқыншылығы кезеңінде кең өріс алды. Қазақ тарихында Отан соғысы деген атаумен қалған аласапыран жылдары қазақтың тарихи санасын, тарихи жадына қан жүгіртуде жырауларға орасан зор тарихи міндеттер артылды (Мағауин 2008).

Қазақ тарихындағы алмағайып дәуірде өмір сүрген Ақтамберді он жеті жасында ел мен жерді қорғау жолында атқа қонады. Отаншылдық рухтағы «Жауға шаптым ту байлап», «Күмбір-күмбір кісінетіп», «Уа, қарт Бөгембай», «Ей, азаматтар, шоралар», «От орны отаудай» толғауларында жоңғар шапқыншылығындағы елдің намысын қайрап, ерлікке үндейді. Жорықшы жырау «Еділ, Жайық екі өзені», «Көкорай шалғын көк майса» толғауларының өзегі жерге деген шексіз сүйіспеншілік болатын.

Жырау қуатты да отты жырымен қазақ даласына көз сала бастаған жат жұрттықтардың отаршылдық саясат ызғарынан сескенеді. Халқын елдік қасиеттерін сақтауға үндеп, жер қасиетін ұрпақ санасына құяды.

*«Көкорай шалғын көк майса,
Сырдың бойын жайладық.
Жетісу, Балқаш, Ұлытау,
Сауық құрып тойладық.
Сұмырайға күтпес сұмдықты
Тіледік қашан, ойладық!
Көшіп, босып қоныстан
Қанжығаға саптаяқ
Қалайша бүгін байладық?
Үдере көшіп қонған жер
Тоқырауын, Жамшы кен,
Сарысыу мен Атасу
Бермекпіз кемге алшы деп?!
Ертістің ұзын бойына
Шақырып едік біз қашан,*

Осыған қорған салшы деп?!» (Мағауин 1993: 56).

XIX ғасырдағы Ресей отаршылдығы ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызын тереңірек түйсінуге серпін беріп, қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбының жаңаша мазмұнда, жаңаша сипатта жырлануына түрткі болды.

Ақын Сүйінбай Аронұлы Ел үшін атқа қоныған ерлер ерлігін «Өтеген батыр», «Қарасай батыр», «Сұраншы батыр», «Саурық батыр», «Қарасай батыр» толғау-дастандарында жырлады. Қаһармандық пен өр намыстан жарыталған ата-бабалар ерлігін тарихи санада жаңғыртты. Ел мен жерге қорған болған Қарасай батыр, Сұраншы батыр, Саурық батыр, Қарасай батырларды үлгі-өнеге етеді.

Сүйімбай ақын шығармашылығының өзіндік ерекшелігі, рухани код тылсымына бойлатар тотемдік ұғымдарды жадымызда қайта жаңғыртуы болды. Көне түркі дәуіріндегі бөрі тотемі XIX ғасыр поэзиясында Сүйімбай өлеңі арқылы рухани кодымыздан берік орын ала түсті.

*«Бөрілі байрақ астында,
Бөгеліп көрген жан емен.
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен.
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен,
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен...
Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі менің байрағым.*

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым» (Сүйінбай 1996: 121) деп тарихи сана, тарихи жадымыздағы ілкі қасиеттерге жан бітірді.

Ақын Қоқан езгісінен арылуда «Ту алып жауға шықсаң сен» жырымен ел намысын жаныды. «Датқаларға» өлеңінде қазақ қасіретін «Қырда жортқан қасқырдай // Датқалар жүр жалақтап. // Қайран қазақ қор болды-ау, // Құр бекерге далақтап!» деп жеткізді. Қырғыз ақыны Қатағанмен айтысында Алаш намысының айбыны мен айбары болған Сүйінбай ақын туған жер, атамекен қасиетінен рух алды. Жыраулар өнерпаздығының дәстүрлі рухында елдік пен ерлік қасиеттерді жырлайды.

«...Ерегіскен дұшпанды,

Алдына салып айдаған.

Сарыарқаны қыстаған,

Лашын, сұңқар ұстаған.

Ерегіскен дұшпанды

Ауызға ұрып тастаған...

Мекен еткен қоныс қып,

Дүниенің жарымын.

Ешкім басып көрген жоқ

Бұлардың қарқын, арынын!» (Сүйінбай 1996: 97).

«Еділ – Жайық – екі су, Сырдарияның саласы. Арасында сол жердің Кіші жүздің баласы...» (Сүйінбай 1996: 99) деп ел мен жер киесін айтады. Сол арқылы көркемдік танымда ұлттық код қасиеттерін жаңғыртады. Осынау қасиет әдеби даму үрдісінде үзілмес желіге айналды. Мәселен, Күдері қожа Көшекұлы кер заманның қысымын, яғни ұлттық құндылықтарға қол сала

бастаған отаршылдық зардаптарын «Қарқаралы, Қазылық» өлеңінде жеріне жеткізе суреттеді.

Есіл, Нұра – екі су,
Еңкейіп, онан бетің жу...
Қайран Есіл, Нұрамыз,
Қайда барып сиямыз...
Кетейін деп кетпедім,
Қалды-ау есіл жеріміз...

Ресей отаршылдық саясатына қарсылық танытқан ақындар шығармашылығы «зар заман» атауымен тарихта, руханиятта өшпес із қалдырды. «...Зар заман ақындары: - сол ел қамын сөзбен жоқтаған жоқшылары» (Әуезов 1991: 97). «Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат мұң, зар сияқты сезімдерінің басын қосып, жаңадан ой енгізіп, салт санасын құрай бастады. Бұл уақытқа шейін болмаған әлеуметшілдік сарын, азаматтық нысана шығады» (Әуезов 1991: 195).

Ақын Дулат Бабатайұлы – Ресей империясының басқыншылық саясатына қарсы шыққан отаршылдық рухтағы «зар заман» ағымының айтулы өкілі. «Қайғылыны уаттым», «Сандықтас», «О, Сарыарқа, Сарыарқа!», «Сауыр жерден айырылып», «Ата қоныс Арқадан», «Әуелгі қазақ деген жұрт», «Қазақтан шыққан кәпірді», «Ер шөгіп, есер ержетті», «Осындай заман кез болды» өлеңдерінде отаршылдық дәуір шындығы көрініс тапты.

*«Жоңың жайлау кең алаң,
Атам қонған иен далам!
Мендей сені қызғанар*

Бауырыңда өскен қай балаң!

Көл қорыған қызғыштай,

Сен десе салам байбалам.

Жайлауыңды көргенде,

- Жадыраймын, жайланам.

Өксігіңді ойласам

– Ұйқы беріп, қайғы алам», - деп. Отанға деген имани махабатты жырлады.

«Батыстан патша түнегі

Жеріңе келіп түнеді.

Жоныңнан таспа тіледі,

Ішіңе әбден кіреді», - деп отаршылдық саясаттың түпкі мақсатынан сақтандырды.

«Жеріңнің алды шұрайын,

Дуан салып жайланып.

Датыңды айтсаң майырға,

Сібірге кеттің айдалып.

Бейнең қандай болды екен,

Қарасаңшы бір мезгіл

Қолдарыңа айна алып», - деп қазақ қоғамының шындығына үңілдірді. Өлең өнеріндегі атамекен идеясы мен бейнесі терең жырлана түсті. «Дәстүрлі арнадағы қазақ поэзиясында «туған жер, отан, атамекен» идеясын білдіру үшін Еділ-Жайық, Сыр-Қуаң, Есіл-Нұра, Шу-Талас т.б. секілді «қос өзен» ұғымының аясында көрініс тапқан сөз-символдар кеңінен қолданылған» (Шәріп 2001).

Ақын Шортанбай Қанайұлы – отаршылдық қысымдағы ұлт қастіретін жырлаған қазақ әдебиетіндегі «зар заман» ағымының айтулы өкілі. «Зар заман», «Бала зары», «Тар заман»,

«Опасыз жалған», т.б. толғауларында азаттық пен еркіндіктен айырылған қазақ халқының қайғы-қасіретін тереңнен тебірене жырлады (Қанайұлы 2011). «Қилы кезеңнің деректік дүниелері ресми құжаттарда сақталынса, рухани шежіресі өлең-жырдың алыбына құйылып қалды. Осы орайда көшпелілердің құтты қонысы – Сарыарқа жиі-жиі ауызға алынды» (Шәріп 2011: 42). Ақын Арқаның отарлануына тән қайғы-қасіретті рухани код тамырындағы тылсым күшпен тамырластырады. «Билік кетті басыңнан» толғауында «...Көдесі қалың Арқаңыз // Ақ шөбін қимай бағынды...» (Қанайұлы 2011: 35), – деп қайғырады.

Ақын Мөңкеұлы Мұрат – қазақ сөз өнеріндегі отаршылдыққа қарсы ұлт наразылығынан туған «зар заман» әдебиетінің айтулы өкілі. Өнер өрінде атақты Есет би мен Абыл ақыннан өнеге алған. «Мен қауып еткеннен айтамын» деп жыраулар поэзиясында ғажайып махаббатпен жырланған Еділ, Жайық өзендерінің бойын ен жайлаған арда Алаш баласының орыс отаршылдығындағы мүшкіл халін терең суреттейді.

«Еділді тартып алғаны

– Етекке қолды салғаны.

Жайықты тартып алғаны

– Жағаға қолды салғаны.

Ойылды тартып алғаны

– Ойындағысы болғаны» (Мөңкеұлы 2013: 15).

«Үш қиян», «Сарыарқа», «Өттең, қапы дүние-ай», «Қазтуған», «Шәлгез» жырларында ерлік пен өрлікке толы өткен дәуірді сағыныш сезімімен толғайы.

Ұлы Жібек жолы – Батыс пен Шығыс әлемін дәнекерлеп тұрған алтын көпір болатын. Ұлы Жібек жолы Еуразия құрлығындағы сауда, керуен жолдарының жалпы атауы

(Энциклопедиялық анықтамалық 2010: 724). Батыстан сауда керуендері қазақ даласына экономикалық мақсатта жол салған болса, Ресей империясының күшеюімен отаршылдық саясат дендей түсті. Дулат Бабатайұлының «Батыста патша түнегі // Жеріңе келіп түнеді. // Ішіңе әбден енеді, // Жоныңнан таспа тіледі» деп бодандықтан сақтандыруы тегін емес еді.

«Ақын Кердері Әбубәкір ақын:

...Атаның салған ақ жолы,

Тоқтап қалды кідіріп.

Заман деген желмая,

Қалмасақ халқым жақсы еді,

Желмаядан жығылып», – деп жыраулық поэзия дәстүрінде елдік қасиеттерге бойлайды. Рухани тамырымыз, тарихи жадымызға төніп тұрған қауіпті дөп баса көрсетті.

«...Тілі екеудің діні екеу деген сөз бар, Байқамай бұзып алма діліңді адам» деп ата жолын, бабалар салтын ұстануды аманат етті. Ал күрексерлік поэзия өкілі Махамбет Өтемісұлы «Жайықтың бойы көк шалғын», «Жайықтың бойы енді су» өлеңдерінде атамекен қасиетін байыптайды.

«Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзінде» (Тәжібаев) «Еділ үшін егестік, // Жайық үшін жандастық, // Қиғаш үшін қырылдық, // Тептер үшін тебістік...» деп күрескерлік мұратындағы биік мақсаты туған жер үшін жанпидалық ету деп білді (Өтемісұлы 2012).

XIX ғасырдағы сал-серілік поэзия өкілдері де өз шығармаларында халқын туған жер, атамкенге төне бастаған қатерден сақтандыруды көздеді. Атақты Ақан сері

отаршылдардың шоқындыру, ұлтсыздандыру саясатына өз наразылығы жеткізді.

«Мархамат патшамыздан ала алмадық.

Иә Бұқар кетеміз бе, иә Түркия?

Ородниктің (урядник) астында қалғаныңша,

Тіршілікте іздеңіз Исламия,

Бір үш кез жер тимейді өлгеніңде,

Бұ не кеп, бұ не қасірет қамкіния!» (Қорамсаұлы 2013: 156).

Нарманбет Орманбетұлы Ресей империясының осындай жымысқы әрекетін «Патшаның тағы бір политикасы» өлеңінде айыптап, шоқындыру саясатына деген әлеумет қарсылығын білдірді. Шын мәнінде, отаршылдық саясаттың шоқындыру, орыстандыру мақсатындағы жымысқы әрекеті ұлттық болмысқа, ұлттық ділге төнген қауіп болаты. Сондықтан да елшіл ақындар ұлт қайғысын жырлауды, әлеумет мұңын жеткізуді өздерінің азаматтық парыздар деп білді.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде ояну ұранын көтерген туындылардың да басты өзегін ұлттық бірегейлікті сақтау, елдік қасиеттерге төнген қауіптен сақтандыру болды. Бұл дәуірдегі ақындар ұлттық сипатты, ұлттық болмысты сақтап қалудың көркемдік-эстетикалық жүйесін жаңа сапалық биікке шығарды.

XX ғасыр – қазақ әдебиетінің көркемдік дамуындағы алтын ғасыры (Нұрғали 2002). Соның ішінде ояну дәуіріндегі Алаш ұранды ұлт әдебиеті руханият әлеміндегі ерекше құбылыс. Сондықтан ұлт тәуелсіздігі мен азаттығын мұрат тұтқан кезеңдегі әдебиеттің отаншылдық рухтағы тақырыптық-идеялық, көркемдік-эстетикалық даму үдерісін тарихи сабақтастық

тұрғысынан жан-жақты қарастыру өзекті сипат алуда. Ол ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызын зерделеуге, қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код мәселесін жан-жақты айқындай түсуге мүмкіндік береді.

Әдеби бағыттардың өріс алуына сөз өнерінің заңдылығымен қатар қоғамдық-саяси көқарас негіз болатыны мәлім. Қазақ зиялыларының ұлт мүддесін дiттеген ортақ мұрат-мақсаттарының тоғысар арнасы әдебиетті дамыту және әдебиеттің әлеуметтік маңызын жете ұғынулары болды. Осы тұрғыдан алғанда ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде төмендегі әдеби бағыттар көрініс берді: а) Діни-ағартушылық бағыт ә) Ағартушы-демократтық бағыт б) Азатшыл-демократтық бағыт

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде діни-ағартушылық бағыттың пайда болуының өзіндік заңдылықтары бар. Ұлы Жібек жол мәдени және рухани ықпалдастыққа жол ашып отырды. Ол сөз өнерінің өзіндік заңдылығы болуымен қатар Ресей империясы тарапынан жоспарлы және жүйелі түрде жүргізіле бастаған күштеп орыстандыру және шоқындыру саясатына деген рухани қарсылықтан туған көркемдік құбылыс болатын. Сондықтан да діни-ағартушылық бағыттың пайда болуы, түптеп келгенде, халықтың ата дінін сақтауында рухани дiңгек болуымен қатар мұсылман дінінің құндылықтарын насихаттауда бірден-бір күретамыр болды. Бұл бағыттағы сөз зергерлерінің шығармашылық мазмұны, идеялық көзқарастары сан алуан болғанымен, оларға тән бірнеше мынадай басты белгілер айқындалады. Біріншіден, діни-ағартушылық бағыттағы ақындар негізінен діни мектептерде білім алды. Шығыс әдебиетін жетік

біліп, соның дәстүрін ұстана отырып дамытты. Діни тақырыптағы шығармалар мен діни ілімге барынша жетік болды. Аталған бағыт өкілдерінің көбі діни медреселерде білім алып, Ислам әдебиетінің арнасында қалыптасты. Екіншіден, бұл ақындар ауыз әдебиеті дәстүрін берік ұстанып, кейбірі (Шәді Жәңгірұлы, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхыисламұлы т.б.) қиссашылдық, нәзирашылдық дәстүрді мақсат тұтты. Үшіншіден, шығармаларында өсиет-нақыл, дидактикалық сарын мол орын алып, жалпы білімділік пен адамдық қасиеттер негізі дінді сүю арқылы келетінін өз қисса-дастандарының өзегі етіп ұстанды. Қазақтың жаңа сипаттағы жазба әдебиетінің қалыптасуына өзіндік үлестерін қосып, көркемдік-эстетикалық танымыздағы рухани кодымызды жаңғыртып отырды. Әсіресе шоқындыру саясаты үдей түскен уақытта ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалудың көркемдік тінін тарихи жадымызбен дәнекерлеумен болды.

Діни-ағартушылық бағыттың басты өкілдері Нұржан Наушабайұлы (1855-1919), Мұсабек Байзақұлы (1849-1932), Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (1858-1931), Шәді Жәңгірұлы (1855-1933), Мақыш Қалтайұлы (1869-1916) болды.

Нұржан Наушабайұлы діни білім алып, өз шығармаларында адами қасиеттер, арлы мінез-құлық және имандылыққа негізделген тәлім-тәрбиеге қатысты ғибратты ой-толғамдарын жырлады. «Бұлғар, Рум, Самарқант, Бұхарада, Дін-Исламға зор қуат берді құда. Қорқыныш, насихатсыз қадимынан, Біз келеміз өзгермей сахарада» (Наушабайұлы 1997: 80), – деп рухани байланыс арналарына көз тікті.

Рухани код халқымыздың генеологиялық кодымен де тамырласып жатыр. Бұл орайда Нұржан ақынның «Манзұмат

қазақия» (1903) кітабында қазақтың шығу тегінің жырлануы ерекше нарзар аудартады. Түркі дәуіріндегі Әбілғазы, Жалайри, Дулатилардан бастау алатын ататек, шежіре тарату дәстүрі қазақ руханиятында кең өріс тауып отырды. Абайдың «Бірі сөз қазақтың қайдан шыққандығы», М.Ж. Көпейұлының «Қазақ шежіресі», Ш. Құдайбердіұлының ««Түрк, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі», М. Дулатұлының «Қазақ-қырғыздың аты, тегі туралы» атты шежіре еңбектерінің қазақ рухани кодының кұретамыры іспеттес ататек, шежіре арнасына бойлатудағы маңызы ересен зор екенін баса көрсетеміз.

Н. Наушабайұлының «Алаш» кітабында отаршылдық қысымдағы замана ағысы кеңінен көрініс тапты. Ақын отаршылдық саясат ұлттық кодқа төнген басты қатер деп біледі. Ақын «Жайлау, қыстау, жерді алып, // Көңілді қылды жаралы. // Ұйықтама, оян, Алашым! // Қолыңда жоқ заманның // Амал қылар құралы», «Алаш еді ұранымыз, // Дін ислам – құранымыз, // Дүния ахирет жайынан // Қолда жоқ еш құралымыз. // Ата қоныс кетті қолдан, // Бұған бар ма қыларымыз. // Бастан сөзді асырмаймыз, // Ұйқыдан көзді аша алмаймыз, // Бишара Алаш баласы, // Өнерлі халыққа қосылмаймыз. // Өлсек тағы хауіп етіп, // Еш нәрседен қысылмаймыз. // Оянған пенде табылмас» (Сегізінші назым) (Наушабайұлы 1997: 39-40), –деп жырлайды. «Зар заман» ақындарының үрдісінде өткен еркін дәуірді, елге қорған болған намысшыл ерлерді аңсайды, кері кеткен заманға налиды.

Ақын Шәді Жәңгірұлы Шығыс әдебиеті мен мәдениетін терең меңгерген тұлға. Шәді Шығыстың классикалық әдебиетінің назирағөйлік дәстүрін ұстанып, Шығыс поэзиясындағы белгілі тақырыптарды мен сюжеттерді өзінше жырлады. Сол арқылы

қазақ әдебиетіндегі идеясы мен мазмұны тың болып табылатын төл туынды жасады. Өз қисса-дастандарында ақын адамның бас бостандығы мен адамгершілік сезімін жырлап, әділет пен теңдік идеясын көтереді. Бұған «Төрт дәруіш», «Хикаят Орақ-Күлше», «Назым Шоһир дәруіш», «Қисса қырық уәзір», «Хайбар хиссасы», «Халифа һәрун Рашид» шығармалары дәлел. Мәселен, «Шар дәруіш» хикаятында адамның сезім бостандығын жырлай отырып, азаттық пен әділдік қасиеттерін биік қояды. Қоғамдық ілгерлеу жолын дәріптейді. Ол сонымен қатар ағартушылық идеяны да насихаттап, халықтың жер-суынан айрылып, отарланудың негізгі себебіне жауап іздейді. Қоғамдық әділетсіздіктерді сынайды. Отырықшылыққа көшу қажеттігіне ой салады. Батыс пен Шығыс мәдениеті тоғысуын жіті барлап, рухани кемелденуге, ағаруға және ғылым-білім үйренуге шақырады. Сол арқылы Ұлы Жібек жолы арқылы келген оқуға, білігме, ғылымға ұмытудағы жаңалықтарды құптап, ел санасына сіңірді. Озғандарға жету керек, заман көшінен кенже қалмау керек деген ойын жеткізді.

*Сарыарқа мен Сырдағы
Көшпелі қазақ баласы.
Ақылдың көзін жіберіп,
Ахуалыңа қарашы.
Артық кетті біздерден,
Өзгелердің һәммәсі. (Қазақтарға сәлем хат).*

XX ғасыр басындағы қазақтың ұлттық әдебиетінің айтулы тұлғасы ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев мұрасы мен шығармашылығы ұлт руханиятында ерекше орын алады. Оның

әдеби мұрасы қазақ халқының философиялық дүниетанымын, өмір мәні, адами қасиеттер, дін еркіндігі, діни құндылықтар сипатындағы ой-толғамын тануда, маңызды болып табылады. «Ұлттың рухани жан дүниесі туралы сөз болғанда оған қуат беретін дінге көп мән беріледі. Дінінен айырылғандар ұлт құндылықтарынан да айырылып басқа ұлтқа сіңіседі. Ұлттық бостандығынан айырылған ұлттың демеушісі, қолдаушысы – дін. Сондықтан ұлт-азаттық қозғалыстар діни сипат алады. Діннің арқасында ұлт өз ұлттық кодын сақтап қалады. Сондықтан қазақты мұсылман, еврейді иудаизм, полякты католик дінімен байланыстырады» (Айталы 2017).

Халық ауыз әдебиетінен нәр алып өскен дарын әлем елдерінің әдебиеті мен мәдениетін де терең игереді. Ұлы Жібек жолында орналасқан Түркістан, Ташкент, Бұхара, Самарқан қалаларында терең білім алады. 1870 жылдары Хамаретдин хазіреттің медресесінде, одан кейін Бұхарадағы Мірараб медресесінде білім алады. Ақын ауыз әдебиеті нұсқаларымен жас кезінен бастап танысып, халықтық жыр-дастандарды жаттап өседі. Мәшһүр Жүсіп үш рет 1887, 1895, 1907 жылдары Орта Азияның Самарқан, Бұхар, Ташкент, Түркістан қалаларында болып, білімін жетілдіреді. Араб, парсы тілдерін үйреніп, Шығыстың классикалық әдебиетімен жете танысады, әрі жолшыбай ел аралап ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерін жинайды. Өз дәуірінің ұлт тағдыры, ел азаттығы, жер-су, дін, оқу-ағарту сынды өзекті мәселелеріне сергек қараған ақын 1907 жылы жарық көрген «Тірлікте көп көргендіктен жасаған бір тамашамыз», «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты өлең жинақтарында ұлт мүддесін басты орынға қояды. Ресейдің отаршылдық саясатын ашық айыптап, жер мен судан айрылған

қазақтың қасіретін жырлайды, дінге жасалып отырған қиянатты әшкерлейді.

*«...Айырылған біздің қазақ Есілінен,
Өзінің болған емес кесірінен.
Айырылған біздің қазақ Нұрасынан,
Атаның мекен салған мұрасынан...*

*Мынау жерің керек десе,
Әркім-ақ жылап көшті ұясынан.
Қазақтан баса-көктеп жер алуды,
Ғадет қып алып еді крестьян»* (Көпеев 1990: 56-57).

Күні кеше сәні мен салтанаты жарасқан Сарыарқаны сағынышпен тебірене отырып жырлайды. Қасиетті Сарыарқа ұғымының терең қатпарын тарихи санамызда жаңғыртып, жерден асқан байлық жоқ екенін түйеді.

*«Салтанатты Сарыарқа,
Сәулеленген Сарыарқа,
Кең қойының кен Сарыарқа.
Суың шекер бал Арқа,
Майда шөбің бал Арқа,
Күрделі биік бел Арқа,
Малы-басың сай Арқа,
Төрт түлікке бай Арқа,
Маңырап тұрған мал Арқа,
Төңірегің төл арқа»* (Көпеев 1990: 145-146).

Халықты оянуға, өнер-білімге шақырып, рухани кемелденудің жолын дінмен сабақтастырады. Түбі түркі халықтарының бірлігін жақтайды. Дін мұсылман баласының рухани бірлігін басты орынға қояды.

*«Жатқандай тәтті ұйқыда қазақ халқы,
Айырылмай жақсы менен жаман парқы.
Баласы дін мұсылман ояныңдар,
Көрінер өз пайдасы жұрттың нарқы»* (Көпеев 1990: 33).

Ақын қазақ поэзиясында мысал өлеңнің көркемдік дамуына, тақырыптық-идеялық өрісінің кеңеюіне ерекше үлес қосты. Мәселен, «Шайтанның саудасы», «Жарты нан хикасы» шығармаларындағы адамгершілік қасиеттер уағыздалып, жақсы менен жаманды айыру, мейірімді болу сынды мәселелер қоғамдық өмірдің өзекті мәселелерімен тығыз бірлікте жырланады. Аллаға сыйыну идеясын ту еткен «Жер мен Көк», «Хаятбақшы» дастандарында әлем тарихы және Мұхаммедтің дүниеге келуі мен жастық шағында көрген қиындықтары бейнеленсе, «Миғраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі» туындылары Пайғамбар өмірінің жеке бір сәттерін бөліп көрсетуге арналған. Бұл дастандар автордың әлем сыры, жаратылысы туралы наным-сенімінің айнасы. Сонымен бірге жалпы адамзаттық идея: Аллаға сену, әділдікті ту етіп ұстау идеясы назар аудартады. Шығарма одан әрі адамнан тараған ұрпақтар шежіресі, кімнен-кім өрбігені беріледі. Дастандарының барлығы дерлік ортақ бір идеяға, ізгілік, ақиқат көзін іздеу, Аллағы сыйыну идеясына бағындырылуы қазақ әдебиетін дамытудағы ролі елеулі екенін дәлелдейді.

«...Жаңбыр жүктеп баһардың,

Суға толған сабасы.

Жылжып барып себелер,

Қай жерге болса жауасы.

Көңілін ашар адамның,

Көктемгі күннің ауасы» (Екі мыңжылдық дала жыры 2000: 228). Бұл бағыт өкілдері туған жердің сұлу да әсем табиғат құбылысын суреттеуді де назардан тыс қалдырмады. Мұсабек Байзақұлы «Табиғат тамашалары» өлеңін жазды. Адам мен табиғат үйлесімінің әсем көріністерін бейнеледі.

2.2. Поэзиядағы туған жер, атамекен бейнесі

ХІХ ғасыр әдебиетінің айтулы өкілдері ұлттық бірегейлікті сақтау, ұлттық құндылықтарды көркемдік танымда жаңғыртып отырудағы адам санасындағы тылсым күшті, яғни рухани кодты көркемдік-эстетикалық жүйемен сабақтастырып отырды. Салсерілер поэзиясы және халық ақындары шығармашылығының белді өкілдері Біржан сал Қожағұлұлының «Жалғыз арша», Ақан серінің «Сырымбет», Естай Беркімбайұлының «Шоқ қара ағаш», Жаяу Мұса Байжанұлының «Баянауыл», Иманжүсіп Құтпанұлының «Сарыарқа», Кенен Әзірбаевтың «Ойжайлау», Қапез Байғабылұлының «Меркі», Құлтума Сарымұратұлының «Тау қиялап», Мәди Бапиұлының «Қарқаралы», «Үшқара», Шашубай Қошқарбайұлының «Ақ қайың», Тәуке Мұстафаұлының «Ел қайда, туған жер қайда» өлеңдері соны көрсетеді (Қазақ әндерінің антологиясы 1991). Қазақтың сыршыл ақыны атанған Шәңгерей Бөкеев осы көркемдік қуатты жаңа эстетикалық биікке шығарды.

Туған жер құдыретінен рухани нәр алған сыршыл ақыны Шәңгерей Бөкеев атамекен тылсымын ақындық қуатпен жырға қосты.

*«Таудағы тас ұядан,
Лашындай сарыққан қиядан,
Шалқып сөзім шығады,
Ойласам, пікір-қиялдан,
Аспалап қиял кетеді
Шыққан оқтай жаядан.
Жасындай барып жалт етіп,*

Көк қақпасын ашады.

Жарығына алданып,

Дидарға қадам басады..» (XX ғасыр басындағы қазақ ақындары 1982: 55).

Қазақтың рухани коды іспеттес көркемдік-эстетикалық танымын жырлаған Шәңгерей лирикасы жан сезімін тербер бейнелілігімен, жүректі толғантар сыршылдығымен ерекше күйге бөлейді. Жастық шақтағы алабұртқан көңілді, алмас қылыштай өткірлікті, кемерінен шалқып асқан шексіз қиялды ақындық қуатпен жырлаудағы, суретті бейнелеудегі шеберлігі ақындық мәдениетінің заңғарлығын асқақтатады.

«Бір күнде жас көңілім судай тастың,

Тасқындап кемеріңнен шалқып астың,

Төрт бұрышын дүниенің көрмей болжап,

Қиялмен көк қақпасын барып аштың.

Сыйдырып асқар тауды уысыңа,

Жүзіне алмас қылыш табан бастың.

Күркіреп қара бұлт жасын атса,

Отына жетіп барып құшақтастың» (XX ғасыр басындағы қазақ ақындары 1982: 57-58).

«Сұңқардай шалықтаған тас ұяның,

Болжаған жер қиянын ер қиялым.

Мерт болған арыстандай айға шапшып,

Қайғылы қайтып болған шер қиялым.

Жер-жебір жермен жексен болайын деп

Сен тұрсаң кезеңінде паң дүнианың» (XX ғасыр басындағы қазақ ақындары 1982: 58).

Ендігі бір өлеңдерінде табиғат сұлулығына, жаратылыстың әсемдік әлемінің үйлесіміне тамсанып қана

қоймай, оның сүреңсіз, сұрғылт, көңіл жабырқатар, жан құлазытар көрінісін бейнелейді. Адам өмірінің өтпелігіне, келте ғұмыр жалғандығына ой тастап толғанады. Өмір өткінші болғанымен, жер, атамекен сан ұрпаққа мәңгілік мекен болып қала беретінін түйеді. Ұлттың басты байлығы туған жері, атамекені деген кемел ой түйеді.

*«Жалғанышы жарық дүние!
Бізден де бір күн қаларсың.
Піл сауырлы қара жер,
Қойныңды ашып, қол жайып,
Құшағыңа аларсың!*

*Бұл дүние пәнилыгын етеді екен
Бір дәурен өтіп, бірі жетеді екен.
Жұрт болар бір күндегі жоқ адамдар,
Ескілер бірден бірге бітеді екен.*

*Өзіне халық аузын қаратқан ер,
Тіріге өлсе қадірі кетер екен.
Өлгенді қадір етсек, қанға рауа,
Рухын құрмет қылсақ не етеді екен?!*

Ханға еріп адам болған туғандары

Жылында барып дұға ете ме екен?!» (XX ғасыр басындағы қазақ ақындары 1982: 54)

Қазақ әдебиетінің көркемдік-эстетикалық бағытын әлемдік поэзиядағы жаңашыл ізденістер арнасымен тоғыстыру бастауында тұрған сыршыл шайырдың сөз кестесі мен ой дестесі

шеберлік мектебінің шыңына жетелейтін поэтикалық қуатымен құнды (Жұмағұл 20120).

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің көркемдік дамуына ағартушы-демократтық бағыт айрықша ықпал етті. Бұл бағыттың дамуы қазақ сөз өнерінің кәсіби деңгейінің өсуіне көркемдік серпін берумен қатар қоғам мен дәуір, өмір мен болмыс сырын кең көлемде сипаттап, терең ашуға соны тыныс дарытты. Аталған бағыттың айтулы өкілдері дәстүрлі қазақ қоғамындағы біліммен қатар Шығыс пен Батыстың әдебиеті, мәдениетінен терең сусындады. «Жеті жұрттың тілін біл, жеті елдің білімін игер» деген ата-баба аманатын жаңа дәуір талабына орай жаңғыртып, «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» эстетикалық мұрат тұтты. Қазақтың жаңа сипаттағы жазба әдебиетінің жанрлық тұрғыдан дамуына өлшеусіз үлес қосты. Ақын-жазушылар туған елін ағартушылыққа үндей отырып, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті көре білді. Қоғамдағы қайшылықтарды сынай отырып, оны жоюдың өзіндік жолдарын ұсынды. Халықтың ағаруы, дамыған елдермен өнер-білім, ғылым-ілім жолында теңелу арқылы әлеуметтік теңдікке, қоғамдық еркіндікке жетеміз деп білді. Отаршылдық қысымдағы ұлт тағдырын арқау етіп, әлеуметтік серпілістерге шырмау болып отырған керітарпа салт-сана, әдет-ғұрыпқа жаңа заман биігінен үңілді. Адам арқылы заманды, заман арқылы адамды түзеуді мұрат тұтты. Әлеуметтік теңсіздіктің түп сырына жіті үңіліп, қоғамдық дамуда кенже қалудың кесір-кесапаты надандық екенін ұғындырды. Надандық жақсы менен жаманды, терең менен таязды, ілгерлеу мен кері кетуді, анық пенен танықты айырмаудан туындап отырған қасірет һәм содан ұлттың азып-тозуы, досқа күлкі, жұшпанға таба болуы десек, ақын

Сұлтанмахмұт жарлағандай, «Бұл ұйқысын ашпаса, Надандықтан қашпаса, Басқаларға мазақ тұрған» кейіптен арылу үшін рухани ояну қажет еді. Бұл бағыттың өкілдері адамды ағарту арқылы оның жандүниесін надандықтан тазартуға болатынын, ол рухани кемелденуге бастайтын бірден бір даңғыл жол деп білді. Сондықтан да әдебиеттің реалистік сипатын еселеуде реализм, сыншыл релизм әдісін шығармашылықтарының басты эстетикалық ұстанымы етіп алды. Реалистік әдебиеттің дамуымен қата сөз өнеріндегі түрлі жанрлардың шығармашылықпен игерілуіне қол жеткізілді. Атап айтқанда, сюжетсіз философиялық-лирикалық поема (С. Торайғырұлы), өлеңмен жазылған роман (С. Торайғырұлы), философиялық-психологиялық роман (Ш.Құдайбердіұлы), мысал өлең (С. Дөнентайұлы) соның айқын дәлелі. Көркемдік ізденістегі серпіліспен сабақтас дәстүр арнасы кеңейіп, өз кезегінде дәстүр жалғастығы соны сипатқа ойысты.

Ояну дәуірі әдебиетінің өкілдері рухани құндылықтарға, ұлттық болмысқа төне бастаған қауіпті терең болжай білді. Мағжан Жұмабайұлының «Түркістан», «Ескі Түркістан», «Айда атыңды, Сәрсенбай», «Шойын жол», «Бостандық», өлеңдері, «Қала, дала» толғанысы, Сұлтанмахмұт Торайғырұлының «Айтыс» (Қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны) помасының өзегі ұлттық бірегейлікті сақтап қалудан туындап жатты.

Сұлтанмахмұт Торайғырұлы «Алтай, Ертіс, Сырдария, Есіл, Жайық, арасын қоныс қылдым ірге жайып. Елін, жерін қорғайтын ерім болып, Ер жеттім ен далада лықа байып» (Торайғыров 1993: 210), – деп тарихи санамыздағы рухани кодты дөп баса танытады. Түркілік тамырымызға үңіліп, Ұлы Жібек

жолының айбыны мен айбары болған түркілердің Еурораны тітіренткен рух құдыретіне, намысы мен жігерінің асқарлы болғанына бойлатады.

*«Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен,
Бір кезде Еуропаңды тітіреткен.
Кіргені есік, шыққаны тесік болып,
Күнбатыс, Күншығысқа әмірі жеткен.*

*Кешегі хан Шыңғыстың ұрпағына,
Талай царь, талай князь тәжім еткен..»* (Торайғыров 1993: 210).

XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясында туған жер, атамекен қасиетін Сұлтанмахмұттай ақындық қуатпен жырлаған үлкен дарын иесі кемде кем. Жәдитшілдік, милләтшілдік рухындағы шығармашылық ізденістегі ақын ұлттың ұлт болып жасауының, сақталып қалуының алтын діңгегі – тіл, дәстүр, дін, діл екенін көркемдік танымда жаңғыртты. Исі қазақ баласы үшін қастерлі мекен, киелі топырақ снлатын Сарыарқаны жырлап, туған жерден асқан қасиет болмайтынын санамызға құйды.

*Сүйдіріп жүрегімді тартқан менің,
Сарыарқа, сарыдала туған жерім.
Көк күмбездің астыда көк масаты,
Сәулемен алтынданған сары белім.*

*Кең дала, шаңсыз ауа, таза қоныс,
Исі аңқып, бетім сүйген самал желім.
Кіндік болып мал менен жанды өсірген*

Жаз айлау, күзгі күзек, қысқы тебін (Торайғыров 1993: 211)

Ақын табиғат перзенттері көшпелі қазақтардың туған жермен кіндігі байланған тылсым әлемін барша шынайы

болмысымен шеберлік биігінде жеткізеді. Дала ақыны мен қала ақынының ой қайшылығы, пікір алшақтығының түйіні – ұлттық болмыс, ұлттық құндылықтар әлеміне бойлататын рухани кодтан туындап жатады. Ақын ұлттық кодқа төне бастаған сыртқы қауіп-қатерді боямасыз жеткізеді. Сондықтан да түптеп келгенде қала болмысы дала болмысына өзінің салқынын тигізетініне сын көзімен қарайды.

*«...Қылсам да мұны көріп шүкіршілік,
Жүрегім сескенеді нені біліп?
Қорқамын бұл заманы кетер ме деп,
Қаладан қазағыма мінез жұғып»* (Торайғыров 1993: 213).

Міне, ұлттың ұлт болып қалуының басты өлшемдерін жан-жақты сипаттаған ақын Батыс пен Шығыс өркениетінің тоғысуындағы өзіндік күнгей тұстарын да жасырып қала алмайды.

*«...Қазақ өмірін білмейтін шаштылырға,
Теріс төре айтқызып тарылдырма.
Кәпірдің сақта, құлай, қаламынан,
Дала жайын білмейтін наданынан...»* (Торайғыров 1993: 215).

Алаш идеясын жырлаған ақынның алаш сөзінің қастерлі әлемін ұлттық кодтың басты күретамыр тұрғысынан бейнелеуі де С.Торайғырұлының ұлттық бірегейлік қасиеттерді сақтаудағы ақындық ұстанымын асқақтата түседі.

*«...Қару асынып, қан жұтып, қайғы тартып,
Елін талай құтқарған қиын істен.
«Алаштан» ұран шықса, қаны қайнап,*

Намыстан тұра алмайтын қойсаң байлап» (Торайғыров 1993: 215).

Ақын ұлттық бірегейлікті сақтаудағы ұлттық код құдыретін ешбір отаршылдық зорлық-зомбылық, саяси және рухани қысым-қыспақ тоқтата алмайтынын көркемдік-эстетикалық жүйені жаңа бір қырынан бейнелейді.

«...Жауыздықты көре алмас салқын қанмен,

Алла оған солай бол деп қылған пәрман.

Тоқтатуға болмайды бұл мінезін,

Тұрмемен, дар ағашпен, әшбір әлмен» (Торайғыров 1993: 219).

Бұл ретте ана тілін сақтау, ата салтын қастерлеу, дін мен ділге төнген қауіптен сақтандыруда, елдік мәселелерді жырлаудағы ақын ұстанымы айқын. Ол рухани кодтың тылсымын елдік мәселелермен сабақтастыруынан айқын аңғарылады. Елдікке төніп тұрған қауіпті ақынның дөп баса танытуы ойландымай қоймайды. Оған «Бұқар тұсы қазақтың бүлінгені, күн батыстан суық жау көрінгені... Абай тұсы халықтың бұзылғаны, қаралыққа айналып қызыл қаны» (Торайғыров 1993: 223) деген өлең жолдары айқын дәлел бола алады.

Ақын әдебиетің ұлтық кодтты сақтаудағы елдік қасиеттер маңызы мен мәнін тереңнен тебірене жеткізеді. Елдік қсиеттерді сақтап қалудағы өнер маңызын, әдебиет тұғырын шегелей түседі.

«Жеріне, елдігіне әм дініне,

Құрылған талай тұзақ, талай қақпан.

Ақылмен ала қойды көбейтуге,

Қойшы боп аю менен қасқыр баққан...

Сондай-сондай дәуірді кешіргенін,

Қазаққа әдебиеті берді ашып» (Торайғыров 1993: 223).

Ұлы Жібек Жолымен адамзат баласын жарыққа бастайтын мәдениет, білім бағытымен өркендететін өркениет ұстындары қазақ даласына келді десек те, оның ұлттық болмысқа, ұлттық бірегейлікке тигізетін кереғар тұстары да жетіп артылады. «Даламда бар ұят, құдай деге, қалаңдай намысы жоқ, жолсыз емес» (Торайғыров 1993: 223). Бұдан шығатын даңғыл да сара жол – Алаш автономиясы деген терең ой айту Сұлтанмахмұт ақындығының биік көркемдік мұратын айшықтайды. Поэмадағы осынау өміршең идеяны елшіл ақынның «Елді, жерді бір айлы жем қылмауға, Қалаңның салған жауыз қармағы үшін. Еркімді, елдігімді жұттырмасқа, Алашқа автономия алмақ үшін» (Торайғыров 1993: 231) деген толғанысы айқын көрсетеді.

Рухани код туған жер, атамекен қасиеттерін жадымызда жаңғыртса, елдік көшiнiң түзу бағытта өрiстеуi үшiн де әркiм өзiнiң жан әлемiне, iшкi дүниесiне үңiлгенi абзал. Адамды, қоғамды, әлеуметтi және заманды түзетудi бiрншi кезекте өзiңнен баста деген ақын ойы да бүгiндерi барынша өзектi.

«Әркім өзін түземей ел оңбайды,

Біреудің теріс деумен қылған ісін.

Ел оңсын десең, әуелі өзіңді оңда,

Өзіңді біл, өзіңе әбден түсін» (Торайғыров 1993: 223).

Қазақ сөз өнерінде Батыс және Шығыс классикалық әдебиетіне тән көркемдік-эстетикалық жүйенің өзара тоғысып жатуы да заңдылық болатын. Кезінде Ұлы Жібек жолында орналасуымен заман өзгерісіне бейім болып келген қазақ даласы отаршылдық ойранынан арылудың даңғыл жолын іздестіре бастады. Оны Алаш әдебиетіндегі діни-ағартушылық бағыт,

ағартушы-демократтық бағыт және азатшыл-демократтық бағыт өкілдерінің шығармашылығы айқындайды. Діни-ағартушылық бағыттың Нұржан Наушабайұлы, Шәді Жәңгірұлы, Мақыш Қалтайұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Мұсабек Байзақұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы; ағартушы-демократтық бағыттың Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұхаметжан Сералыұлы, Сұлтанмахмұт Торайғырұлы, Спандияр Көбеев, Сәбит Дөнентайұлы, Әріп Тәңірбергенұлы, Нарманбет Орманбетұлы; азатшыл-демократтық бағыттың Ахмет Байтұрсынұлы, Ғұмар Қараш, Міржақып Дулатұлы сынды тұлғалар рухани кодқа терең бойлататын туған жер, атамекен тақырыбындағы шығармаларымен көрінді. Бұл ретте Батыс пен Шығыс мәдениетін тоғыстырған жәдитшілдік арна Алаш әдебиетінде кең өріс алды (Қамзабекұлы 2002).

Қазақтың жаңа тұрпаттағы мемлекетшіл реформаторлар толқыны халқымыздың рухани және саяси кемелденуіне қажетті келелі мәселелерін шешудің практикалық жолдарын нұсқады. Әлемнің дамыған елдерінің озық тәжірибелерін ой елегінен өткізіп, қазақ мемлекеттілігін қалпына келтірудегі Алаш ұлт-азаттық қозғалысының мақсат-міндеттерімен ұштастырып отырды.

Ұлттық ояну ұранын көтерген «Қазақ» газеті әлемдік даму соның ішінде Еуропалық өркендеу жолының маңызына жете мән берді. Басылым рәміздік-бейне ретінде киіз үйді ұсынған болса, оның астарын Міржақып Дулатұлы «Орда гербі (таңбасы)» мақаласында жан-жақты екшеді.

«Қазақ» газетінің басына үй сүгіретін орнатуда мынадай мағыналар бар еді: Киіз үй – киіз туырлықты қазақ халқы. Үйдің түндігі ашық, есігі жабық болуындағы мағына: түндік жарық

беретін жол, есік түрлі заттар кіретін жол дегендік. Жарық жолы ашық, еркін болсын, түрлі заттар кіретін жол есігі еркін болмасын делінген еді. Түндіктен түсетін жарыққа өнер-ғылым енгізілген еді. Түндік күнбатыс жағынан ашылуы өнер-ғылым Еуропа жағында күшті болған себепті қазақ ішінде Еуропа ғылым-өнері тарасын деген мағына еді. Үйдің есігі қазақ деген сөзден жасалған. Ондағы мағына «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі болсын, әрі сырт жұрт жағынан күзетші болсын делінген еді» (Дулатұлы 2013: 347-348).

XX ғасыр басындағы қазақ ақын-жазушылары дәстүрлі түркілік және мұсылмандық құндылықтармен қатар Еуропа өнерінен өнеге алуға үндеген шығармаларымен көрінді. Баймұхамбет Бейсенбинов (1892-1912) «Күн шықты бүгін шаттық тұман басқан» өлеңінде Еуропа жастарының ұлтқа қызмет етуіндегі қажыр-қайратын үлгі тұтты.

«Қалмайтын басқалардан халық едік қой,

Жүрсек біз жаһілікке қарамастан.

Байқасақ басқа міллет қаһарманын

Үміт пен қайраты артық тау мен тастан.

Еуропаның қарасақ міллетіне,

Түзету низамларын шыққан жастан» (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 349).

Оқу-ғылымға бейқам ел жастарының салғырттығы мен бойкүйездігін сын тезіне салып, Еуропаның қаншалықты өрлеп кеткенін алға тартты. өркендеген елдерден үлгі-өнеге алуға шақырды.

...Ұмтылып біздің жастар ілгері аспай,

Жиырманың желігіне болып мастан.

Қылжақтап отынменен шықпаймыз деп,

Әр уақыт құр қалып жүр пісулі астан.

Арамыз Еуропаға міне осындай

Мысалы арасындай жер мен аспан.

Зия Мәмиұлы (1897-1928) «Ғылым хикмат» өлеңінде ғылым нұрына бөленген Еуропа, Азия құрлықтарының тәліміне ой жүгіртіп, надандық шырмауындағы қазақ қалпына күйінеді.

«Ғылым хикмат мағарып,

Бұл заманда ашылған.

Европаны аралап

Азияға шашылған.

Солардан көшіп надандық

Қазаққа келіп тасынған» (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 400).

Ғұмар Қараш «Көреміз бе» өлеңінде адамзат дамуына өзіндік ғылым-ілім сүрлеуін салған Еуропаның өнерін төмендегіше салмақтайды:

«Өз жерінен шыққан кенді өзі алғанын,

Әдемілеп айқұш-ұйқұш жол салғанын,

Еуропаның өнерінен үлгі алғанын,

Тірілікте көзімізбен көреміз бе?

«Алаш» атты орда құрып шалқығанын,

Бақ дәулеті туып өсіп балқығанын,

Әрбір істе қазақ исі аңқығанын,

Тірілікте көзімізбен көреміз бе?!» (Қараш 2018: 288). Бұл ұлттық оянудың, ілгерілеудің көрінісі еді.

Қазақтың саяси теңдігі, ұлттық азаттығына ғұмырын арнаған Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Шоқай, Е. Омарұлы, С.

Торайғырұлы, Х. Болғанбай, Т. Шонанұлы, Қ. Кемеңгерұлы, М. Әуезов, С. Садуақасұлы өзекжарды ой-толғамдарымен әлемдік рухани және саяси оянулар тәжірибесіне үнемі жіті назар аударып отырды. Оларда руханият, мәдениет, оқу-ағарту, саясат, экономика, шаруашылық тақырыптары қамтылып, толассыз тіршілік талас-тартысындағы ұлт мерейінің үстем болу жолдары ой талқысына салынды.

Ә. Бөкейхан «Қазақтар» еңбегінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік сілкіністер мен рухани серпілістерге тоқталып, мұсылмандыққа ден қоятын түрікшілер және ел дамуында батысшылдық яғни Еуропалық бағытты ұстанатындарды көрсетеді: «Одно и них может быть названо национально-религиозным, и идеалом его является религиозное единение казахов с прочими мусульманами. Другое, западническое направление, видит будущее киргизской степи в сознательном претворении западной культуры – в самом широком смысле этого слова» (Бөкейхан 2016: 55).

Тарих толқынындағы жанкешті арпалысқа толы ұлттық бұлқыныстар мен азаттыққа ұмтылған көтерілістердің жеңісі мен жеңілісіндегі тағылымын бойына сіңірген Ә. Бөкейхан жаңа тұрпаттағы қайраткерлік күресінде зайырлы ұстанымдағы реформаторлық әдіске иек артты. Жаңа заман қандай да болмасын халықтан ақыл, ұсталық, жиһатшылық күтетінін пысықтап отырған ол әлем елдерінің әлеуметтік теңелуге, саяси азаттыққа, рухани кемелділікке қол жеткізудегі ізденістері мен іркілістерін Алаш ұлт-азаттық күресінің басым бағыттарымен дәнекерледі.

Ұлт қайраткерлері мақала, үндеу, саяси шолуларымен қазақ баласын жаһан елдерінің саяси және мәдени тысын-

тіршілігімен таныстырып, Алаш идеясының мақсат-міндетін айқындады. Зайырлы демократиялық мемлекет құрудың саяси-құқықтық негіздерін қалауды қолға алып, әлем мемлекеттерінің озық тәжірибелеріне сүйенді.

Бірінші Сібір облыстық сиезіндегі баяндамасында Ә. Бөкейхан ұлттық дербестікті қолға алып, мемлекет болудың түйіні өз қолымызда деп кесіп айтты: «Здесь нам говорят о федерации и об автономии, мы же требуем себе самоопределение, представления нам права сами решать, как нам управляться и жить» (Бөкейхан 2016: 242).

Алаш көсемі қандай да болмасын мақаласындағы талдаулары мен саралауларын әлем елдері тәжірибесімен дәйектеп, озығы мен тозығын ой талқысына салып отырды. «Жауап хат» мақаласында көшпелі норма және отырықшы болудағы қайшылықты көзқарас түйткілдерін таратып, қазақ жерінің мал кіндігі екенін екшейді. Халқына кәсіптен нәсіп терудегі Еуропа елдерінің ұстанып отырған тұрмысын үлгі етеді. Отырықшылықпен мал бағуды қатар ұштастырған Швейцария, Аустрия, Англия елдерінің тіршілігін мысаға алады.

«Бұрын адам аз, жер көп болған, мұны біздің қазақ өз көзімен көріп отыр. Жердің көп-азына қарамай жердің ауасына қарай адам баласы мал баққан я егін салған. Жер көп болса, жердің ауасы егінге қолайсыз болса, мал шаруасын ұстап отырып, малды көшіріп қуып, жұрт өзі отырықшы болған. Бұған мысал Еуропада Швейцария жұрты жері Түркістан, Алтай, Алатаудай ғұмырында қар кетпейтін биік тау, малға жақсы, егінге жаман, адамы отырықшы болып қалада отыр, шаруасы мал бағу. Жер аз болған соң малдың басын азайтып, сүйегін асыл қылып мал бағып тіршілік қылып отыр. Қадағын 80 тиын бір сом 20 тиын

біздің орыстың қаласында сатылатын ірімшік осы Швейцария шығарған болады. Аустралия жері біздің қазақ жері сияқты шөл, топырағы жасық болған соң Англия жұрты қой бағып мал шаруасын қылып отыр. Аустралия қойының еті төрт ай мұхитта кемемен жүріп келіп Петербор базарында сатылады. Малы көшіп жүр, адамы қала болып отыр» (Бөкейхан 2016: 233-234).

Әрине, ғылымы дамып, мәдениеті ілгерлеген Еуропадан үлгі-өнеге алудың күнгейімен бірге көлеңкелі тұстарын ұлт зиялылары қаперде ұстады. Ә. Бөкейхан «Хұтұхта хаты» мақаласында «Еуропа «мәденимін-мәденимін» деп мақтанғанымен, мәденилігі ұсталықта ғана, мінезі хайуандық сипатынан қайтқаны жоқ. «Адам баласын өзіңдей сүй» деген Ғайса (Иса – Йисус Христос) пайғамбардың пікірін ауыз айтқанымен, Еуропа мәдени халқы қасқырлыққа құл» деп Еуропалықтар озбырлығына сын көзімен қарайды.

«Тағы соғыс» мақаласында жаһан соғысындағы Еуропалық саясаттың қиянатын екшейді: «Еуропа патшалықтары, христианбыз, түзуміз деген құр аты болмаса, ғұмыр жүзінде бір-біріне қасқыр. Тарих жүзінде Еуропа Азия жұртының бетіне Шыңғыс хан һәм Ақсақ Темір ісін басады, осы екі патша қанша жәбір іс қылды десіп. Бұлар өз уақытында заманына қарай іс қылғаны рас. Міні осы жиырмасыншы ғасырда Еуропа патшаларының қылған ісі кімнің алдында ақталмақ? Бұлардың қайсысы қолынан келсе Шыңғыс хан һәм Темірлан болмайын дейді...» (Бөкейхан 2016: 352).

Америка, Англия, Франция, Германия, Италия, Австрия, Россия елдері мысалында бастауыш мектеп мұғалімінің санын халқының жан басына бөліп, мұғалім үлесіне келетін адам көрсеткішін саралап, Германия, Англия, Жапония, Франция,

Россия елдері солдаттары сауаттылығының пайыздық деңгейін анықтауымен Германия, Англия, Канада, Трансильвания, Ресейдегі бір жылда бір бастауыш мектепте оқығандағы шығын көлемінің айырмашылығын салыстырған «Рухани мәдениет қарауылынан», Еуропа мемлекеттері, Америка, Жапония, Ресей және де қазақ, ноғай, башқұрт сынды түркі халықтарымен қатар Арабстандағы бадауилер, Америкадағы қызыл терілер тағдыр-талайының тарихта қатталуы қарастырылған «Тарих керек» ой-толғамдырының да танымдық сипаты зор.

«Үлгі алыңдар! Данияда кәператип пен ел шаруасы» мақаласында егін салып, мал баққан Дания шаруасының берекелі ісінен Алаштың үйренуіне зер салды. «Егін сал, мал бақ, кен қаз, бірақ – шебер бол!» [30, 371] деп түйді.

«Тозған егістікке жоңышқа салсаң, бидай жақсы өседі» мақаласында да «Мал бақ, егін сал, әдіс қыл, амал қыл, шебер бол, мерген бол, еңбекке, білімге жалын» деп қалың елін кәсіби шеберлікке баулыды.

Алаш көсемі Еуропалық даму жолын бағамдағанда, түркілік тамырынан, Түркістандық тұғырынан таза тамыр үзді деуге болмайды. «Жалпы Сібір сиезі» мақаласында «Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз» (деген пікірін айтты. Түркістанды жер ұрмағы деп бағалады (Бөкейхан 2016: 252)).

Ояну дәуіріндегі Алаш серпілісінің реформаторлық бағытын айқындап отырған ұлт қайраткерлері саяси кемелділік жолын тың идеяларымен толықтырудан айныған емес. А.Байтұрсынұлы «Жазу тәртібі» мақаласында «Қазаққа керек оқу екі түрлі: бірі – мұсылманша оқу, бірі – русша оқу» екендігін айтса, «Оқу жайы» мақаласында «Қазақтың осы күні сатып алмайтын нәрсесі жоқ, сол алған нәрселерінің бірін де қазақ өзі

істеген емес. Қазақ пайдаланып отырған шөп шабатын, киім тігетін машиналар, соқа-сайман, арба-шана, киім-кешек, ыдыс-аяқ бәрі де завод, фабрикаларда істеліп шыққан. Бұл істеліп шыққан нәрселердің сүйегінен іс ақысы он есе қымбат. Бұлай болғанда, қазақ басқа жұрттың өнерін қымбатқа сатып алып отыр» деп отар елге жем болып отырған халқының әлеуметтік хал-ахуалын байыптайды. Сондықтан «Білім жарысы» мақаласында Еуропа руханиятындағы игі істерді қазаққа Нобель сыйлығы мысалымен негіздеп, білім жарысының рухани дамудағы пайдасын салмақтайды. Бейқам елінің намысын қамшылайды, келелі істе атқарылар шаруасын пысықтайды.

«...Осындай жұртқа пайдалы, үлгі аларлық жақсы істі жұрттың құлағына салып, біздің айтайын деп отырғанымыз мынау: білім жарысын істеу әр жұрттың қолынан келетін іс. Істейін десе, қазақтың да қолынан келеді. Еуропадай зор істеуге болмаса, бойымызға шағындап, «сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі» дегендей етіп істеуге болады. Еуропада ғылым, өнер толық, қазақта олардың жұрнағы да жоқ. Олар асқанның үстіне асу үшін істеп отыр, біздер жұрнағы болу үшін істеу керек» (Байтұрсынұлы 2016: 236).

М. Дулатұлы «Қазақ жайы» мақаласында «Тіршілік – бәсеке, жарыс. Дүние – бәйге үйлестіруші. Озғанға қарай бәйге береді. Жарыстың алды боп келген бәйгенің алдын алады, ортасы боп келген ортасын алады,соңында қалған бәйгеден тіпті құр қалады. Дүниенің ісі осылай болған соң адамнан адам, жұрттан жұрт, ұлттан ұлт озсам дейді. Озғанның ісі қай орында да болса, үстін түсіп, қалғанның ісін баспақшы. Ғылым, өнерімен асқандар білімсіз, өнерсіздерді білімімен жығып, аяғына баспақшы»

(Сыдықов 1992: 82) деп өнерсіз жұрттардың өнерлі елдердің жемтігіне айналып отырғанын ой талқысына салады.

«Дүниеде ең қуатты халықтар – Еуропа патшалықтары» («Аурудың аз болуына не керек?»), «Еуропа халықтарында хат танымайтын адам сирек, бізде хат танитын адам сирек» («Земство не нәрсе?»), «Қазаққа орысша, мұсылманша оқудың екеуі де керек. Біріне артықшылық, біріне кемшілік беру қате» («Оқушыларға жәрдем») деген сарабдал ой түйген қайраткер «Ашық хат» мақаласында «...Саясат жөнінде жұрттың бәріне ұстаз – Еуропа халқы. Біз өрнекті Еуропа халқынан алуға тиістіміз. Бірақ аз уақыттың ішінде қанша сүйрегенмен, жалпы жұрт Еуропа болып кете алмайды. Жүре-жүре түзу жолға түспек» (Дулатұлы 2013: 336) деген көзқарасын айтады.

«XX ғасырдың бас кезінде қаламгерлер қазақ халқын мәдениетке, оқу, өнерге, отырықшылыққа үндеді. Әрине, қазақ ақын, жазушыларының қалыптасуына жаңа ғасырдың бас кезіндегі Петербург, Қазан, Уфа, Орынбор, Ташкент, Орск, Орда, Орал т.б. қалаларда қазақ тілінде газет, журналдардың жарық көруі, ауыз әдебиеті нұсқаларының шығуы, 1909 жылы Петербургте тұңғыш рет Абай өлеңдері жинағының жириялануы зор роль атқарды» (Сыдықов 1992: 5).

Абай поэзиясында табиғат лирикасы поэтикалық шеберлік биігінде суреттелді. Ақын «Күз» өлеңінде Ұлы Жібек жолы дәуірінен қалыптасқан сауда-саттық байланыстың маңызын «Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен, Астында ақ шомшы жүр, ол – бір керуен. Қай ауылда көрсең де, жабыраңқы, Күлкі - ойын көрінбейді, сейіл серуен» деп жеткізді. Абайтанушы Т. Жұртбай «Өзімдікі дей алмай өз малыңды...» (Абай және экономикалық тәуелсіздік мәселесі) атты ғылыми мақаласында

атап көрсеткеніндей: «Ұшы-қиырсыз жерді мекендеген көшпелілердің солтүстік қанаты көшпелі, оңтүстік қанаты жартылай көшпелі, жартылай отырықшылық тіршілік құрып, егіншілікпен айналысты. Олардың арасындағы экономикалық байланыс үзілген жоқ. Соның нәтижесінде көшпелілер тілдік, ортақ экономикалық, ұлттық бірлігін сақтап қалды. Сондай ұлттық экономиканың ең көне әрі негізгі көзінің бірі – Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында күз айының салтанатты бір суреті ретінде суреттеліп, ауылдың қасынан өтіп бара жатқан керуенте қарап: «Алақай, Ақ шом кетіп барады!» – деп қуана айқайласатын, ал Абайдың өзі:

Қаз, тырна қатарласып қайтса бермен, Астында «Ақ шомшы» жүр, ол бір керуен, – дейтін «Ақ шомшы». Осы «ақ шом» экономикалық дәстүрін сақтаймын деп «Алаштың» Әлихан бастаған азаматтары өзінің өмірін қиды. «Ақ шом» – қазақ көшпелі экономикасының ең мүдделі тәсілі еді. Ол – нарық. Ол – тіршілік. Ол – елдіктің кепілі.

Қысы ұзақ солтүстікте астық өндіру, жеміс-жидек, бақша баптау қиын. Ал оңтүстіктегі егіншілік өлкеде мал тұяғы умен тең. Сондықтан да көшпелілер «Ақ шом» айналымын қолданды. Күзде солтүстіктегі малшылар өзінің темір-терсек, жүн-жұрқасын артып, түйеге қомдап, оңтүстікке аттанады. Әр үйден, ауылдан белгілі азаматтар ере шығады. Сарыарқа мен Мұғаджардан ағылған «ақ шомшылар» күзде қаздай тізіліп оңтүстікке кетіп бара жатқан. Қайтқан құстармен қоса даланы дуға бөлеген бұл салтанатты көріністі Абайдың жырлауы тегін емес.

«Ақшомшылар» арысы Бұхара, Самарқаннан, Хиуадан, берісі Түркі»тан, Шаштан «тамыр» табады да әлгі апарған тері

мен жүнін астыққа айырбастайды. Әркімнің өзінің күні бұрын келіскен адамы бар. Екі жақта өзгеге қолындағысын бермейді. Өнімдерінің сапасына сенеді. Жұт, қуаңшылық жылдары несиеге алады. Сонау миладиден бұрынғы скиф заманында да солай болыпты. XX ғасырға да сол қалпы жеткен» (Т. Жұртбай).

Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код мәселесін байыптағанымызда, халық ақындары шығармашылығының маңызын, құдылығын, өзектілігін назардан тыс қалдыра алмаймыз. Бұл ретте Жаяу Мұса Байжанұлының «Ұлытау», Мұсабек Байзақұлының «Табиғат тамашалары», Аралбай Оңғарбекұлының «Жұт жылы», Ыбырай Сандыбайұлының «Жаңғыз тау», «Көкше», Иманжүсіп Құтпанұлының «Тағдырдың сынын көп көрдім» (Айналайын Ақмола, Кірімді жуған жер едің...), Балуан Шолақ Баймырзаұлының «Тау көрмедік Көкшенің биігіндей», «Көкшетау, мен қайтеін биігінді», «Асы – жайлау», Уәйіс Шондыбайұлының «Шыңғыстау», Насихат Сүгірұлының «Еділ, Жайық – екі су» өлеңдері ерекше аталады.

Заман ағысы мен ағымын жіті аңғарған ақындар сан ғасырлар бойы қалыптасқан алыс-берістегі экономикалық байланыстан туындаған қиындықтарды дұрыс көрсетті. Мәселен, Аралбай Оңғарбекұлы «Жұт жылы» өлеңінде заман қайшылығын, уақыт қиындығын қазақ қоғамының әлеуметтік шындығымен қиыстыра отырып шынайы жырлады.

*«...Сәнденіп шашын тараған,
Бабы түскен сұңқардай,
Аударып көзін қараған.
Атлас, жібек, түрмеден,*

*Етіне басқа нәрсе тимеген,
Байдың ару қыздары,
Табанын жерге бас алмай,
Көзінің жас төгілген...»*

Әдеби даму үрдісінде көрініс тапқан осы сипаттағы ортақ сарын (мотив) ақын Ергөбек Құттыбайұлының «Сәлем де туған елдерге» өлеңіне тән деуге болады.

*«...Ада боп қой мен түйесі,
Ашыққан соң иесі,
Бет-бетімен жөнесі,
Ел босқан соң бос қалды
Ұзын Сырдың өресі,
Сөгілгендей боп қалды*

Қызылқұмның көбесі...» (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 167).

Нұрпейіс Байғанин «Отарба» [19, 271], Ыбырай Сандыбайұлы «Отарба» (Екі мыңжылдық дала жыры 2000: 102) өлеңдерінде қазақ даласындағы заман өзгерісіне бойлап, ұтқыр уақыттың жедел қарқындағы үрдісін жеткізді. Ел мен елді, жер мен жерді байланыстырудағы ғылым мен техника жетістіктеріне сүйсінді. Ол да табиғи заңдылық болатын. Кезінде Ұлы Жібек жолы бойын қоныстанған ел жаңалыққа құштар, ілгерлеуге бейім еді.

*«Дүрілде, шіркін, отарба
Оза шап қалмай қатардан.
Алға қарай жоси бер
Қалды артыңда ат, арба.*

Жылдам барып жетесің,
Көкшетаудан Қызылжарға,
Дүрілде, шіркін, дүрілде,
Жүрісіңнен сүрінбе» (Екі мыңжылдық дала жыры 2000: 102).

«...Батыстан Қиыр Шығысқа
Аптада барар аңғылдап.
Қыруар жүкті сүйресе,
Жоқ оған шаршау, оқынбақ...
Түркістанды Сібірге
Ұштастырып жалғады.
Қарағанды-Жезқазған
Екі арнаны шарлады.
Рубцовка-Риддер
Араласты шандағы.
Елек пенен Оралдың
Тұтасып жанды шамдары,
Қандағашқа Гурьевтен
Нефть жылжып парлады.
Алтайдан алтын бөктеріп,
Қырандай жүйткіп самғады.
Жеті мың километрдей
Ұзақ жолда талмады.
Сан мың жылдар көксеген,
Орындалды ойға алған
Халқымның асқақ арманы» (Екі мыңжылдық дала жыры
2000: 272-273).

Ақын Ұлы Жібек жолынан бастау алған дара жолдың сара
жолға ұласуын мақтаныш сезіммен жырлайды. Әрине, осы

сипаттағы ақындық пафосты айта отырып, осынау қазба байлығының жаттың талауына, жаттың игілігіне кеткенін де терістей алмаймыз.

2.3. Поэзиядағы ұлттық код және идеялық-көркемдік арна

Ұлттық кодтың қалыптасуындағы туған жер, атамекен топонимдерінің маңызы әдеби даму үрдісінде үнемі жаңарып жаңғырып отыруы заңды құбылыс. Ұлы дала қасиеті мен қадіріне

бойлатар маңызды көркемдік-эстетикалық арна қаламгерлердің шығармашылық ізденістерінің назарынан тыс қалмады. Ой еркіндігін тұсаулап, сөз бостандығын жаншып отырған кеңес идеологиясының өзінде қазақ кеңес әдебиетінің айтулы тұлғалары қастерлі тақырыптардан қол үзіп кете алмады. Мәселен, ақын С. Сейфуллин туған ел шеңберінен асып, Азия құрлығының мүддесін қорғайды. «Азия (Еуропаға)» өлеңінде Еуропаның саяси және рухани өктемдігіне деген сыни пайымдарын, сыни көзқарасын бүгіп қала алмады.

*«Сұм Еуропа! Арам, залым тас болдың,
Бүліңшілік, жауыздыққа бас болдың.
Адамзатқа жол көрсеткен ерлерге,
Мұңша неге, уа Еуропа, қас болдың?»*

*Зина, сату, арамдыққа шіріген,
Жан-тәніңді мерез болып іріген
Орап көркем перделермен жасырдың,
Сұмдығыңды дүниеден асырдың!*

*...Талай сені адамдыққа шақырдым,
Көбін саған мен жұмсадым ақылдың.
Көнбеген соң туысқандық сөзіме,
Талай саған қылыш алып ақырдым.*

*Мен жібергем, қару-сайман жарақпен,
Гун, мадияр, бұлгар, мавр, арабпен
Түрік, татар, маңғолымды көргенсің,
Олар сені ұшықтаған садақпен» (А. Кәкен).*

Ұлт қаламгерлері Еуропа елдерінің аяусыз талауындағы Түркияның тағдырына бей-жай қарай алмады. Мағжан Жұмабайұлы атақты «Алыстағы бауырыма» өлеңімен түбі бір түркілерге қолдау көрсетіп, ұлттық рухын көтерді. Ұлттық кодтағы түркілік тамырымызға қан жүгіртті, түркілік арман-аңсарымызды жырға қосты.

*«Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Қуарған бәйшешектей кепкен бауырым,
Қамаған қалың жаудың ортасында
Көл қылып көздің жасын төккен бауырым.*

*Алдыңда ауыр қайғы жатқан бауырым,
Өмірі жапа шеккен жаттан бауырым.
Түксиген жүрегі тас жауыз жандар,
Тірідей терің тонап жатқан бауырым..».* (М. Жұмабайұлы).

Әрине, мәселе Батыс пен Шығыс мәдениеті мен руханиятын бір біріне қарсы қоюда емес. Мәселе, Батыстың өзге елдер руханиятын белден басып, мәдени және рухани үстемдік жүргізуге деген қисынсыз өктемдігіне ұлттық рухани кодтты қарсы қоюда болатын. Әдебиет өзегі жалпыадамзаттық гуманизм қағидаты болғандықтан, қазақ қаламгерлері өркениеттердің рухани тоғысуынан ізгілік, жарасым, үйлесім заңдылықтарын көргісі келді.

Тарихи санамыз бен тарихи жадымыздағы түркілік тамырымызды жаңғыртты. Ұлы Жібек жолындағы қалаларымыздың айбыны мен айбарын ұрпақ санасына сіңірді. Міне, Мағжанның түркішілдік рухтағы қуатты өлеңдерінен ақынның елі мен жеріне деген отаншылдық сезімдегі асқақ

махаббаты толқындай еседі. Ол, түптеп келгенде, көркемдік ойлау жүйесіндегі тарихи ойлау жүйесіне қан жүгірту еді. Ұлттық «менді» ояту арқылы еркін елдің кешегі тектілігін санада жаңғыру, ұлттық мақтанышты басты орынға қою.

«Бір күнде сенің иең түрік еді...
Ер түрік ең далаңа көрік еді.
Отырса, көшсе, қонса, ерік еді,
Тұрғанда бақыт құсы бастарында
Іргесі жел-күн тимей берік еді.» (Орал тауы)

«Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз, біздің атқа
Лайық па құл боп тұру?
Жүр кетелік Алтайға
– Ата мирас алтын таққа». (Алыстағы бауырыма)

«Ертеде Оқыс, Яқсарт-Жейхун, Сейхун
– Түріктер бұл екеуін дария дейтін.
Киелі сол екі су жағасында
Табасың қасиетті бабаң бейітін.»

«Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көп түрік еніші алысып тарасқанда
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?» (Түркістан)

«Алтайға жер жүзінде тау жоқ жеткен,
Алтайға бетегедей алтын біткен.

Бейіштей алтын Алтай етегінде

Ертеде Алаш елі мекен еткен.» («Қорқыт» поэмасы)

Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбын жырлап, тарихи санымыздағы рухани кодты жаңартып жаңғыртқан Мағжандай ақындай тұлға аз. Ақынның «Батыр Баян» поэмасы елдік жолындағы отаншылдық қасиеттерді көркемдік танымда, тарихи жадымызда серпілтуімен оқшау тұратын поэма.

«Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,

Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.

Ел үшін жанын кешіп, жауды қуған,

Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.

Ел жауын зерттеп, өрт боп, тынбай жортқан,

Ерлерді ұтмытса да ел, бел ұмытпас,

Ел үшін теккен ерлер қанын жұтқан,

Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.

Арқаның селі, желі, шөлі, белі,

Ерлерді ұмытса да, ел ұмытпас.»

Бұл сөз зергерінің ұлтымыздың рухани кодына қасиетті жеріміздің құдыретін терең сіңірген ақындық қуатын айғақтайды. Мағжан Жұмабайұлының ақындық дәстүрінде ізденген Бернияз Күлейұлының «Жазғы дала» өлеңінің де өзегі қасиетті жеріміздің тылсым құдыретін паш етуден туындап жатқаны анық.

Кеңес дәуіріндегі ұлттық мұраттағы шығармашылық ізденістер цензура тарапынан үнемі тұсауланып отырғаны мәлім. Кеңес билігінің ұлтсыздандырудағы саясаты қандай да болмасын халықты өзінің ұлттық тарихынан, халықтық дәстүрінен, елдік

қасиеттерінен ажырату болды. Көркемдік танымды тарихи ойлау танымымен сабақтастырып отыратын сөз өнерінде туған жер, атамекен, Отан тақырыбының жырлануы еш толастаған емес. Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код зерттеуші А.Шәріп атап көрсеткендей әдеби дамуда түрлі сипатта көрініс тауып жатты. «Қоғамдық-әлеуметтік жағдайларды және әдебиеттің ішкі даму заңдылықтарын ескере отырып, кеңес қазақ поэзиясындағы туған жер тақырыбының идеялық-көркемдік эволюциясын шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады:

1-кезең – 1920-1930 жылдардың іші /І. Жансүгіров, С. Сейфуллин, Б. Майлин, С. Мұқанов т.б. шығармашылығы/;

2-кезең – 1940-1950 жылдардың шегі /Қ. Аманжолов, Қ. Бекхожин, Ә. Тәжібаев, Ә. Сәрсенбаев, т.б. туындылары/;

3-кезең – 1960-1980 жылдардың аумағы /Қ. Мырзалиев, Т. Айбергенов, М. Мақатаев, Ж. Нәжімеденов, С. Жиенбаев, Ж. Әбдірашев, т.б. өлеңдері/.

Қай мезгілде де елдің тынысы мен тұрмысының ең ділгір, ең дертті, ең дәмді жайттары жөнінде қазақ ақындары туған жер тақырыбы арқылы түспалдалған» (Шәріп 2010: 49).

С. Сейфуллиннің «Сағындым» (Қамауда), «Күздігүні далада», І. Жансүгіровтің «Ағынды менің Ақсуым», «Шаттық жыры» өлеңдері, «Дала» поэмасы, С. Мұқановтың «Жазғы таң», Т. Жароковтың «Ақ Еділ», Ә. Тәжібаевтың «Сырдария» өлеңдерінде туған жер, атамекен қасиеті ерекше ақындық шабытта жырланды. Мысалы, Ә. Тәжібаевтың «Сырдария» өлеңінің өзегі туған жер табиғатын, атамекен құдыретін жырлаудан туындап жатты.

«Білем сені, сүйем сені

Сырдың суы қарт анам,
Сенсің мені алдилеген,
Туған сенен мен балаң.
Сүйсе Гейне анам десе
Сүйген суы Рейнесін,
Сырдың суы туған ол да
Өз ақынын Гейнесін.
Жазса Тарас Днепрді,
Жазса Пушкин Еділді,
Неге маған жырламасқа
Сырда туған елімді.
Ел анасы менің анам
Сырдың сұлу өзені.
Қуан, ана! Ақыныңның,
Келді жырлар кезегі» (Тәжібаев)

Ақын Пушкин, Гейне сынды әлем әдебиеті алыптарының туған жерлерінің тас пен тауын, суы мен нуын жырлағанын айта келіп, сол дәстүр негізінде ой өрбітеді.

Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетінің даму үрдісінде туған жер, атамекен тақырыбын Мағжан Жұмабайұлы, Ілияс Жансүгіров дәстүрінде қайта жаңғыртқан, сол арқылы рухани кодқа қан жүгірткен ақын Қасым Аманжолов болды. Сондықтан да ақын өлеңдеріне «ұлтшылдық» айыптаулар тағылып, шығармашылық нәзікшісі қысымға алынып отырды.

Қоғамдық өмірдің саяси-әлеуметтік мәселелеріне ұлттық мүдде ұстанымындағы азаматтық ар-ожданмен қарап: «Ей, тәкәппар дүние! Маған да бір қарашы, Танисың ба сен мені? Мен қазақтың баласы!», – деп дүниеге жар салған ақын кешегі өмір қайшылықтарына жаңа ғасыр биігінен зер салады. «Тәкәппарсың

дүние Көп қорладың аз ұлтты» деген толғанысымен оқырманды тарих ақиқатына жетелейді.

«Тәкәппар ұлы дүние! Қазақ деген – мен деймін» деп тарлан тарихтың шексіз уақыт пен кеңістік тоғысында шер тарқатқан Қасым: «Құраулап жылқы шақырған, Қоңырау үнді келіншек. Қуалап құлын қайырған Қайда жүрсің, жеткіншек?» (Аманжолов 2001: 42), – деп кешегі көшелі елдің ерлікке толы көшпелі дәуірін Алаш аңсарындағы сағынышпен санада жаңғыртады. Ол бастапқы отарлау, кейінгі кеңестік ұлтсыздандыру саясаты асқақ тұғырынан еш төмендете алмаған ұрпақтар сабақтастығының тектілік тініндегі үзілмеген елдік желіні танытады.

*«Қазақ деген атымды,
Өшіре алмас еш бір жау!
Төбесінен тиіссе,*

Төңкерілер Алашау», – деп ата-баба ерлігін, өрлігін туған жер сұлулығымен әсем үйлесімде жырлаған Қасым поэзиядағы мәңгілік муза құдыретінің мөлдір тұнық тылсым тұмасы табиғат лирикасында өшпес ақындық шеберлік заңғарындағы қолтаңбасын қалдырды, жаңа бағыт ашты. Ақынның туған еліне, халқына деген шексіз махабат сүйіспеншілігіндегі елдік мұрат, оның ертеңгі күн түптің түбі қол жеткізер еркіндігіне сенімі жүрек тереңіндегі имани шындық сөз дестесі, ой кестесінің асау қанды толқыны болып аласұрады. Қандастарының тарихи санасына, көркемдік ойлау жүйесіне елдік рухын дарытқан классикалық поэзия ұлт әдебиетінде Қасымды да асыл сөз мәдениетінің құзар шыңына шығарды.

*Туған ел, бұл дүниеде сен болмасаң,
Өзімді отқа атар ем әлдеқашан.*

Сен деген қасиетті бір махаббат
Жүр сақтап, көкірегіме жуытпай шаң.

*«Жанымды күйдірsem де жалынға сап,
Қасқыр боп таласа да мені азап,
Туған жер топырағында тіп-тік өскен,*

Қара емен қасарысқан мен бір қазақ», – деген Қасымның отаншылдық рухтағы өлеңдеріне «ұлтшылдық» айып тағылып, сын ызғарына ұшырағанымен, жойқын пейзаждық лирика поэзия жанрына ғажайып көркемдік нәр, соны ұлттық болмыс сіңірді. Бұл ретте «Көкшетау», «Атамекен», «Талғар», «Ертіс», «Сарыарқа», «Орал», «Сібір», «Жайық», «Алматы», «Қазақстан», «Туған жер» т.б. лирикасының тарихи-эстетикалық концепциясы, идеялық-философиялық жүйесі кейінгі көркемдік дамудың бағытын айқындап берді.

*«Туған ел, сен дегенде жаным жайлау,
Орнашы зердеме кеп, ұлы Алатау,
Құйылышы жүрегіме, Есіл мен Сыр,
Өтейін қапталып сел, қиратып жау.»*

*«Сүйем сені туған ел - атамекен,
Абзал анам сенсің зой құшағың кең.*

*Жер мен көктің жаннаты бір өзіңсің,
Сенен артық не табам, қайда кетем» (Аманжолов 2001: 168).*

*«Ертісім - еркіндіктің бесігі бұл...
Жерімнің жатқан бұл бір көк жойқыны,
Үстінде ойнақтаған өр толқыны,*

Болаттай суарылған сол Ертісте
Қайтып та ер болмасын қазақ ұлы!» (Аманжолов 2001: 168).

«Сарыарқа сап-сары алтын жүзген нұрға,
Қоналқы мекен болған сан ғасырға.
Сайран тау, самал жайлау, сырнайлы өзен
Лебімен алар тартып, шықсаң қырға!» (Аманжолов 2001: 172).

«Шаганның бойы көк шалғын,
Шалқамнан жатқам шаңқай түс.
Гүл болып менің құшағым,
Кеудеме қонған бұлбұл құс»! (Аманжолов 2001: 173).

«Бұл даланы анам жаспен суарған,
Бұл далада атам қолға ту алған,
Бұл далаға жылап келіп уанғам,
Бұл даланы көріп алғаш қуанғам,
Бұл далада өскен жанда жоқ арман!» (Аманжолов 2001: 182).

«Туған ел, бұл дүниеде сен болмасаң,
Өзімді отқа атар ем әлде қашан;
Сен деген қасиетті бір махаббат
Жүр сақтап, көкірегіме жуытпай шаң.» (Елге хат)

«Неткен байтақ, неткен ұлы жер едің!
Неңдей күйге жүрегімді бөледің?
Сенде тудым, сенде өстім, сенде өлсем,
- Арманым жоқ бұл дүниеде дер едім.» (Туған жер)

Иә, Қасым ақын көркемдік дәстүрдегі тарихи сабақтастық күретамырына ұлттық рухтың қаны мен жанын дарытқан өзгеше бітімдегі бірегей тұлға. Ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы қаншалықты тұғырлы болса, қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбымен ұлттық рухымыздағы рухани кодты жаңғыртудағы Қасым ақындығының мұраты асқарлы.

Ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы қашанда өзектілігін жоймайтын келелі де өзекті тақырып. Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код мәселесі кеңес дәуіріндегі әдеби үрдісте цензура тарапынан тежеліп отырды. Өйткені кеңес саясаты белгілі бір ұлттың тарих санасы мен тарихи жадының оянуынан қорықты. Десе де Сталин өлімінен кейінгі «жылымық» жылдардағы рухани және әлеуметтік өмірдегі өзгерістер қазақ ақындарының шығармашылық ізденістеріне, дүниетанымына ерекше ықпал етті. «Жер – кез-келген этностың тәуелсіз, тауыпты тұрмыс-тіршілігінің кепілі ғана емес, оның тамырының тереңнен тартқан таным-түсінігіндегі ең қадірлі, қастерлі ұғымдардың ұйытқысы» (Шәріп 2010: 63). Әдеби даму үрдісіндегі осынау басты сипат өзінің алтын арқауынан, өміршең қасиетінен ажырағаны жоқ. Қазақ елінің тәуелсіздік алуымен қазақ поэзиясының көркемдік-эстетикалық жүйесі, тақырыптық-идеялық ауқымында серпілістер мен сілкіністер жүрді.

«Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерген Қ. Мырзалиев, Т. Молдағалиев, Ф. Оңғарсынова, М. Шаханов, К. Ахметова, С. Жиенбаев, И. Оразбаев, Т. Медетбеков сияқты ақындардың қатарын бүгінде Г. Салықбаева, С. Нұржанов, Б. Үсенов, Б. Жақыпов, Т. Көпбаев, Ж. Әскербекқызы,

Т. Досымов, О. Тұржанова тәрізді ақындар толықтырды. Өткен ғасырдың сексенінші жылдары әдебиетке келген бұл буын өкілдері бүгінде лттық поэзияны жаңа белеске көтеруде» (Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар 2017: 4-5).

Бұл үрдіске аға буынмен қатар орта буын және жас толқын өкілдері белсене араласты. Қазақ қаламгерлерінің табиғат, көңіл-күй, саяси-әлеуметтік лирикаларының көркемдік-эстетикалық жүйесінде туған жер, атамекен тақырыбы басты орын ала бастады. Оны Дихан Әбілевтің «Қазақстан – Республикам менің», Әбу Сәрсенбаевтың «Ақша бұлт», «Теңіз үстінде», Ғали Ормановтың «Бұлақ», Әбділдә Тәжібаевтың «Көкшеде», «Құм», Сыбай Мәуленовтың «Құлын», Қуандық Шаңғытбаевтың «Дала», «Таудағы таң», Тоқаш Бердияровтың «Түнгі көрініс», «Көктем», Зейнолла Шүкіровтың «Арал», «Ақ шабақ», Ізтәй Мәмбетовтың «Мен туыппын ақпандатқан боранда», Ғафу Қайырбековтың «Алтын бесік», Еркеш Ибраһимнің «Қызғалдақ», Әнуарбек Дүйсенбиевтің «Нөсер», Мұқағали Мақатаевтың «Қарасаз», Төлеужан Ысмайыловтың «Сүйемін, айхай, дала, кеңдігіңді», Ә.Абайділдановтың «Түйелі ауылдағы кеш», Қ. Мұқашевтің «Тасқын», Кәкімбек Салықовтың «Жезкиік», «Қамсақты», Сағи Жиенбаевтың «Ауыл қарттары», Қадыр Мырза Әлидің «Бұл жерде», Жүмекен Нәжімеденовтің «Менің топырағым», Н.Исахметовтың «Ен далада жүрейін еркін басып», Оразалы Асқардың «Ырғайлы», Олжас Сүлейменовтың «Арғымақ», М.Айтхожинаның «Самырсын», Т.Айбергеновтың «Мұнаралар», Қ.Жұмағалиевтің «Есіл ағып барады...», Ө. Нұрғалиевтің «Жасыл ауа, көк аспан», Ф. Оңғарсынованың «Ұлытау жатыр қойнынан...», М. Сәрікқызының «Сүйемін Сыр бойының сазды ырғанын», Қ.Ілиясұлының «Еміл», Д. Қанатбаевтың «Адыраспан»,

Р.Ниязбектің «Сексеуіл және қазақ», Ғ. Жандыбаевтың «От, сөнбе», А. Бақтыгерееваның «Даланың қарлығаштары-ай», Ж.Бөдешұлының «Қайтқан құстар оралып «Құсқанаты» келгенде», Т. Медетбектің «Құс жолы», Б. Ысқақтың «Қамшы», К.Мырзабековтың «Боз бие немесе тың жыртқан жыл», Ж.Әбдірәшовтың «Ақ бұлақтар», А. Бөкеннің «Қазақтар», Н.Айтұлының «Сарыарқа», А. Егеубаевтың «Жалғыз жаңғақ», А.Шаяхметтің «Жер – біздің ортақ үйіміз», Б. Серікбайұлының «Қызылқұмда. Арыстанды-Қарабас», Ғ. Құлахметтің «Туған жер», Ә. Қайырбековтың «Шөл», Т. Тұяқбаевтың «Тамшылар», О.Тұржанованың «Жусан», Е. Раушановтың «Алматының аспаны», М. Қайыңбаевтың «Жыр мен жиде», Ғ. Жайлыбайдың «Жасыбай көлі», Б. Үсеновтың «Тобылғы», Т. Әбдікәкімовтың «Өзенім-ай...», Н. Мәукенұлының «Қазақ», С. Адайдың «Қансонар», Қ. Исаның «Көлден ұшқан көп үйрек көк алалы», Б.Жақыптың «Тобылғы», Д. Мәсімханның «Қыз қуу», А. Шәріптің «Ақ орда», М. Райымбекұлының «Әуелеп ұшқан алты қаз...» өлеңдері дәлелдейді (Екі мыңжылдық дала жыры 200).

Ақындар қазақ елінің кеңдігін, табиғат сұлулығын, халқының жомарттығын, жерінің қасиетін әсем үйлесімде алып, лиризм иірімінің тереңінде бейнеледі. Ұлттық кодтың қалыптасуындағы жер-су атауларының маңызына бойлап, қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код мәселесінің ажырағысыз көркемдік тін екенін айқындап берді. М. Мақатаев «Айналайын, атамекен ақ мекен, Қандай қазақ сені іздеп тапты екен. Тәтті екен ғой, атамекен, ақ мекен...» деп туған жер қасиетінің тылсымына бойлады. Құс жолымен самғаған ақындық шабыт, Ұлы дала төсіндегі тарих толқынына шомып, туған жер топырағының киесінен бастап Ақ орда қасиетіне дейін

жыр өзегіне алды. «Саржайлауым менің, Өн жайлауым менің. Жан жайлауым менің, Беу-беу, Сарыарқа!» деп толғаған ақын Несіпбек Айтұлы «Сарыарқа» архетипіне жаңа мазмұн, жаңа көркемдік нәр сіңірді. «Ұлттық код – рухани болмыс кілті» (Қойшыбаев 2014) десек, ақын өлеңінің өзегі туған жер қасиетінің тылсымына бойлатады.

*«Жаралғандай нұрдан
Қыздары – арман.
Қарағайдай қасқайып тұрған
Ұлдары – қорған!
Боз жусаны омырау қаққан, оу, Сарыарқа,
Бозторғайы қоңыраулатқан, оу,
Аңыз дала,
Абыз дала,
Қобыз дала, Сарыарқа!
Қасиетті төрім:
Кер биігім,
Жез киігім,
Шер-күйігім, Сарыарқа!» (Н. Айтұлы).*

Аталған ақындар поэзиясында туған жер, атамекен ұғымдарының географиялық кеңістігін, яғни хронотопын ұлғайтып, қасиетті Қазақ елінің, киелі Отанымыздың сакральды әлеміне бойлатар рухани кодымызға жойқын күш дарытты. Рухани код генетикалық кодпен ұштасып, генетикалық код тылсымымен қазақтың қаны мен жанындағы қасиетті ұғымдарды көркемдік танымда жаңа поэтикалық қуатпен еселеді.

Ақындар өлең атауларымен қатар өздерінің кітап атауларына да көркемдік таным қатпарындағы рухани код астарын, архетип мәнін дарытуға екпін жасағанын аңғарамыз.

Мәселен, Ә. Сәрсенбаевтың «Еділ тоқыны», Ғ. Ормановтың «Шәуілдір», Ғ. Қайырбековтың «Туған топырақ», Ж. Молдағалиевтің «Қыран дала», Ә. Ахметовтың «Ашық аспан», А.Шамкеновтың «Дала тынысы», З. Шүкіровтың «Теңіз жыры», С.Сейтхазиннің «Тереңдегі теңіздер», О. Айтанұлының «Құс жолы», Е.Ибраһимнің «Көкше суреттері», Ә. Дүйсенбиевтің «Аққулы айдын», Т.Ысмайыловтың «Есіл», Ә. Абайділдановтың «Ақ қайың», Қ. Мұқашовтың «Дала-дастан», К. Салықовтың «Жезкиік», Қ. Мырза Әлидің «Жерұйық», Н.Исахметовтың «Туған таулар», О. Сүлейменовтың «Арғымақтар», Қ.Баянбайдың «Арғымақ», Т. Айбергеновтың «Құмдағы мұнаралар», М.Сатыбалдиевтің «Шулайды толқын», Ә. Қожамұратовтың «Жиделбайсын», С. Иманасовтың «Туған ауыл», Ә.Дәуренбековтың «Тамшыбұлақ», Д. Қанатбаевтың «Жазира», Т. Есімжановтың «Қабырғатал», З. Тілеужановтың «Сарыарқа», Р.Ниязбектің «Қаратау мен Алатау», Ғ. Жандыбаевтың «Қыр қызғалдақтары», Ж. Бөдешұлының «Көкше құрақ», Ж.Жақыпбаевтың «Саратан», С. Мұқтарұлының «Құм кешкен керуен», С. Тұрғынбековтың «Қобыз», К. Ахметованың «Ақ гүлім менің», Н. Оразалиннің «Құралайдың салқыны», Ұ. Есдәулеттің «Қанат қақты», «Жұлдызжарығы», «Ақ керуен», «Жаратылыс», «Алтай асулары», «Алтайдың алтын тамыры», «Киіз кітап» Ж.Әбдірәшевтің «Найзағай жарығы», И. Исаевтың «Тербеледі қайыңдар», З. Елғондинованың «Қырдың қызыл реңі», А.Бөкеннің «Сүмбіле», С.Ақсұңқарұлының «Қызыларай», А.Егеубаевтың «Құс жолы», Ж. Ерманның «Жанартау», А.Шаяхметтің «Күлімдейді күніміз», А. Әлімұлының «Ай нұры алақанымда», М.Ерімбетовтың «Мырзашөл», М. Қайыңбаевтың «Үркердің сұлу сарысы», Ш. Әбдікірәмовтың «Байқоңыр»,

Б.Үсеновтың «Табиғат терезесі», Н.Мәукенұлының «Қарлығаш», Г. Салықбайдың «Бір жұтым ауа, қызыл күн», А. Шәріптің «Құбыла», С. Сейтманның «Қазақтың қаны» деп аталған жыр жинақтары сөзімізді дәлелдей түседі.

«Дала дидары», «Ақ отау», «Домбыра», «Көш», «Жерұйық» атты жыр жинақтарын шығарған Қадыр Мырза Әлінің туған жердің қастерлі де киелі әлеміне бойлатар «Туған жердің тылсым сырын ұғып көр» деген классикалық өлеңі ұлттық кодтың қалыптасуындағы атамекен тұғырын, туған жер маңызын бүтіндей бөлек арнада жырлауымен оқшау тұрады.

*«Туған жердің тылсым сырын ұғып көр:
Бұлтын оның бұлт демей бір түбіт дер.
Қарап тұрып мынау шырқау шыңдарға
Қалай төмен боламыз, ей, жігіттер!*

*Туған жердің тылсым сырын ұғып көр:
Тұма-бұлақ дариядан үміткер.*

*Қарап тұрып мынау түпсіз теңізге,
Қалай тайыз боламыз, ей, жігіттер!*

*Туған жердің тылсым сырын ұғып көр:
Теңіз кешіп,
шың басына шығыпты ер.*

*Көре тұра мынау ұлы даланы,
Қалай кіші боламыз, ей, жігіттер»!* (Жыр тарланбозы 2012).

Ақын Ұ. Есдәулеттің «Киіз кітап» жыр жинағы да ұлтымыздың туған жермен сабақтас сан ғасырлық рухани кодының құдыретін тануда үлкен маңызға ие (Есдәулет 2000). Ә.

Кекілбайұлы тілімен айтқанда: «Дәл бүгін ешқайсымыздың кешегінің тұтқынында қалуға қақымыз жоқ. Еліміз үшін, жеріміз үшін шындап күйзелетініміз рас болса, алдымен өзімізді өзіміз қолға алып, ақыл мен сезімді өкпе мен бопсаға қор қылмай, үміт пен тәуекелге билетпегіміз абзал. Ет жүректің ең елгезек лүпілімен үндес естілетін: «Қазақиям — азат ұям, қоңыр жұртым, ұлы елім, қаңқылдаған қаз атынансөз саптаған сүлейім;—қанға – қан! – деп, – жанға – жан! – деп, атам қазақ үйреткен, өтті ғасыр сандаған көп, ақ сойылын сүйреткен;шыңбысың сен – Хан-тәңірім, әлде Бетпақ – шөлмісің? қаңсыса да қан тамырың, қыңқ етпейтін көнбісім; тасыдың да жуасыдың, түпсіз арнаң толсашы, дүниенің күнәсінің жуылатын моншасы;аялаған азаттығым бұл-бұл ұшса басымнан, кімге керек қазақтығым мақтан еткен жасымнан? Төбеңдегі Айды мына тұмарыңдай көремін, қапалы да, қайғылы да қызыр елім, өр елім;топырақтың табын сездім, жүгірдім де жығылдым, Отан деген назым сөздің мәнін сенен ұғындым; Аспандай кең атамекен, иі қанбас көн дала, сені сүйю қате ме екен? Сүйіп өтем сонда да!» – деген жолдар имандай ұйытар мінәжат сөзіндей, кәлима қып қайырар дұғалық сөзіндей» (Есдәулет 2000: 7-8).

Ақындар туған жер, атамекен қасиетін жырлай отырып, табиғатқа төне бастаған экологиялық қатерлерді жырлауда азаматтық өрлік танытып отырды. Ақын Кеңшілік Мырзабеков «Боз бие немесе тың жыртқан жыл» өлеңінде тың игеру, тыңайған жерлерді жырту сынды саяси қатпары терең науқандар зардабын ұлттық рухқа, ұлттық болмысқа жасалған қиянат деп қабылдады. Қазақтың ұлттық рух болмысының ажырағысыз өзегі ер қанаты жылқы малының мұңы арқылы ел мен жер қайғысын астарлап жеткізеді. Жер-Ана ұғымына рухани код дарытады.

«...Тамырын тартып, қау етіп қырга көк шықты,
Сабағын дәннің себелеп жаңбыр көпсітті.
Қыр жақтан бірақ көденің иісі сезілмей,
Тұшынбай тілі, боз биені сол өксітті.
Есті мал қырга – егіске барып түскен жоқ,
Қыр жақты кетті көкпеңбек барқын түс меңдеп.
Көз қарып қырга қараған сайын биеде
Көдеге талғақ келе жатты бір күш меңдеп.
Орылып егін аңыз боп әбден қалған соң,
Аңсатқан сезім бойынан еркін алған соң,
Боз бие қырга түн жамылып тағы келді де,
Масақ дәміне мекіреніп әбден қанған соң,
Былай деді оған бірге еріп жүрген қара айғыр:
– Көденің дәмін татқан жоқ па едік талай жыл.
Қара оттың өті жарылды ғой деп келгенде
Тілімізді бір тұщындырмағаны қалай бұл?..
Түн құшағында түнеріп жатты байтақ қыр,
Боз бие басын сүлесоқ қана шайқап тұр.
Астары мынау аударылып қалған тың жерге
Ащы көденің шықпай қалғанын байқап тұр...» (Мырзабеков).

Ақын Қажытай Ілиясұлы «Еміл» өлеңінде Еміл өзені арнасының тартылып, қолдан жасалып отырған бөгендер түйткілдерін тарата суреттейді. Ақын жылдан жылға тартылған өзен, арнасы кепкен жылғалардың тағдырына күйінеді. Атамекеніміздің жанды жүдетер, көңіл құлазытар көріністерін бейнелеп, қалың оқырманын терең ойға жетелейді.

«Атыңды естігенде «Еміл» деген,
Елең етіп, қайғыдан жеңілденем.
Кетпесем, желдей есіп жер түбіне,

Отыз өлең арнар ем кемінде мен.

*Жылқың қайда, шұрқырап, тебіндеген,
Жүйрігің жоқ, дереннен жемін жеген?..
Түбегің тұяқтыны аңсаған ба,
Шалғыны дірілдейді желінбеген?..*

*Ұрынып не бір дүмше, не бір керең,
Бөгеген-ау, бетонды темірменен.
Аңғарың құлазиды арнаң олқы,
Сонда менің тынысым кеңір неден?!
Табиғат үйлесе ме жемірменен?!
Не қалды екен жемірлер кемірмеген?!» (Ілиясұлы)*

Иә, ақындар шығармашылығындағы Жер-Ана ұғымының астары да қатпары тренде. Ақын Жұбан Молдағалиевтің туған жер, атамекен тақырыбындағы поэзиясын талдаған зерттеуші А. Шәріптің «Мен үшін қазақ жерінің Жаманы және жаты жоқ. Мен үшін қазақ жерінің анадан өзге аты жоқ. Сөз жоқ, бұл – қарапайым ғана айтылған, бірақ шынайылық пен шындыққа суарылған қуатты шумақ» (Шәріп 2010: 52) деген пікірінің айтары мол.

Туған жердің тау мен тасы, су мен нуы ойрандалып қана қоймай, еліміз бен жерімізді қорғауда жанын қиған асылдарымыз жерленген қорымдар да суық қолдың қиянатына ұшырай бастады. Халқымыз қашанда зираттар мен қорымдарды көздің қарашығындай сақтап келген. Бабаларымыз мәңгілік тыныстағын жерді жаттың суық қолынен да, жымысқы ниетінен де сақтап келген болатын. Міне, ақын Қадыр Мырз Әли «Қираған құлпытастар» өлеңінде рухани құндылықтарды, ұлттың қасиетті

әлемін шарпыған келеңсіздіктерді жырлап, жүрегі қарс айрылады. Қираған құлпытастар арқылы халқымыздың сан ғасырлар бойы қалыптасқан материалдық құндылықтары ойрандалып, қастерлі әлеміне дақ түскеніне күйініп, барша қоғам назарын аудартады.

*«Кімді аяйды есіргендер,
Қызғаңдар?! -
Қасиетті ұғымдарды сызгандар?
Бәрін, бәрін,
Барлығын да бұзады
Бақилардың тыныштығын бұзгандар!
Мұның өзі қиял ма, әлде елес пе?
Ескерткіштер қирап жатыр дөңесте.
Құлпытасқа қол көтеру, қарағым,
Аруақтарға дүре соғу емес пе?
Жи, бауырым,
Жи, бауырым, есіңді!
Жауыздыққа куә болды өсімдік.
Табытынан суырып ап аруақты
Тепкіледі деген осы!
Не сұмдық!
Тәпті болған елді билеп-төстеуге
Тианның да аузы бармас «хош!» деуге.
Бауырым-ау, қорлау үшін адамды
Бұдан басқа болады енді не істеуге?!
Менің өзім бұған күдік келтірмен:
Жаза болып жарытпайды сол түрмең.
Қалай солай өлтіреді тіріні
Бір өлгенді екінші рет өлтірген!*

*Қирап жатқан ескерткіштер көп тегі,
Қарағым-ай, қарғауға сөз жетпеді!
Құлпытасқа түскен сызат,
Жарқынишақ -
Шапалақтың таңбасындай беттегі!
Кімді аяиды есіргендер, Қызғандар?!
Ар-ожданын тұмай жатып сызғандар?
Бәрін, бәрін,
Барлығын да бұзады
Бақилардың тыныштығын бұзғандар!» (Қадыр Мырза Әли).*

Тәуелсіздік алған кезеңдегі қазақ поэзиясы да дәстүр жалғастығымен туған жер, атамекен тақырыбын жырлаудағы көркемдік арнасынан жаңылғаны жоқ. Қазақ елінің азаттық алуы егемендікті баянды ету, тәуелсіздігіміздің тұғырын нығайтудағы ұлттық кодты еселеумен сабақтастықта өрістеп жатты. Ақын Темірхан Медетбек «Алтын көпірліктер (Қазіргі жастар поэзиясы хақында)» мақаласында жазғанындай, алтынкөпірліктер поэзиясының белді өкілдері Маралтай Райымбекұлы, Әмірхан Балқыбек, Жарас Сәрсек, Бауыржан Бабажанұлы, Нұржан Қуантайұлы, Батырболат Айтболатұлы, Әлібек Шегебай, Бақыт Беделханұлы, Дәурен Берікқажыұлы, Бақытжан Алдияр, Алмас Темірбай, Танакөз Толқынқызы, Айнұр Әбдірасылқызы, Ұларбек Дәлей, Тоқтарәлі Таңжарық, Нұрбәтима Байтұрсын, Отар Шауқан шығармалары ерекше аталады (Медетбек).

Аталған ақындар ұлттық кодтың қалыптасуындағы жер-су атауларының маңызын, атамекен архетипін назардан тыс қалдырмағанан көреміз. Қаламгерлер қазақ жерінің қасиетті мекендерін жырға қосып, ұлттық болмысты, ұлттық бірегейлікті еселеудегі рухани код маңызына ерекше екіпін жасады. Тарихи

сана, тарихи жады берік елдің елдігі баянды, ертеңі кемел болатынын назардан тыс қалдырмады. Жас толқын ақындар тоталитарлық жүйе күйреуімен байланысты Қазақстандағы тарихи өзгерістер бағытын дұрыс аңғарып, көркемдік ойлау жүйесінің тарихи ойлау жүйесімен сабақтастығының терең қатпарын ақындық сезім, ақындық түйсікпен сезенді.

Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код мәселесін байыптағанымызда, ақын Маралтай Райымбекұлы Ұлы Жібек жолына орналасқан көне Тараз қаласының құдыретін «Көне Тараз» өлеңінде тебірене жырға қосқанын көреміз. Ақын көне шаһарды «Ғасырлардың саусағында нұр шашқан, Гауһар жүзік секілденген Тараз» деп бейнелейді. «Жұмақты іздеп жанталасқан жан болса, Таразға кел, Таразды көр ендеше» деп тебіренеді (Райымбекұлы).

*«Ниет еткен мұсылмандай намазға,
Ниет етіп газал төктім қағазға.
Ғасырлардың саусағында нұр шашқан,
Гауһар жүзік секілденген Таразға.*

*Көне шаһар көз алдыңда көлбесе,
Ғазиз көңіл әлденеге шөлдесе.
Жұмақты іздеп жанталасқан жан болса,
Таразға кел, Таразды көр ендеше.*

*Ғашық жүрек жырға ынтық гүлге әсем...
Қожа Хафиз мұңымыз бір, сыйлас ең.
Бір мең тұрмақ қос меңі үшін сұлудың,
Таразымның түйір тасын қимас ем.*

Төрт қақпасы төрт тарапқа қараған,
Нәйдің назы, дутар сазы тараған.
Шайханада қорқор тартып көпестер,
Мәйханада мұңаяды марал ән.

Кірпігімен Күн бетінен бұлт ілген,
Сол ғасырға өтіп кетсем, шіркін, мен.
Айлы түнде шомылар ма ем Таласқа,
Пәранжасыз пүліш киген сылқыммең.

Серпі уақыт заманалар түнегін,
Тарихыма тартып туған ұл едім.
Жұлдыз аттас жалғыз шаһар Жердегі,
Рүстемнің елжіреткен жүрегін.

Ниет еткен мұсылмандай намазға,
Ниет етіп газал төгіп қағазға.
Ақтық рет қағылғанда кірпігім,
Бір ұлы көш бетін түзер Таразға» (Райымбекұлы).

Әмірхан Балқыбек «Туған жер тамаша-ау таныса!»
өлеңінде атамекен қасиетін тебірене жырға қосады. Көңіл-
күйіндегі сезім толқынын туған жер, атамекен тылсымының
құдыретімен шендестіре бейнелейді.

«Туған жер тамаша-ау таныса!
Даламда жаңбырға жуынған,
Көктемгі гүлдермен жарыса
Осында бір кезде туылғам.

Қай заман ол гүлдер солгалы,

Гүл-тағдыр — тым қысқа емес пе!
... О, сонда даламның жолдары,
Бастайтын жол ма еді келмеске?!

Жоқ, олай ойламан тіпті де,
Санада жарқ етер сауалдай,
Мынау гүл сезбейтін түкті де,
Бір гүлден сондағы тұр аумай...

Кел, гүлім, тіл бітер дөңеске,
Жырлайық туған жер даласын.
Мен кетсем кетермін келмеске,
Сен бірақ осында қаласың.

Сондықтан салып ап құндаққа,
Өзімді көргендей қайта бір.
Болашақ бәйшешек ұрпаққа,
Мынау бір жырымды айта жүр.

Қыс болып келетін қар басқан,
Ұры деп елемей уақытты.
Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан,
Туған жер гүлі де бақытты...
О, сонда тамаша-ау таныса,
Туған жер жаңбырға жуынған,
Жырымды гүлдермен жарыса,
Осында бір кезде туылған!...» (Балқыбек).

Ақынның «Кел, гүлім, тіл бітер дөңеске, Жырлайық туған жер даласын. Мен кетсем кетермін келмеске, Сен бірақ осында

қаласың» деген қуатты жыр жолдарының астары терең. Ол рухани код әлемінің тылсымындағы ел мен жер киесін ұғындырады.

Алмас Темірбайдың «Ата жұртқа барар жолда...» өлеңінің де туған жер, атамекен қасиетінің ұлттық кодпен тамырлас терең қатпарларын түйсінудегі құдыреті орасан зор.

*«Жалған-дүние, шынымен, жалған шығар,
Өткен күндер... әй, енді арман шығар?!
Құдай жайлы атам көп айтушы еді,
Құдайды іздеп, жұмаққа барған шығар?!»*

*«Олай шығар?» – деп кейде – «былай шығар?»,
Дін туралы дау туып, сын айтылар.
«ҚҰДАЙ!» десем – есіме атам түсер,
«АТА!» десем – ойымда Құдай тұрар!»*

*Атамызбен бірге өткен күндер – ғажап,
Өттең, дәріс алыптыз діннен аз-ақ.
Құдайын да тануы екіталай,
Өз атасын танымай жүрген қазақ!*

*Балалық шақ, беймарал балалық шақ,
Қалам ұстап, атама қарағыштап.
Айтайын ба, мен нені армандағам,
Ата болғым келетін соған ұқсап?!»*

*«Жапон тіл ме, немене ол, татар тіл ме?»,
Түсіне алмай, ой кешіп жатам түнде.
Ирек-ирек жазуы түсініксіз,*

Кітап оқи беретін атам күнде.

*Ерте барып мектепке, хат таныдық,
Ертегі оқып жатушы ем баққа кіріп.
Бие сауым уақытта көрінбесем,
Атам мені іздейтін атқа мініп...*

*Жалған-дүние, шынымен, жалған шығар,
Жалғандықтан кеуілім қалған шығар?!
Атажұртқа ат басын бұрмай кеттік,
Ата да жоқ аңқылдап алдан шығар?!*

*Бала күнім баяғы... ұмтылар ма?
Ұмтылмайды атамның жұрты барда!
Көз алдымда қалғаны – қазақы ауыл,
Құлағымда қалғаны – «Құлхуалла»...*

*Жалған-дүние, шынымен, жалған шығар,
Өткен күндер... әй, енді арман шығар?
...Аят оқып қайтайын, елге барып,
Атам мені сағынып қалған шығар?!» (Темірбай)*

Ақын атажұртқа ат басын бұрмай кеткен ұрпақ жауапкершілігіне екіпін жасап, аңқылдап алдан шығар көнекөздердің де қалмағанына күйінеді. Демек, атажұрттан қол үзу – рухани кодтан ажырауға итермелейді. Ал рухани кодынан ажыраған елдің ұлттық қасиетін сақтауы де күрделі. Сондықтан да әрбір саналы азаматтың кіндігі туған жермен байлаулы болуы шарт. Мұндай көркемдік шешім иірімдері Бақыт

Беделханұлының «Кіндігімнен тас боп жерге байландым...» өлеңіне тән болып табылады.

Ақынның «Кіндігімнен тас боп жерге байландым...» өлеңіндегі идеялық арнаның көркемдік-эстетикалық қуаты ерекше. Өлең жолдарындағы «Жүрегімнен аспан иісі аңқып тұр!» деген бейнелі сөз тіркесінің астары тереңде. Ол рухани код әлемінің көркемдік тініне бойлатады.

*«Кіндігімнен тас боп жерге байландым,
Жүрегімнен аспан иісі аңқып тұр!
Жан жарығым жасыл қанат жайған күн,
Шыр айналам дүниені шалқып бір...
Айтылмайтын арман менен көктегі,
Көрінбейтін Тәңір сынды нұрды аңсап.
Ғұмыр кешу – аз басыңның көктемі,
Бұл дүние тұмаданып тұрған сәт.
Арманыңның айтылғаны – өлгені,
Тірілтем деп тірлігің де таусылар.
Сыңар аққу сияқтанған көлдегі,
Көңіліңе сонда мұңлы ән сыңар.
Ән өлсе егер, мән қалмайды-ау, құр мұңнан,
Шырқағанға не жетеді шалқып бір.
Мәңгілікті – мәнді құтты жыр қылған,
Жүрегімнен аспан иісі аңқып тұр!» (Беделханұлы).*

Қазақ дүниетанымында, яғни рухани код Әлібек Шегебайдың «Қара шаңырақ» өлеңінде қазақ үшін қасиетті де қастерлі ұғым қара шаңырақ қасиетіне үңіледі.

*«Жасырып қайтем жарамды,
Асырып қайтем бағамды.
Ауылдан ұзап көрмеген*

Көшіріп алдым анамды.
Ауылым қалды аңырап,
Айдыным қалды жамырап.
Қонысым болған қырық жыл
Шаңырақ қалды қаңырап.
Жанарым жасқа тұғанда,
Мұң тұрды мұздай мұржамда.
Шырылдап кетті жүрегім
Қақпаны жауып тұғанда.
Мойныма таққан тұмарым,
Кешегі қайда жыр, әнім?
Есіме түсіп көп жайлар
Егіліп тұрып жыладым.
Жолымды салса жомарт күн,
Мен енді саған қонақпын.
Сағымға орап сақтаған
Сағынышымды жоғалттым.
Қалтамнан түспей қаламым,
Жырлауға сені жарадым.
Ақын боп кеткен ұл едім
Ауылға кім боп барамын?
Өсіп ек сенде жамырап,
Кетіп ек сенен тамыр ап.
Әкемнің болған көзіндей
Қайран да қара шаңырақ» (Шегебай).

Ақын Серік Сейтманның өлең жинағының атауын «Қарашаңырақ» деп алуының да көркемдік қатпар, астары болса керек.

«Шын ақын – ұлттың үні, рухы. Ұлттың үні бола алмаған ақын, бар болғаны өлең құрастырушы ғана. Әрине, әр ақынның табиғаты да, болмыс-бітімі де, дүние танымы да әр қилы. Ақын біткеннің бәрі ұлттың ұранды сөзі мен үні бола бермейді. Біреулері – табиғат құбылыстарын, екіншілері – махаббатты, үшіншілері – адам жанының иірімді қатпарларын, тағы біреулері – сұлулық пен әсемдікті жырлауға бейім тұрады. Бірақ шын мәніндегі ақын болатын болса, сол табиғат құбылыстарынан да, махаббат тақырыптарынан да, адам жанындағы иірімді қатпарлардан да, сұлулық пен әсемдіктен де қазақы әуен, қазақы мінез, қазақы көзқарас табуы керек» [48]. Міне, осынау ілкі қасиет қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік дамуында алтын арқауын үзгені жоқ.

Әдебиеттанушы Елдос Тоқтарбай «Жылымық күннің әдебиеті (Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті туралы)» атты сын мақаласында «Тәуелсіздіктің екінші онжылдығы да осал емес. 2001-2011 жылдар аралығында әдебиет айдынына Ырысбек Дәбей, Дәулеткерей Кәпұлы, Қанағат Әбілқайыр, Жанар Абсадық, Торғын Тұрлыбаева, Нұрлан Жұмахан, Данияр Саламат, Асхат Жалбағай, Бану Дәулетбаева, Өміржан Әбдіхалықұлы, Алмас Темірбай, Айнұр Әбдірәсілқызы, Бауыржан Халиолла, Қалқаман Сарин, Ақберен Елгезек, Ұларбек Дәлей, Ықылас Ожай, Бауыржан Қарағызұлы, Тоқтарәлі Таңжарық, Бейбіт Сарыбай, Ерлан Жүніс, Дархан Бейсенбек, Ринат Қайыртайұлы, Ерғали Бақаш, Мирас Мұқашев, Қанат Әбілқайыр, Мақсат Мәліков, Нұрлан Құмар, Жандос Байділда, Бақытгүл Бабаш, Мадина Омарова, Аягүл Мантаева, Құралай Омар, Айнұр Шамшейітова, Лира Қоныс, Назира Бердалы, Танакөз Толқынқызы, Асылзат Арыстанбек, Айжан

Табаракқызы, Мақпал Мыса, Эльмира Ерікқызы, Индира Кереева, Ерболат Әбікенұлы, Мирас Асан, Алмас Нүсіп, Әлібек Байбол, Арман Әлменбет, Қанат Тілепбергенов, Жеңісбек Кәкенов, Сержан Зәкерұлы, Сағадат Ордашева, Ақерке Асан, Әсем Қоспағарова, Динара Мәлік, Үміт Зұлхарова, Жанат Жаңқашұлы, Қуат Қиықбай, Саян Есжан, Жасұлан Серік, Алтыншапақ Хаутай, Шарафат Жылқыбаева, Ержан Тоқтар, Азамат Тасқара, Олжас Қасым, Қайсар Қауымбек секілді жастар лек-легімен келді» (Тоқтарбай), – деп жазады. Иә, бұл ақындар шығармашылығымен қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код жаңа көркемдік-эстетикалық жүйеде кең өріс тауып жатты.

Жанат Әскербекқызының «Қазақтық пен азаттық», Дәулеткерей Кәпұлының «Тамыр», Ықылас Ожайдың «Жусан», Мирас Асанның «Атыңнан айналайын, Қарқаралы...», Жанат Жаңқашұлының «Менің Қарқаралым!», Азамат Тасқараұлының «Жаралы ақбөкен», Ерлан Жүністің «Қар», Тоқтарәлі Таңжарықтың «Күз элегиясы», Жасұлан Серіктің «Жетісу, сенің тауыңды сүйем мұнартқан...», Алтыншапақ Хаутайдың «Домбыра мен қалқан» өлеңдері туған жер қасиетін жылауымен оқшау тұрады.

Ақын Жанат Әскербекқызы қазақ ұғымына азаттық мәнін дарытады. Қазақ пен азаттық ажырағысыз егіз ұғым деп суреттейді.

*«Қазақтық пен азаттық
Көне дәуірдің күмбірі,
Қоңыр шанақтың мұңлы үні,
Қара қобыздың сарыны,
Қаһармандардың арыны,*

Күлік біткеннің дүбірі,
Әруақтардың күбірі –
Тәуелсіздікке тәу ете келіп, тәж берді,
Қастарына ертіп ақсақал-тау мен аз-белді.
Қауырсын қалам қаз қанатынан үзіліп,
Азат Алаштың асқақ тұлғасын жазды енді.
Сағыныш көлбеп, сағымы көшкен сары бел,
Төсінде ойнаған тарпаң мінезді тағы жел –
Кескекті ердің сойлары шалған мекен бұл,
Жадына тұтып шежіре қылған бәрін ел.
Ер бабам еді еркіндік әнін шырқаған,
Бұла-ғасырды белінен кешіп бұрқаған.
Көк байрақ тіккен көк бөрі текті өр халық
Өткенін іздеп, ертеңге басар бір қадам.
Сананы жайлап, көне дәуірдің күмбірі,
Сайын далама азат рухтың тұнды үні.
Азатты тарих – азаттық алған қазақтың
Өзімен бірге мәңгі алып жүрер бір мұңы.
Қоңыраулы намыс қаруы болған еркін ел
тынысыменен жерұйық болып жер түлер.
Бабалар жолы қазына болған даламда
Қазақтық қана Азаттық сәнін келтірер!» (Өскербекқызы)

Дәулеткерей Кәпұлы «Тамыр» өлеңінде ұлттық код қатпарының терең тамырына бойлайды. Рухани әлемімізге тамыр тартатын рухани кодымыздың өзі түптеп келгенде ата-бабаларымыздың терең арналы тамырынан бастау алады емес пе. Міне, ақын Дәулеткерей де исі қазақ баласының арман-аңсарымен тамырына үңіледі. Байырғы тарихымызға бойлап, ататегіміздегі тектілікті, өрлікті, ерлікті, бірлікті, асқақтықты,

қаһармандықты, сұлулықты, жарасымды шеберлік биігінде бейнелейді.

«Мен Алтайдан аққан Қобдамын,
Арнама асып толғамын.
Дастан да қылған тарихын,
Тастан табылған олжамын.
Алтайдың алтын тасынан,
Бесбоғданың басынан,
Қауырсын қанат қомдадым.
Айтқан да сайын ағылған,
Табанынан жарылған,
Тайпалған тарлан жоргамын.
Қаламы қатқан уық ем,
Шаңырағына шанишылдым,
Атажұрт - Алтын орданың.
Мен - қаяқая шапқан қарагер,
Шапқан да сайын өрлеген.
Тарланға тарлау жұлдырып,
Шашасын шыққа жудырып,
Тізгінді қағып, делбеген.
Мен - Жәнібек мінген көк дөнен.
Жоңғармен жойқын ұрыста,
Абылай ханның алдына
Тартылған кесе көлденең.
Мен- Күлтегін бабамның,
Моласының тасы едім.
Қазақ деген халқымның,
Тарихының басы едім,

Мың жылдан кейін сөйлеген!..» (Кәпұлы «Тамыр»).

Көне тарихқа тіл бітірген арқалы ақын Алтай, Ертіс архетипіне жан бітіреді, жаңа бір көркемдік-эстетикалық зерделеуімен тарихи санамызға, тарихи жадымызға бұла күш дарытады.

*«...Шаңырағым- Шығыс Түркістан,
Еркіндігі үшін қырқысқан,
Оспаным көкжал бөрі еді.
Сұлубайым мен Бүркітбай
Ұлдар еді ұлттың бегіндей,
Үкінің үлгілдегіндей,
Тұқымым қара көк еді.
Атамыз Алтай- ақ бөрік,
Анамыз Ертіс ежелден,
Несібем кімнен кем еді?!
Жапырағым ұшты-ау жан-жаққа,
Шайқалып заман терегі...» (Кәпұлы «Тамыр»).*

Көк түріктердің архетипіне бойлап, көркемдік ойлау жүйесінің қуатты арнасын тарихи ойлау жүйесінің тінімен сабақтастырады. Уақыт пен кеңістік аясында қазақтың мың жылдық көркем шежіресін тарихи санамызда жаңғыртады.

*«...Тәңірі Түркі тегімнен,
Елімнен солай бөлінген,
Ұлыған айға көкбөрі ем.
Асаулығынан қанымның,
Ардақтылығынан арымның,
Шекемнен ешкім шертпеген.
Мен – ТӘНІРІМ шашқан тары едім,*

ӘР ТОПЫРАҚҚА КӨКТЕГЕН!» (Кәпұлы «Тамыр»).

Тамырын тереңге жайған елдің еңсесі тік, рухы асқақ болатыны заңдылық. Ол ұлттың рухани коды басқаның рухани ықпалына түспей, өзіндік ұлттық бірегейлігін сақтап қалады. Сол арқылы байырғы түркілер мұрат тұтқан «Мәңгі Ел» болу идеясының өміршеңдігіне қызмет ете береді. «Мәңгі Ел» мемлекеттіліктің басты рухани ұстыны (Мәңгілік ел 2015).

Жусан исі аңқыған қазақ даласы қазақ баласының сана түкпіріндегі жерге деген шексіз сүйіспеншілігінің ілкі қасиеттеріне бойлатуымен терең мән-мағынаға ие болып табылады. Сондықтан да ақын Ықылас Ожайдың «Жусан» атты өлеңінің өзектілігіе ұлттық кодтың қалыптасуындағы атамекен топонимдерінің маңызымен сабақтасып жатуында деп білеміз. Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код қазақтың музыкалық мұрасымен, музыкалық аспаптарымен де астасып жатады. Осынау ұлы дала сазының мәңгілік сарыны ақын өлеңінде әсем үйлесімде көрінеді.

«Қобыздың қылына қайғымды тұндырып,

Тағы да мұң шалдым.

Асандай азалы, Қорқыттай қазалы

Сарқыты ем бір шалдың.

Қазақы болмысым,

Қайдасың, ұжданым?

Құс тілін саз етіп,

су тілін сөз етіп,

Ісімен сөйлеген жусанның.

Бұл дала -

Боздақтар денесі,

Топырақ иленген қанына.
Даламның әр тасы -
Анамның көз жасы
шері бар зарында.
Боз дала, боз дала -
денемнің бөлішегі,
Мен сенен жаралдым басында
Мен саған сіңемін соңында.
Бір уыс топырақ,
Омырауын оқ тескен
оғылан бір ұлың.
Сол үшін...
Тастың да тәу етем әр түйір сынығын.
Қайдасың тектілік,
қайдасың өр рух!
Боз жусан аңсаған
Бейбарыс ғұмырым.
Жусан жоқ...» (Ожай «Жусан»).

Ақын қазақ қанындағы тектілікті, өрлікті, асқақтықты, имани қасиеттерді аңсайды. Тексіздіктің ұлттық қасиеттерден айратынын, ұлттық қасиеттерден алшақтау рухани кодқа төнген басты қатер деген ойын жеткізеді.

«...Аһ, қайран, дүние-ай!
Түбіме сен жеттің тексіздік...
Маздасын Махамбет мінезім,
Оянсын рухым от бүркіп,
Сен жаса, боз жусан болмысым,
Сен жаса, бекзада тектілік!» (Жусан)

Ақын Алтыншапақ Хаутай «Домбыра мен қалқан» өлеңінде «Қиқар жылдардың сындырып қырын Маңғаздау басып өтетін ғасыр. Шаңырақ – тағдыр түндігін түріп Ақ сәуле дәстүр жететін асыл. Салқар далада сағымға сіңіп Керуен – тарихтың ұзады көші» (Хаутай), – деп жырлағанындай ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы, қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код мәселесі өзінің өзектілігін жоймайды. Қазақ поэзиясындағы мәңгілік тақырып өзегін құрап отырған Отан, туған жер, атамекен сынды қасиетті ұғымдар қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлікті, ұлттық құндылықтарды, ұлттық қасиеттерімізді сақтап қалудағы көркемдік-эстетикалық қызметін атқара береді.

Түйіп айтқанда, ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы уақыт өткен сайын жаңа мәнге ие болуда. Ол Батыс пен Шығыс мәдениеті тоғысқан қазақ даласындағы сан алуан өзгерістерді рухани және әдеби аяда зерделеуге мүмкіндік береді. Сақ-Ғұн дәуіріндегі «Ергөнекен», «Көк бөрі», «Шу батыр» сынды қаһармандық дастандардағы мәңгілік мекен, мәңгілік қоныс сипатындағы көркемдік-эстетикалық желі Түркі дәуіріндегі әдеби жәдігерлерде, қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясында заңды жалғасын тауып отырды. Ал ХІХ ғасырдағы Ресей отаршылдығы ұлттық кодтың қалыптасуындағы Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызын тереңірек түйсінуге серпін берді. Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбының жаңаша мазмұнда, жаңаша сипатта жырлануына серпін берді. Әсіресе «зар заман» ақындары шығармашылығының басты күретамырына айналды. Ол қазақ

поэзиясындағы туған жер, атамекен тақырыбы және рухани код мәселесін тәуелсіздік биігінен зерделеуге мүмкіндік береді.

Қазақ сөз өнерінде Батыс және Шығыс классикалық әдебиетіне тән көркемдік-эстетикалық жүйенің өзара тоғысып жатуы да заңдылық болатын. Кезінде Ұлы Жібек жолында орналасқан қазақ даласы отаршылдық ойранынан арылудың даңғыл жолын іздестірді. Оны Алаш әдебиетіндегі діни-ағартушылық бағыт, ағартушы-демократтық бағыт және азатшыл-демократтық бағыт өкілдерінің шығармашылығы көрсетеді.

Кеңес дәуіріндегі ұлттық мұраттағы шығармашылық ізденістер цензура тарапынан үнемі тұсауланып отырды. Кеңес билігінің ұлтсыздандырудағы саясаты қазақ халқын өзінің ұлттық тарихынан, халықтық дәстүрінен, ұлттық қасиеттерінен ажыратуға тырысты. Соған қарамастан көркемдік танымды тарихи ойлау жүйесімен сабақтастырып отыратын сөз өнерінде туған жер, атамекен, Отан тақырыбының жырлануы еш толастаған емес. Жыраулар толғауларындағы дәстүрлі Ойыл, Жем, Еділ, Жайық сынды топонимикалық атаулар Арқа, Сарыарқа атауларымен толықты. Түркістан, Сырдария, Көкшетау, Талғар, Ертіс, Орал, Алматы, Қазақстан т.б. атаулар қазақ поэзиясының тарихи-эстетикалық концепциясына, идеялық-философиялық жүйесінің ажырағысыз көркемдік өзегіне айналды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

Айталы А. Рухани код – ұлттың ішкі жан дүниесі // Егемен Қазақстан. – 2017. – 6 қараша.
Айтұлы Н. Сарыарқа // <https://bilim-all.kz/olen/25574-Saryarqa>

- Ақан Сері Қорамсаұлы. Шығармалары: – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі», 2013. – 384 б.
- Аманжолов Қ. Екі томдық шығармалар жинағы. / Құрастырған Аманжолова Д.Қ. – Алматы. ТОО «Тенгри», 201. – Бірінші том. Өлеңдер мен поэмалар. – 344 б.
- Әскербекқызы Ж. Қазақтың пен азаттық // <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=94334>
- Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. V: – 384 б.
- Балқыбек Ә. Туған жер тамаша-ау таныса! // Туған жер тамаша-ау таныса! - Bilim-all.kz
- Беделханұлы Б. «Кіндігімнен тас боп жерге байландым...» // https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&category_id=4&tag_id=7141&pg=2
- Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы)/ Әлихан Бөкейхан. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – Т. 8. – 2016. – 600 б.
- Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы)/ Әлихан Бөкейхан. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – Т. 9. – 2016. – 576 б.

- Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы – Избранное. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған және библиографиялық көрсеткішті жасаған – Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы)/ Әлихан Бөкейхан. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – Т. 11. – 2016. –576 б.
- Ғұмар Қараш шығармалары. / I том. Поэзиялық шығармалары / Жантас Набиоллаұлы, Қазыбек Құттымұратұлы. – Орал, 2018. – 422 б.
- Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар, жинағы. 2-том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары / Құраст: Г.Дулатова, С.Иманбаева. – Алматы: Мектеп, 2013. – 392 б.
- Екі мыңжылдық дала жыры. / Бас редактор Ә.нысанбаев. – Алматы: «қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 200. – 752 б.
- Есдәулет Ұ. Киіз кітап. Өлеңдер. – Астана. «Елорда», – 2000. – 182 б.
- Жұмабайұлы М. Алыстағы бауырыма // <https://abai.kz/post/16277>
- Жұмағұл С. «Алғыр жүйрік сұлтаным...» // Ана тілі. – 2012. – 2 тамыз.
- Жұртбай Т. «Өзімдікі дей алмай өз малыңды...» (Абай және экономикалық тәуелсіздік мәселесі) // https://adebiportal.kz/kz/news/view/ozimdiki-dei-almay-oz-malyndy-abai-zane-ekonomikalyq-tauelsizdik-maselesi_13683
- Жүнісов Д. Ұлы жібек жолы және Жаркент // Қазақ әдебиеті. – 2018. – 14 қыркүйек.
- Жыр тарланбозы // Ана тілі. – 2012. – 20 қаңтар.
- Кәкен А. Сәкен Сейфуллин – 120 жыл // <https://abai.kz/post/39929>
- Кәпұлы Д. Тамыр // <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=66691>

- Кекілбайұлы Ә. Өркені өсер өнер, өрісі шалқар өлең // Есдәулет
Ұ. Киіз кітап. Өлеңдер. – Астана. «Елорда», 2000. – 182 б.
- Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті: қазақ әдебиеті бастаулары:
жоғары оқу орындарының филология фак. студенттеріне
арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005. – 334 б.
- Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері.
– Алматы. Раритет, 2011. – 432 б.
- Көпеев М. Ж. Таңдамалы. Екі томдық. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1990.
– 273 б.
- Қазақ әндерінің антологиясы: Екі томдық (Құраст. Кәрменов Ж).
– Алматы: Өнер, 1991. – 1991. – Т.І. – 336 б.
- Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). –
Алматы: Ғылым, 1992. – 488 б.
- Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Құрастырған М.Мағауин. –
Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.
- Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар:
Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2017. –
510 б.
- Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. –
156 б.
- Қанайұлы Ш. Қай заман? Жыр-толғаулар, айтыстар, сын-зерттеу
мақалалар. – Астана: Фолиант, 2011. – 288 б.
- Қойшыбаев Б. Ұлттық код – рухани болмыс кілті // Егемен
Қазақстан. – 2017. – 19 маусым.
- Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Мектеп, 2008. –
240 б.
- Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Жоғары оқу
студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1992. –
176 б.

- Мағауин М. Қобыз сарыны: XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. – Алматы: Мектеп, 2003. – 176.
- Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б.) Абай атындағы ҚазҰПУ – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. – 336 б.
- Мөңкеұлы М. Шығармалары: өлеңдері, жырлары, толғаулары, айтыстар; зерттеулер. Құраст. Бауыржан Омаров. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2013. – 288 б.
- Мырза Әли Қ. Қираған құлпытастар // <https://bilim-all.kz/olen/2848-Qiragan-qulpytastar>
- Мырзабеков К. Боз бие немесе тың жыртқан жыл // <https://bilim-all.kz/olen/17919-Boz-bie-nemese-tyn-zhyrtqan-zhyl>
- Наушабайұлы Н. Алаш: өлеңдер мен толғаулар, тақпақтар мен термелер, айтыстар, әндер, мысалдар, аудармалар. – қостанай: ЖШС «Баспа Үйі», 1997. – 191 б.
- Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: әдеби зерттеулер, эссе және сұхбаттар. – Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.
- Ожай Ы. Жусан // <https://bilim-all.kz/olen/17061-ZHusan>
- Райымбекұлы М. Көне Тараз // 50<https://bilim-all.kz/tag/olen?tag=%D0%BA%D3%A9%D0%BD%D0%B5%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B7>
- Сүйінбай. Таңдамалы шығармалары. Алматы: «Білім», 1996. – 152 б.
- Сыдықов Қ. Күрделі кезең поэзиясы // Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ғылым, 1992. – 488 б.
- Тәжібаев Ә. Сырдария // <https://www.zharar.com /index.php? do=shorttexts &action=item&id=21557>

- Темірбай А. Ата жұртқа барар жолда... // <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=25903>
- Темірхан Медетбек «Алтынкөпірліктер (Қазіргі жастар поэзиясы хақында)» // <https://ult.kz/post/temirkhan-medetbek-altynkopirlikter>
- Тоқтарбай Е. «Жылымық күннің әдебиеті (Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті туралы)» // <https://urker.kazgazeta.kz/news/4719>
- Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1993. – 280 б.
- Ұлы Жібек жолы // Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық (толықтырылған 2-басылым). – Алматы: «Аруана Ltd» ЖШС, 2010. – 768 б.
- Хаутай А. Домбыра мен қалқан // <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=72610>
- XX ғасыр басындағы қазақ ақындары. – Алматы. Ғылым, 1982. – 128 б.
- Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2001. – 336 б.
- Шәріп А. Сөз өнері және ұлттық рух. – Астана: «Педагогика-Пресс» баспасы, 2010. – 240 б.
- Шеребай Ә. Қара шаңырақ // <https://bilim-all.kz/olen/16713-Qara-shanyraq>
- Ілиясұлы Қ. Еміл // https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=author&id=735&category_id=4

III ТАРАУ

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ

3.1. XX ғасырдағы қоғамдық-саяси ахуал: ел мен жер тағдыры

Қазақ халқының тарихында өткен сандаған күрес-қарсыласулардың ішінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің орны ерекше еді. Осыған дейін де патша қысымына қарсы наразылық білдіріп келген халықты 1916 жылдың 25 маусымында Орта Азия халқынан майданға адам алу туралы жарлығы табанды қарсылық жасауға мәжбүр етті. Бұл бір сәттік наразылық емес, ұлттардың азаттық жолындағы тұтас халықты қозғаған, әрекетке шақырған көтеріліс еді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің мән-жайын баяндаған еңбектер аз емес. Осы зерттеулерде халықтың патшаға деген тегеурінді қарсылығы мен қарулы көтеріліске шығуының себептері көрсетіліп, жазалаушы әскерлердің жауыздығынан бас сауғалап, қазақ елінің бір бөлігі шет елдерге көшіп кеткендіктері туралы да айтылады. Бұған Т. Рысқұлов, А. Асфендияровтың жазған еңбектерін дәлел етуге болады. Жетісу жеріндегі Албан көтерілісінің құжаттарын терең зерттеген ғалым Т. Жұртбайұлы мен С. Тәнекеевтің зерттеулері тарихи құбылыстардың жаңа қырларын анықтауға көмектеседі. Бұл еңбектерде патшалық әкімдердің қазақ елін қырып-жойып, жерді түгелдей иемденіп алуға бекінген, тұтас бір елге деген геноцидтік саясаты әшкереленген. Халық басына түскен ауыртпалықты қашан да заманынан озық туған тұлғалардың алдымен сезетіні белгілі. Қазақ поэзия жанрында сала-сала

болып жарық көрген жыр-толғаулар сол кездің тарихи шындығы мен халықтың көңіл-күйін тап басты. Бұл жырларда қалың жұртшылықтың үрейленген, жігерленген немесе тәуекелге бел буған күйі суреттеледі. Мәселен, халық поэзиясының алыбы Жамбыл жырларын туған еліне, халқына арнады. Ғұмырында ащы мен тұщыны мол татқан ақын халқының күйзелісінің де, шаттығының да куәсі болды. Ақынның «Патша әмірі тарылды» толғауында солдатқа адам алудың елге әкелген зардабын, көкіректе зар, көңілде шер қалдырған кезең қыспағын суреттей келе:

«Би, болысты тәңірі атты,

Ел қорғауға жарамай.

Ағайынды еңіретті,

Көз жасына қарамай.

Енді ойласақ: не қалды,

Ата жұрттан кету бар.

Жолға тігіп не жанды,

Тәуекелге беку бар» (Жабаев 1990 58-59), - деп зауал шақтың бейнесін береді. «Ел басына күн туған» кездегі кер заманның көрінісін берген Нарманбет ақынның:

«Сарыарқаны өрт алды,

Мезгілінен ерте алды.

Ішкен асым батпады,

Жүрегімді дерт алды.

Мал садақа, жан пидә,

Бала сұрап ерік алды.

Құламасқа не қалды», - (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 25) деген толғауында бұрын берекелі ел, құтты қоныс болған

мекеннен тыныштық пен бірліктің кеткені, елдің зар заманға кез келгені, ерлердің құл болған, асық жарлардың түл болған бейнесі суреттеледі. Кезінде қайраткер Ә. Бөкейхан: «1916 жылы патша сансыз жігітті соғыста өлтірді, қол-аяғы жоқ мүгедек қылды; елдің шаруасы ойрандалды, соғыста ерлер өліп, елде шаруа күйзелді, жетім бала, жесір әйел, шал-кемпір көзінің жасы көл болып, жұртта қалған ботадай боздады. Майдандағы шексіз жерде шабылмаған ел, талқандалмаған қора-қопсы қалмады», - деп еске түсіреді (Бөкейхан 1995: 84). Шындығында да «Алаштың өшпес рухындай Әлиханнның қазаққа қадірлі есімі мен азаттыққа адастырмай бастайтын серке сөзі елшіл ұрпақтың санасына құйыла берді» (Жұмағұл 2017: 3). Ел тағдыры сынға түскен сәтте оған араша түсетін батырлары бар екені Сәт пен Күдері ақындардың өлең-поэмаларында жырланып, нақты жерлерде өткен оқиғалар, ерлердің бейнесі суреттеледі. Күдері ақын «Оқ жыландай ысқырған, жалын шашқан, ышқынған» Торғай шабуылын жырласа, Сәт ақын «Екі көзі от жанып, қалың оқты қақ жарып, Аққұс атпен ағызып шыққан» Амангелді бейнесін береді. Батырлық пен көтерілісті, қарсылық пен наразылықты шынайы суреттеген өлең-жырлар, толғау-дастандар ерлік пен батырлықты арқаланған халық бейнесін танытты. Ғалым М. Мырзахметұлы: «Ұлттық оянудың бастамасы біздің тарихымызда отаршылдық қысымға түсуді алдын ала сезіну мен бодандық қамыты жегілуден кейін туындаған зар заман ақындары шығармаларында өз көрінісін жан жақты реалистік тұрыдан суреттеп берді. Ал, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы ояну дәуірі ұлттық идеяның темірқазығына айналды», - дейді (Мырзахметұлы 1995: 39). Саяси-қоғамдық жағдайдағы алмағайып өзгерістер қазақ даласында көрініс беріп, төңкерістің

келуі азамат соғысының аласапыраны, халық басына төнген өзге нәубеттер ел ішіндегі ахуалға ерекше ықпал етті. Мұны танып, таразылаған тағы да әдебиет өкілдері болды.

XX ғасырдың басы - қазақ халқы үшін жер бетінен жойылу мен тарихта қалу таразыға түскен алмағайып халді танытқан күрделі тарихи кезең. Бұл кезеңге орыстың отарлау саясаты шектен асқан қысым болып жетті. Ел алдында жаңа дәуір табалдырығынан рухтанған түрде аттау сыны тұрды. «Халықты ояту, бостандыққа үндеу отар ел ақындары үшін оңай болмасы хақ. Астарлай айту, ажарлап айту, тәмсілдеп айту дегендей қазақ ақындары ой айтудың сан алуан амалына барады. Осыдан келіп халық, бостандық деп жырлап жүрген ақын, жазушылар «кітаби», «ағартушы», «сыншыл ағартушы», «ұлтшыл», «демократ» дегендей түрлі атау, жарғыға ие болды» (XX ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматиялық оқу құралы 1994: 3). Өткен ғасырдың бас кезіндегі кітаби ақындар негізінен сауатты болған. Олардың қатарында М. Қалтаев, Ш. Жәңгіров, А. Сабалұлы, Ж. Шайхисламұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Албан Асан, Қаңлы Жүсіп, М.Байзақұлы, Т. Ізтілеуов, О. Шораяқов, М. Кәшімов, Ғ. Қарашев тағы басқалары болды. Олар үстемдердің елді қанауын, адамдардың пиғылы бұзылып, халықты күйзелткен жағымсыз әрекеттердің көрініс беруін жырлады. Ақындар заманның аумалы-төкпелі тұрпатын таныды. Жырауларша тереңнен ой қозғап, өткеніне қайырылады, заманның тыныштығын, ел іргесінің ажырамауын жыр етеді. Сөйте тұра, «олардың діни көзқарастары туралы айтпауға болмайды. Өйткені шыққан мектебі-діни-ағартушылық ағым. Алайда, олар діни схоластиканы уағыздаған жоқ, діннің ақ жолын қоғамның даму көзіне айналдырып, мұрат тұтты» (Қалижанұлы 1995: 30-31).

Мәшһүр Жүсіптің Қазан қаласында басылып, 1907 жылы жарық көрген «Сарыарқаның кімдігі екендігі» кітабындағы басты мәселе – «қазақтың осы күнгі әңгімесі» – жер жайы.

*«Айырылып қалып едің су мен жерден,
Қуат-күш кеткеннен соң әрбір елден.
Біреуі айрылғанның – тау мен ағаш,
Мүлкіңнен шығып кеткен бәрі бірден...
Есіктен кіре алмайтын қара шекпен
Орынды қақ жарып кеп алды төрден.
Тұтқынға сорлы қазақ қалмап па едің,
Қол қойып ақ қағазға басқан мөрден»* (Көпеев 2010: 59).

Ақын халық басындағы ауыр жағдайды жеткізіп отыр. Жерден айырылу – жеке адамға да, қалың халыққа да ең ауыр соққы. Бұған дейінгі бар замандағы талас-қақтығыс, жаулаушылық пен азаттық соғысы, ең алдымен, осы жер үшін болған жоқ па? Әлсіз елдің қолында сүйенер қару-жарағы да жоқ. Оның үстіне бодандық, надандық кесірінен оқу-білімнен де кенжелеп қалған. Сондықтан да ел басына түскен апаттың ауырлығын түсініп, оянып, бас біріктіру қажет. Ақын ендігі жырларында елге осынау қайғы-қасіреттен құтылу жолын айтып, күреске шақырады. Көлемді туындының нақ осы зорлық-қорлыққа қарсылық танытып, көнбеу, одан құтылу жайына арналған 10-ыншы бөлігі сол себептен де өткір әрі өзекті. Қазаққа бас қосып, ұйымдаса тіршілік ету керек. Оны қойып күллі дін мұсылман – Ресей қарауындағы халықтың бірігуі шарт. Өзінің айналасы, өмір, заман жайлы терең толғаған Мәшһүр:

«Тапсырдым бір құдайға мен басымды,

Өткіздім ғариптікпен дер жасымды.

Қаңғырып жапан түзге шығып кеттім,

Тағдырым көрер ме деп көз жасымды», - деп

Бұқар, Ташкен асып бара жатқанда елімен, анасымен қоштаса отырып, туған жеріне деген тебіренісін білдіреді (Көпеев 2010: 61).

Қазақ жерінің түкпір-түкпірінде бас көтерулері өрістеп, патша әкімдеріне қарсылық көрсетіп, оларды түрлі жағдайда жазалаған қимыл-әрекеттер бой көрсетті. Осы кезең оқиғасына көзқарас-пікір білдірген мақалалар да баспасөзде жариялана бастады. Солардың бірі «Қазақ» газеті болды. Басылымда солдат мәселелері кең көтеріліп, оның дұрыс-терістігін қуаттаған мақалалар жарық көрді. Газеттің 1916 жылдың 167-211 сандарында жарияланған мақалаларда қайраткерлердің, тілшілердің пікірлері мен басқа газеттердегі ой-көзқарастар таратыла жазылды. Бұл мақалаларда «солдат алу» хабарының елді дүрліктіріп, үкімет алдына өздерін мазасыздандырған бірқатар мәселелердің басын ашып, анықтау үшін тілек-өтініштер қозғалған. Солардың бірінде «солдат алу деген хабарға ел ақсақалдарының, атқа мінгендердің пікірі мынау: 1) бүгін закон шығарып, ертең ала бастаса, қазақ үшін өте шұғыл; 2) осы күнгі метірке жоқтықтан, қазақ жасын білу өте қиын істің бірі. Әуелі бұл жағын тәртіпке салу үшін қазақ мүфтилікке қарап, метіркелі болуы шарт» десе, келесі бір мақалада «1) қазақтан солдат алынатын бола қалса, оның тіршілік қалпы ойсырап, зиян көрмеуіне әр түрлі шаралар қылып, бұрыннан солдат беріп үйренген жұрттардан гөрі жеңілдікке жетісу; 2) қазақтан алынған әскерді өз алдына жеке ұйыстыру, бастықтарын өздерінен қою; 3) депутаттық сұрау» [9, 260]. Осы тарапты сұрау-өтініштер

«Оренбургское слово» газетінде де басылып, онда: «Қазақ момын, тыныштықты сүйетін халық. Бірақ біреу намысына тисе, кек алуды біледі, ерлігі бар. Атқа берік, шыдамды, көнбіс, қырағы. Осы айтқандарға қарағанда, қазақ халқынан жақсы әскер құруға болады», - делінген («Қазақ» газеті 1995). Ел ішінен шыққан зиялы өкілдер, қоғам қайраткерлері барынша елді тығырықтан шығару жолында әрекет етті. Бірқатар қайраткерлер төңкерісті қолдаса, енді біразы елді оятып ағарту мен білімді насихаттады. Ел ішіне енген серпінді жаңалықтардың қатарына баспасөздің орнығып, мерзімді басылымдардың пайда болуы, олардың халыққа қажетті мәселелерді көтергені кіреді. Қазақ баспасөзі ел ішіне жаңалықты жеткізіп отырды. Алаш өкілдерінің әр саладағы мәнді көсемсөздері халықтың жоғын жоқтауға, болашағын айқындауға септесті. Жиырмасыншы-отызыншы жылдары осы халықтық бағыттағы бастамадан ұлтшылдық іздеу белең алды. Сонымен, қазақ қоғамында қоғамдық-саяси жағдай өткірлене түсті. Әдебиеттегі айтыстар мен дау-дамайлар өршіп, әр топ өздерінің әрекеттерінің дұрыстығын дәлелдеуге тырысты. Олардың болашақ жаңа әдебиет туралы күресі көп ретте әдебиет өмірінен алшақ, тек теория жүзінде, тіпті схоластикалық сипатта өрістеді. Бір әдебиеттің ішінде әр түрлі көзқарастар өрбіп, көркем туындыларға жала жабу, тұрпайы сын айту, қаламгердің шыққан тегін қазбалау секілді ішкі жік күшейді. 1917-1921 жылдар арасында өткен тарихи оқиғалар аса күрделі еді. Көптеген сыншылар әдебиеттің жетекші күштері мен әдіс-ағымдарын анықтауда толқымалы күйде болды. Аз ғана мерзім ішінде өткен тарихи өзгерулер қазақ даласына да үлкен бетбұрыстар алып келді. Қазақ зиялылары осы бір алмағайып кезеңде халқына дұрыс жол нұсқауға тырысты. М. Дулатовтың

«Оян қазақ», А. Байтұрсыновтың «Маса» жинағы халыққа осы бағытта жол көрсетуші болды. Бір дәуірде жасаған Сәкен мен Мағжанның ұстанған жолына байланысты пікірлер екіге жарылды. Сыншы ғалым Т. Кәкішев: «Айқап» журналының сүбелі материалы Ү. Субханбердина мен С. Дәуітовтің құрастыруымен жарыққа шықты. Бұрын оқығандарымды қайтадан пысықтап жатқанымда, Сәкеннің «Туған жерім өз елім» (шетте жүргенде) деген (№11,1914) өлеңінің соңғы түйінді екі жолы «Сөйткен жерге хохол келіп орнады, арманда боп, жылай-жылай қалғаным» дегенін оқып, «шошып» кеттім демей-ақ қояйын. Көптен бері Сәкеннің ұлтжандылығы жөнінде жазсам-ау деп жүрген ойыма қамшы болып отыр. Қалай болғанда Сәкен атамекенге арнаған жырларында:

«Сағынып, Нұра, мен келдім,

Бұрынғы иең-байғұсың.

Айырылған сенен көп елдің,

Жатырсың көрмей қайғысын», - деген ойларын қысылмай айтқаны анық. Бұл шумақтар Міржақып Дулатовтың «Оян, қазағындағы» пікірлерден бастау алғаны сөзсіз», - дейді (Кәкішұлы 1997: 156-157). Зерттеушінің бұл пікірі Сәкеннің төңкеріс шеңберінде ғана әрекет етпей, сол қайраткерлік ұстанымы ұлт мүддесімен ұштасып жатқанын аңғартады.

Қаламгерлер өздерінің көзқарас, мақсаттарын белгілі бір ұйым шеңберінде таныту үстінде, бірігуді де көздеді. Мәселен, «Алқа» ұйымы әдебиеттің шынайы міндетін сақтап, қаламгерлердің басын қосқысы келді. Осы үйірменің бағдарламасы ретіне жазған «Табалдырық» еңбегін Мағжан әдебиет мәселелеріне арнаған. Кезінде Мағжанға қатысты «түр

қуушы», «Ташкент пен Мәскеуде көп жүріп, өзі егіле, төгіле жырлаған ел өмірін іштей бақылауға мүмкіндігі болмады, өмірдің ащы шындығына жақындай бермеді», - деген жаңсақ ұғым белгі берді. Сөйтіп, Мағжан тұлғасы оқушы жұрт көзі алдында көрінеу бәсең тартады. Мағжанның «Табалдырық» атты теориялық еңбегін оқып шыққанда, өмір шындығына жақындап емес-ау, соған мидай араласқан жетекші ой, туған әдебиетінің өркендеу жолын бағдарлаған қам көңіл ағаның бейнесі көз алдына орнайды», - деген пікір тағы да Мағжанның өмір ағысына сергек қарап, елі мен жері үшін аянбаған қайраткерлігін дәлелдейді (Елеуенов 2012:184).

«Табалдырықтың» кіріспесінде Мағжан төңкеріс дүниенің астын-үстіне келтіргенін, осыған сәйкес әдебиеттің де дүр сілкініп, Еуропа мен орыс әдебиетінде сан түрлі бағыттың пайда болғандығын айтып, осы жағдайда тоғыз жолдың торабында тұрған қазақ әдебиетінің ахуалын мәселе етіп көтереді. «Жаңашыл қаламгерді туғызатын, алдымен, қоғамдық орта. Қоғамдағы алуан саяси, әлеуметтік өзгерістер, әдебиетке жаңа идеялар, тың тақырыптар әкелді, яғни жаңаша мазмұн дарытты. Осы тұрғыдан шамалағанда М. Жұмабаев шығармашылығындағы мазмұн жаңалығы жайлы бастапқа сөз болуға лайық» (Глешов 2015: 205). Ақын М. Дулатов «Қазақ жайы» өлеңінде халықтың өткен тарихын суреттеп, оның еркіндігін, жері кең, дәулетінің молдығын айтады («Көшсе де мың шақырым жері жайлы, аққан бұлақ, шалғыны көк орайлы, жер тар болып көрмеді ол уайымды»). Алайда, бұл өткінші болып шықты. Қазақ ішіндегі алауыздық, көлденең дұшпандары бар екен, әлсізге әлді үстемдік етті. Мұның соңы орысқа бағынумен тынды, өз еліндегі халық бұратана атанды, қысым көрді («Сыя

алмай кең дүниеге таласушы еді, таршылық енді көріп сығылысқан»). 1868 жылы қазақ жері қазыналық деп жарияланып, қазақтың қайран жерлері қасіретке оранды:

*«Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер,
Мұжыққа хош-аман боп барасың ба?
Айырылсаң қайран жерден осы күнгі
Топыраққа малды қазақ, бағасың да...»* (Дулатов 1989: 125).

Бұл ойлардағы үндес оралымдар өзге жұрттың теперішті тіршілігін көп көрген ақын Ақыт Үлімжіұлы:

*«Алтайдың асқар басын тұман шалған,
Қайран елім есімде сонда қалған.
Өмірімде Алтайды бір көре алсам,
Қалмас еді көңілімде ешбір арман», - деп*

ел мен жер тағдырын толғаған жырымен етенелес. Ал, осы ой жақындығы ақын Таңжарықтың тұтқынға алынып Құлжаға айдалғандағы өлеңімен үндеседі:

*«Аман бол, уа, дариға, туған жерім,
Білмеген қадіріңді қайран елім!
Аруағы ата-баба кетті қайда,
Ұрпағың болып кетті-ау, телім-телім»* (Егеубаев 2003: 66).

Үш ақын да туған жеріне деген жанашырлығын, туған елінің тағдырына деген сезімдерін жеткізген. Ақындардағы «қайран ел», «қайран жер» тіркестері олардың жүрекжарды ой-аңсарларын айғақтайды. Отарлау саясатының экономикалық зардабымен қоса, елдік пен егемендікке, дәстүрі салт-санаға тікелей нұқсан келтірген әлеуметтік зардабының да одан кем болмағаны Міржақыптың «Сайлаулар хақында» деген өлеңінен

көрінеді:

*«Шыққалы болыс сайлау қырық жыл өтті,
Сол сайлау байқасаңыз түпке жетті»* (Дулатов 1989: 129).

Ақын қазақ жерін басқарудың жаңа тәртібі көшпелі қауымда ежелден қалыптасқан билік дәстүрлерін бұзып, ел ішінде алауыздық туғызғанын, партияшылдық, мансапқорлық сияқты жаңа дерттердің бұқара халықты іштей жегідей жей бастағанын айтады.

Ақындар ел-жерінің тағдыры сынға түскенде қарап қалған жоқ. І. Жансүгіров «Менің қолыма қалам алғаннан бері сүйіп жырлап келе жатқаным - елім, кең далам» деп ағынан жарылған ақын «Гималай» өлеңінде:

*«Бұлт тамшылап, қамшылап,
Бұрқақтатып күн шығад.
Сол бұрқақтың астында
Қиналған бір үн шығад.
Қиналад та, күңіренед.
Асқар әлде тұншығад,*

Басқан оны қай құдай?» - деп, ел жағдайынан да шығандап, күншығыстағы отар елдердің азаттыққа жетуін меңзейді (Жансүгіров 1994: 145). Бұл белгілі бір дәрежеде қазақ ақындарының ел, ұлт қамы деген түсініктің аясын терең тани бастағанын аңғартады.

Елдің тағдырын белгілі бір заттық символдармен астарлау арқылы ақындар айтар ойларын әлдеқайда бедерлі бере алды. Отаршылдықтың бұғауынан арылып, бостандықтың келуін аңсайды. Бұл ретте мына бір пікірдің орайы келіп тұр: «Қазақтың жалшылары еуропанікіндей соқа басынан басқалығы жоқ, қара

қасқа жалшы емес, бір аяғы кенде, тұзда, балық кәсібінде, шойын жолда, зауытта болса, бір аяғы елде жүрген жалшы, өйткені олардың азды-көпті малы, шаруасы бар, Ағайын-туысқанымен байланысы бар, ортасынан, руынан, құдандалы тамыр-таныстан қол үзіп кеткен жоқ» (Кәкішев 194: 112). Қазақ әдебиетінің саяси көзқарастары, шығармашылық мұраларындағы идеялық-эстетикалық ұстанымдарына байланысты қуғынға түскен өкілдері ел-жерін тастап кетпеді. Олар өздерінің қарсылықтарын әдеби, қоғамдық әрекеттері арқылы білдірді. Олар мерзімді басылым беттеріне мақалалар жазып, әдебиеттің жай-күйі, бет алысы туралы байқағандарын ортаға салды, ашық пікір білдірді. Ортасына деген қарсылығын түрлі әрекет, көзқарастары арқылы білдірген қаламгерлердің өзгеше көркемдік бағыттағы шығармалары туды. Мұндағы «отаршылдықпен шайқас, артта қалушылыққа қарсылық, нағандықты мансұқ ету, азат, тәуелсіз, демократиялық, дербес мемлекет құруды биік нысана ету, белгілі бір тап мүддесі емес, жалпы ұлт мақсаты үшін күресу, өркениетті нысана тұту - бұл Алаш Ұранының астына жиылған ұлы-кешілі азаматтардың баршасының дүниетанымына ортақ, етене қасиет, сапалар еді» (Нұрғали 2005: 14). Сонымен, қазақ қоғамында қоғамдық-саяси жағдайдың өткірленуі байқалды. Әдебиеттегі айтыстар мен дау-дамайлар өршіп, әр топ өздерінің әрекеттерінің дұрыстығын дәлелдеуге тырысты. Әрине, адам баласының дербес қабылдау жүйесі үнемі қоғамда орныққан құбылыстармен үндесе берген жоқ. Өз кезінде Шәкәрім:

«Мен өтермін, кетермін,

Жоқтарсың мені бір кезде.

Ішімді жалын қаптағаны-ай,

Шыбын жан тыныш таппағаны-ай

Қапыда дерттің шалғаны-ай.

Жалғыздықта өткен жалған- ай!» (Құдайбердіұлы 1988: 146), - деп ой кешіп, мұң иектеді. Бір кездері қайран елінің қамын жеген Абай секілді Шәкәрім де айналасынның бітпейтін дау-дамайы мен ұрыс-араздығынан түңіліп оқшау күй кешеді. Ол оқшаулық зармен, мұңмен емес, Шәкәрімнің Шыңғыстың күнгейіндегі Шақпақты деген жерде жатып, әдебиет істерімен шұғылдануымен өтеді. Ой еңбегі үстінде өз халқының білім, ғылымнан мақрұм қалғанын ойлап, түңіледі:

«Ойда жоқ өнер біліп жол табайын,

Жалмауға жалықпайды өз маңайын.

Мұның түбі не болар деген жан жоқ,

Ұрлық, ұрыс, араздық күнде дайын», - дейді (Құдайбердіұлы 1988: 149).

«Тағдыр адамның қандай ортаға, қандай өмір жағдайларына жолығуын анықтайды. Адам өзіне тағдырынан берілген міндеттерді дұрыс және толық орындауы керек. Фәни өмірде кімнің болса да ата-анасының, бала-шағасының халқының, отанының, тіпті бүкіл адамзаттың алдында түрлі міндеттері бар. Оларды қалтқысыз орындауы оның адамгершілік деңгейіне байланысты» (Омаров 2008: 77). Сөйтіп, ел жұртының іргесінде жүріп, одан өз еркімен аулақтаған Шәкәрім көкірекке байланған шерді, көңілін басқан қаяуды айтып, «Сүйер кісім, сүйенер жақыным жоқ, Бір өзіңе сыйындым, бар құдай-ау», - деп бұрылған бетін аңдатады. Енді өзін түсінбеген ел-жұртынан алыстап, діни ойларға беріледі. «Жалған дүниеден із-түзсіз жоғалып кетпей, артында өшпес із қалдыру адам баласының асыл мұраты, адамшылық мұраты. Ендеше, біздің алдымызда адамшылық тұрғыдан алғанда екі жол жатыр – не «жақсы» болу,

не ғалым (әлім) болып, артымызда «хат» қалдыру. Басқа жол жоқ. Басқа жолдың бәрі пендешілікке бастап, «фәни көлге барып құйылады» (Жәлелұлы 2016: 175). Бір кездері барша түркі жұртын имандылыққа ұйытқан сопылық ағымның білгірі Ахмет Иассауи жер бетінің қалыпты жан иесіне тән қызығынан баз кешіп, ел-жұртынан аулақтаған. Сөйтіп, Аллаға сыйынып, жан дүниесін, рухын тазартатын, пенделік тіршіліктің күнәсінен сақтандыратын еңбектер оқып, кітап жазған. Бұлайша баз кешуге оның айналасындағы тірліктің қалпы, адамның пейілінің бұзылуы әсер еткен. «Хақ сыйлаған жарқын өмірдің қасіретке толып, азып-тозып азғындауына осы өмір мақсаты да, жаратылысы да, иесі де болған Адам кінәлі. Яғни, Иассауи үшін ақырзаманның тууы адамдардың құлқынының азғындауына байланысты» (Ахметбек 1998: 5). Шындығында бұл ақындар жан тыныштығын күйттеп, қара басының қамымен елден аулақтамағаны белгілі. Көпшіліктен оқшаулану арқылы сол қалың жұрттың халін түзейтін қам ойластырды. Ел-жерінің наласы жүрегін шайған Шәңгерей адыра қалған Нарынның («құсы ұшып көлінен, құты кетіп жерінен») көрінісін берсе, елінің ашаршылық зауалындағы («ұзын Сырдың көбесі, сөгілгендей боп қалды, Қызылқұмның көбесі») кейпін суреттеген Ергөбек ақын заманның зауалын айтып мұң шағады. Осы тұстағы халық басындағы ауыртпалық «ақтабан шұбырынды» кезіндегі («Арқаға қазақ көшті Сырдан ауып, сүйегі арыстардың мұнда қалып, оларға қарайлауға дәрмені жоқ, қатердің басқа төніп тұрғаны анық») «ел ауған» кезеңінен бір де кем емес еді.

3.2. Ауыл бейнесі және ұлттық таным

Қазіргі қоғамдағы шапшаң өзгерістер адамзаттың санасына, әлеуметтік ортадағы ұстанымына ықпал етіп отыр. Ғылымдардың әлемдік даму тенденциясында жаһандық идеялардың динамикасын әсіресе, гуманитарлық ғылымдардың дамуынан байқауға болады. Бұл ықпалдастық әдебиеттану ғылымынан да байқалады. Әр дәуір әдебиетінің ерекшелігі оның көтерген тақырыбынан, қозғаған проблемасынан байқалады. Елдің, жердің киелілігі, ұлттық болмыстың берілуі – көркем туындының ажырамас бөлігі. Бұл көркем шығарманың

әлеуметтік сипатынан, тақырыптық-идеялық сипатынан көрінеді. Қандай да тақырыптың көтерілуі кезең әдебиетінің ерекшелігінен туындайды әрі бұл тереңнен қозғалатын мәселе. Көркем шығармалардың қандай да бір тақырыптық жіктеулерге бөлінуі белгілі бір дәрежеде шартты деуге болады. XX ғасырдың жетпісінші жылдары әдеби шығармаларды тақырыптарға топтау сыншылардың жіктеуінен туындап жатыр деген пікір де орныққан. Қайткенде де кезең әдебиетінің өзіндік ерекшелігін сипаттауда, бағалауда оларды тақырыптық, идеялық тұрғыдан айқындап отырудың қажеттілігі болды. Осылайша әр шығармашылық өкілінің өз дәуірінде неғұрлым терең суреттейтін тақырыбы, қозғайтын мәселесі орнығады. Ал, белгілі бір ауыл, өңір құбылыстарын сипаттауда да аумақтық ерекшелік, топонимикалық атаулар, жергілікті өңірге тән айғақ-деректердің орын алатыны сөзсіз.

Ауыл тақырыбының әр дәуір әдебиетінде көрініс беріп отыруы әдебиеттің ментальді ерекшелігін айқындайды. Ауыл прозасы арқылы ұлттың ерекшелігі, дәстүрі, болмысы суреттелді. Ауыл кейіпкерінің бейнесі, мінез-құлқы табиғи болмысымен беріледі. Ол ауылда өмір кешіп жатса да, интеллектісі, ұлттық салт-дәстүрге, тарихқа деген көзқарасы өз ерекшелігімен көрінеді әрі шығарманың сюжеті бай, тілі аса көркем, айшықты болады. Ауыл прозасында ата-бабаның дәстүріне деген құрмет, әулет құндылығына деген терең сезім танылады. Ауыл тақырыбына арналған шығармаларда белгілі бір ұлттық құндылықтар дәріптеледі. Яғни қандай да бір ұлттық бағалылықты сақтау үшін, болашақта маңыздылығын жоғалтпау үшін – оның барша болмысы ашылу керек. Ол үшін қаламгердің ауылда тұруы шарт емес. Өйткені қазіргі ауылдарда көпғасырлық тарихы бар

жәдігерлер көзге көрініп тұрған жоқ. Тарих тек ол туралы білетін жандар, көз көргендер арқылы жетеді. Ауыл-өлкенің тарихи қазынасы көнекөз қарттардың жадында сақталған. Осы есте ұйыған дүниелердің бүгінге жетуінің де өзіндік сипаты бар. Проза жанрындағы ауыл тақырыбының көтерілу мәселесін қарастыруда талдау, жинақтау, даралау әдістері басты назарға алынып, мәтіндерден мысалдар келтіру арқылы дәйектеледі. Проза жанрында әр түрлі тақырыптарға қалам тербеп, өзіндік көркемдік әлемін қалыптастырған Төлен Әбдіктің шығармаларынан осы ерекшеліктерді анық байқаймыз. Қаламгер қазақ прозасына сюжет желісі алуан түрлі, тақырыбы толымды, жаңашыл сипаты мол туындылар әкелді. Соның ішінде «Әке» хикаятының орны ерекше. Шығармада әкесі хал үстінде деген хабардан соң ауылына алып-ұшып жеткен Сайлауды суреттеуден басталады. «Бұрын колхоздың кеңсесі болған ұзынша кірпіш үйдің есігін қамыс албармен қоршап қойыпты. Әлдеқайдан күйіс қайырған малдардың пысылдаған дыбыстары естіледі. Қай жерде екені белгісіз бақпа үйректің қырқылдаған үні шығады» (Жабаев 1990: 6). «Түпкі бөлмеге кіргенде барып дәл төрде – төсек үстінде кіп-кішкентай болып жатқан әкемді көрдім. Адамның жүдеген кезде мұншалықты кішірейіп кететінін білмеуші едім» (Жабаев 1990: 6).

Ауылына келген Сайлаудың әкесіне деген сағынышы мен аяушылығы оның өмір жолына, басынан кешкен тарихына көз жіберуімен ұласады. Соның бірі – ашаршылық кезеңі. Қазақ қоғамында ашаршылық зұлматының терең болғаны белгілі. Малынан айырылып, жан баласы тентіреп кеткен заманда бір-бірінен көз жазып, сүйектері шашылып жатқан кезді көзбен көргендердің қайғысы ұзаққа созылды. «Қоян жылы азғантай

малымыз қырылып қалды да, туыстарды сағалап, жер аяғы құрғасымен Жыландыға көшіп кеттік. Келесі жылы атты казак деген бәле шықты. Түс кезінде қырдан бір топ салт атты көрінді. Жақындағанда көрдік – иықтарында шошайған мылтықтары бар, әскерше киінген орыстар. Іргеге келгенде білдік – әкейді айдап келе жатыр екен» (Жабаев 1990: 12). Осы зұлматты жылдардың елесі әкесінің әулетіне қанша трагедия әкеледі. Хал үстінде жатқан әкесінің қазіргі күйіне сонау ызғарлы жылдар зардабының әсері болғаны анық. Шығармада шежірелі жылдардың шерлі естелігінің арасына кейде әкесінің әзілі де араласып отырады. Әкесінің құрдасы Қабиге нағашылы-жиенділердің әзіліне сала отырып: «Баяғыда әкесі Жыландыдан ойға жаяу құлаймын деп, орта жолда аштан өлгелі жатқан жерінен үйге әкеліп, аман алып қалған едім. Кейін одан сен секілді ит туатынын білгенде сол жерден қозғамайтын едім ғой...», - деген ащылау әзіл тек ауыл адамдарына тән мінез (Жабаев 1990: 12).

Ауыл

өміріне арналған көркем шығармалардың сюжетінде сол заманның, ортаның ерекшелігіне сай әлеуметтік қайшылықтардың орын алып отыратыны кездеседі. Бұл әсіресе, әлеуметтік ортада, қоғамда жүріп жатқан өзгерістердің аясында көрінеді. Әсіресе, ұжымдастыру, байларды кәмпескелеу – тап өкілдерінің қақтығысын тудырып отыратыны белгілі. XX ғасырдың басындағы Б.Майлин әңгімелері кейіпкерлерінің бір ортақ жүйесі бар, мұнда кейіпкерлер дербестіктен бой тартады. Жазушы кейіпкерлері бір-біріне ұқсас, олардың өмірдің өзгерістеріне, қоғамдық ортаның жаңалықтарына деген көзқарастары үндес. Тіпті олардың есімдері де бірінен бірі ұқсас: Мырқымбай, Айранбай, Дайрабай. Олар өздері жасайтын

әрекеттердің біршамасын өздерінің ықтиярымен түсініп жасаса, біразын түсінбей, сол ортаның ықпалымен, дақпыртпен жасайды. Мәселен, «Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры» сол ортадағы көп даудың бір көрінісі. Мұндай дау – жерге, билікке, сайлауға, оқуға, отбасындағы басқа да кикілжіңдерге ортақ. Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры» әңгімесіндегі дау – әңгіменің орталық ұғымы, ол автордың бірнеше шығармасының өзегі. Жазушы Б.Майлин өмір сүрген кезең аласапыран оқиғаға толы болды. Мұнда ескілікті дүние мен жаңаның арасындағы тартыс әлеуметтік өмірдің барлық саласында жүріп жатты. Автор осы оқиғалардың, көпшіліктің ортасынан шыққан соң да, бұл қоғам тартысы оған аса жақын еді. Бұл тұста автор тақырыпты алыстан іздеген жоқ, өз ортасынан, бұқара өмірінен алды. Өткен дәуірдің алғашқы ширегіндегі кеңес дәуірінің сипатын қаламгердің өзі: «Он жасар баланы қазақ «атқа шауып жүрген азамат» дейді. Азаматқа өмір болған он жылды біз басымыздан тез өткізетін болдық. Минут сайын құлпырған өмір, алыс-жұлыс, жеңіс-қуаныш, жаңа мақсат, жаңа күрес он жылдарың ойнап өте береді. Жылдап істейтін жұмыс қас қаққанша орындалғанның кебі. Кешегі көргеніңізді бүгін танымастай боласың, жаңару, өзгеру» (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 18). Яғни, кейіпкер жүрген ортада автор да жүр. Көз алдындағы көп көріністерді қаламгер де ықшам жанрларында табиғи таныта алған. Жазушы өмірдің өзі алға тартқан тақырыптарды көркем шығарманың өзегіне айналдырды. Мәселен, «Айт күндері» деп аталатын әңгімесінде елдің бәрі аткөпір айтты тойлап жатқанда, Бәкен отбасымен аштан бұратылып отырады. Автордың бұл жердегі ұстанымы да анық. Кейіпкерінің ащы тағдырына кінәлілерге өкпе айтып отыр.

Сол Бәкен малы болғанда елге елеулі еді, енді таза тақыр қалғанда жер қойнына тапсыратын адам да табылмады. Автор сыни көзқарасын да байқатады. Хикаятта әкесінің халін сұрай келген Сайлау бір кезде өзі естіп өскен оқиғаны енді басқаша қабылдап, таниды: аштықтан үзілген туған-туысы, артель құру кезіндегі ауыл қарбаласы, халық жауы деген жала. Ал, қазіргі кездегі ауыл тақырыбындағы шығармалардың желісінде тап сондай үлкен қайшылық байқалмаса да, заманның күрт өзгерісіне деген наразылық, өткен ауыл тіршілігінің табиғатын сағынған сезім, кей жағдайда өкініш орын алатыны бар. Сондықтан да жазушы ауылға сирек жол түсетін кейіпкерін, қалалық болған мінез-құлқындағы өзгерісті, туған-туыстан ажырап бара жатқан болмысын суреттейді. Осы кезде бұрынғыға қарағанда сирек келетін кейіпкерінің сол келісінің өзінде ауылдың болмысын неғұрлым көбірек танып-түсінетіні байқалады. Сондағы кейіпкердің сезімі басым орын алады. Ауыл прозасында гуманизм, адами қарым-қатынастыр неғұрлым терең көрінеді. Хикаятта әке арқылы бүкіл ауылдың тынысы, туыстық қатынас, бауыр, жанашырлық, мейірім, әулет, отбасы, ұрпақтар сабақтастығы тұтас көрінеді. Әкесінің халін сұрай келе, оның басынан өткен тарихты – ел, халық, ауыл тарихын көз алдынан өткереді. Екі кеңістік, екі түрлі уақыт тоғысады. «Енді міне, келесі жылы баратын әкем хал үстінде жатыр. Жанында отырып, әкеме қатысты өткен күндерді есіме алып, ұят пен өкініштен азап шеккеннен басқа қылар қайраным жоқ. Тіпті мойнымдағы парызымды өтемек түгіл, әкеме өлшеусіз қиянат жасағандай сезінемін өзімді» (Жабаев 1990: 57). «Әкеме бататыны – тұқымына құт дарып, үйдің іші толған бала болып, астаң-кестеңі шығып жатса деген тілегінің орындалмай кеткені» (Жабаев 1990: 63).

Баяғыда бір ханның жалғыз ұлы өліп, қайғырғанда, Едіге би:

«Ей, ханым, сенің қайғың:

Келелі бидің кеңесінде қалады,

Биік таудың төбесінде қалады,

Өзен судың көбесінде қалады,

Қыран құстың қияғында қалады.

Жүйрік аттың тұяғында қалады.

Сұлу жардың қойнында қалады,

Ұлы тойдың ойынында қалады,

Осы айтқанымды істемесең,

Өле-өлгенше өзіңнің мойныңда қалады», - деген екен» (Жабаев 1990: 61).

Автордың осы реттегі ұстанымы айқын. Барлық болмысымен ауыл тірлігін, ондағы адамдардың әрекетін қолдап тұр. Ал, Сайлау болса өзінің қалалыққа айналғандығынан қысылады. Ауыл тірлігінен, оның дағдысынан алыстап кеткеніне өкінеді. Әкесінің, атасының басынан кешкен қаншама қиындығы, өмір талқысының мысы басып, өзінің ірі әрекетке бара алмаған қалпынан түңіледі. Шығармада жазушы әр кейіпкерінің жан-дүниесіне терең бойлап, тани түседі. Тіпті әрқайсысының мінез-құлқындағы, тіршілігіндегі ірілі-ұсақты кемшіліктің бәріне кешіріммен қарайды. Қала өркениетінен тысқары қалса да, ауылдың өзіндік мәдениеті, өресі орныққанын, оның көп жағдайда қалалық болмыстан биік тұрғанын мойындатады. Жан дүниесінің тазалығы жағынан да ауылдың қалпы өзгеше, биік. Ауыл моралінің өлшемі әлдеқайда жоғары. Ауыл тақырыбына арналған туындыларда авторлар оның өзгеріссіз қалған бейнесін емес, тарихи уақыттың аясындағы сипатын берген. Әрбір ауыл

тақырыбының астарында заманның, тарихтың сұлбасы, ұлттың болмысы жатыр (Бөкейхан 1995: 4). Тағы бір ерекшелік ауыл кейіпкері ішкі болмысымен, мінез-құлқымен терең сипатталауында. Оның мінезі де табиғи кейіпте беріледі. Ауыл кейіпкерінің ішкі жан дүниесі кең сипаттала отырып, ол тарихи кезең мен дербес психологиялық ахуалда тең суреттеледі. Сөздің көркемдік-эмоционалдық қуаты көркем шығармада айқындалады. Ондағы автордың идеясы, ұстанымы көркем-бейнелі беріледі. Сөздің берілу стилі - мәдени норма. Яғни көркем туындының қай жанрдағы түрі де адам баласын терең, бейнелі ойлауға, қиялдауға, ұлттық тілін терең игеруге жетелейді (Жұмағұл 2017: 121).

Ауыл тақырыбына арналған шығармалардың жанраралық сипатын байқауға болады. Ауыл прозасын талдау кезінде ондағы көркемдік құбылыстардың молдығын байқаймыз. Мәселен, лирикалық, натурастік, философиялық, романтикалық, сентиментальдік сипаттарды табамыз. Яғни ауыл тақырыбына арналған шығармаларды әр түрлі қырынан талдауға болады. Зерттеуші Е. Старикова: «Қазіргі ауыл прозасының әлеуметтік аспектісі» деп аталатын мақаласында бұл прозаны тұтас ағымдық мәні бар шығарма деп қарауға болатындығын (Мырзахметұлы 1998); А.Петрик «ауыл прозасы тек әлеуметтік-тарихи тәсілмен қоса, ол туралы тек болжам, интуициялық сезіну» түрінде екендігін айтады (XX ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматиялық оқу құралы 1994).

Жазушы Ә. Асқардың «...Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді...» шығармасы ауыл өмірінің барша келбетін ашады. Қоғамдағы саяси өзгерістің ауыл өміріне тигізген әсерін сипаттау кезінде, автор ауыл тұрғындарының бойындағы, көңіл-

күйлеріндегі орын алған сәттерді кең сипаттайды. Хикаят ауыл өміріндегі «қайта құрудан» кейінгі өзгерісті суреттейді. Туындының өзгешелігі ауыл өмірінен алынған оқиғалардың нанымдылығы, юмормен әспеттеліп отыратыны. Осы хикаятқа алғысөз жазған жазушы Ш. Мұртаза: «Ауыл – ана тілінің мәйегі. Автор суреттеген кішкентай ауылдың жанынан осы таяуда ғана археологтар адамзаттың көне мекенін тапты. Алтай Алтай болғалы оның асыл құрсағынан кімдер туып, кімдер өтпеді. Ұрпақтар, әйтеуір, үзіліп қалмай, жалғасып келе жатыр», - дейді (Қалижанұлы 1998: 5). «Өр Алтайдың төріндегі Төртінші ауыл - қазақтың құт дарыған қасиетті қонысының бірі. Осы өңірдің базарлы шағында бұл ауылда үш көше бар болатын», - деп басталып, шағын ауылдың тарихын қызылықты баяндап кетеді. Кішкентай ауылда ұлттың тарихы жатыр. Ал, тарих бетінде ұлтқа тән де, тән емес те жағдаяттар қалады. Осы кішкене ауылдың атының өзі қанша рет өзгереді. Ауылдың өзіне тән атауы жер ерекшелігімен байланысты. «Ескі көздің айтуына қарағанда, осы ауылдың ежелгі аты «Айдарлы» екен. Болса болар, бұл ауылдың Алтай жарықтықтың айдарындай тынысты ортада, ырысты жерде тұрғаны рас» (Көпеев 2010: 10). Қазақтың жарым ырысқа тең келетін ырымы көп. Жердің берекелі болуы онда мекендеген елдің ниетіне байланысты. Ата-бабасынан қалған жерді өмір бойы әспеттеген ел, оның қасиетін ұрпақтан ұрпаққа жеткізген.

Көркем шығарманың деректі жанр ықпалында болуы әсіресе өмірбаяндық шығармаларда кездеседі. Елді мекеннің әрбір тұрғыны сол жерге тән тарихты, аңызды естерінде сақтап, кейінгіге жеткізіп отырған. Осы бір ескірмейтін дәстүр – хикаяттың өзегі. Хикаяттағы кейіпкерлердің берілуі нанымды әрі

табиғи. Жердің қасиетін бес саусағындай білетін көнекөз ауыл тұрғындарының әр сөзі шегедей берік, анық, көздері жеткен, куә болған дүниелерді ғана айтады. Әр сөздерінің дәйек-дәлелдері де тастай. Осы арқылы табиғи қалыптары өзгермейтін, адал, бірқалыпты, алған беттерінен қайтпайтын әр мінездің адамдары екені байқалады. «Жер тарылып, жұмыс азайған сайын мұндағы жұрттың да көңілдері бұзылып, табандарының бүрі кетіп, тайғанақтай бастады» (Көпеев 2010: 13).

«Кеңседен кейін ауылдың мектебі жабылды. Мелс мұғалім шыр-пыр болып, мектеп үшін ауданға дейін барып қайтты. Бәрібір онысынан дәнеңе шығара алмады. Амалы құрыған ол оқушылардың соңғы екеуін қолдарынан жетектіп, Мұқырдағы интернатқа орналастырып қайтты. Мектептен соң дүкен жабылды. Дүкеннен соң, арада бір ай өтпей жатып дәрігерлік пункт жабылды» (Көпеев 2010: 13). «Бір кездері азан-қазан болып жататын берекелі ауылдан небәрі жеті үй қалды» (Көпеев 2010: 16).

Қандай да мәтінге тілдік код тән. Сол арқылы мәтіннің негізгі өзегі, идеясы ашылады. Тілдік код әрбір туындының тақырыбынан бастап, соңғы шешіміне дейінгі құрылымдық тұтастыққа, мазмұнның толықтығына жауап береді. Әрине, әр кезең әдебиетіндегі тарихи-қоғамдық, әлеуметтік жағдайларға қатысты мәтінде сол кезеңді айқындайтын тілдік жүйе қалыптасады. Өткен ғасырдың басында жарық көрген көркем туындылардағы ауыл тақырыбына қатысты шығармаларда жаңа кейіпкер, жаңа сөздер кірді. Себебі ауылға еніп жатқан ұжымдастыру, колхоздастыру, сауатсыздықты жою, өндіріс орындарының бой көтеруі, басқару жүйесіндегі өзгеріске қатысты жаңа лауазым өкілдері пайда болды. Енді ауыл

адамдары «әкім», «өкіл», «ауылнай», «болыс», «делегат», «оқыған азамат» сөздерін ести бастады. Ауыл тақырыбының дағдылы сюжетіне енген бұл жаңа кейіпкерлердің әрекеті арқылы ауыл өміріне өзгерістер кірді, орысша құжат атаулары, орыс тіліндегі сөздер араласты. Бір қарағанда, өзгеріссіз ауыл тіршілігіне жаңалықтар енді. Сол арқылы жаңа қолданыстарға елдің құлағы үйренді. Бұл ақпараттық рөл атқарып, ауыл өмірінің барлық саласына тән болды. Егер жазушылар Б. Майлин мен С. Мұқановтың шығармаларын алсақ, мұнда кедей таптың өкілдері әдебиетке белсенді түрде ене бастады. Б. Майлиннің шығармаларында кедей бейнесі сол дәуірдің ең маңызды салаларында көрінді. «Кеңес ағасы Камила», «Ұлболсын», «Арыстанбайдың Мұқышы», «Күлтай болыс», «Биғаншаның хаты» тағы басқа әңгімелерінде кедей мен от басы ошақ қасынан әрі ұзамаған қазақ әйелінің бейнесі суреттеледі. Бір қарағанда заман алға тартқан күрделі шиеленісті оқиғаны жазушы шағын әңгімесінің көлеміне сыйымды етіп баяндайды. Мәселен, колхоз құру жолында, ұжымдық шаруашылыққа бірігуде ауылда қанша тартысты жағдайлар, ұзақ уақытқа созылған дау-дамай жүріп жатса да, қаламгер оны ықшамдап бере алған. Сондағы жазушының тәсілі – әңгіме сюжетінің көпшілігін жиналыс түрінде береді. Ондағы шектеулі уақытта оқиғаның да өтуі жылдамдап, түйіні де айқындалып отырады. Жазушының сомдаған кейіпкерлерінің мінезі, әрекеттері, тіпті мақсаттары да ұқсас. Сондықтан олар сюжетке бірден қызу араласып, шешімді әрекетке кірісіп кетеді. Ауыл шаруашылығын қайта құру, ұжымдық еңбекке жұмылу ауыл адамдарын да ортақ іске бірдей талаптануға бастады. Ауылдағы тіршілік жанданып еді, адамдардың да санасы өзгере бастады. Олар енді өздерінің

отбасынан ұзап, колхоздың шаруасына ден қояды. Бірге атқарған жұмыстың нәтижелі болатынына да көңілдері сене бастайды. «Ауыл – жаңарған ауыл. Жаңа өмірдің табалдырығынан аттаған ауыл. Мынау отырған қаудыр тон, сеңсең тымақтар – жаңа ауылдың ұйытқысы, жаңа өмірдің ұстасы. Талай кедергіні, қиын-қыстауды бастан өткізіп, енді күрделі жұмысқа бетті шындап бұрып отырғандар», -деп суреттеген қаламгер өз кейіпкерлерінің ортақ сипатын ашады. Ендігі олардың мақсаты да, алға қойған жоспары да бір» (Жабаев 1996: 49). Көркем туындыдағы ерекшелікті айқындайтын – оның тілі. Көркем туындының тілі тіл заңдылықтарына бағынады. Тіл – халықтың жады, тарихи-мәдени дамуының көрсеткіші. Сондықтан да әрбір ұлт қаламгері өз халқының тілін, сөз байлығын сақтаушы әрі жеткізушісі. Қаламгер тілінің өзгешелігі ол сөздің мағынасын өз дүниетанымы деңгейінде түрлендіре алады. Оған шығарманың тақырыбы, кейіпкердің әлеуметтік жағдайы, қоғам мен ортаның әсері де ықпал етеді. Бұрынғы отбасында отырған Раушан мен Күлтай коммунист пен болыс болды. Көзқарастары өзгерді, сөйлеу тілдері, ойлары жетілді. Осы ретте көркем шығармаға енген жаңа ұғымдардың мәні әр деңгейде болды. Мәселен, «мәтін-реципиент», «постмәтін», «қабылдаушы мәтін», «екінші деңгейдегі мәтін» ұғымдары енді («Қазақ» газеті). Мәтіннің көркемдік деңгейіне, хабарлау, публицистикалық реңк араласты. Себебі, шығармаға өзек болған тақырып қағамның саяси, әлеуметтік қабаттарындағы өзгерістерді негіз етіп отыр. Сондықтан белгілі бір жағдайда мәтін ішіне қоғамдағы өзгеріс, жаңалықтар ақпарат түрінде араласып отырды. Бұл кейінгі тәуелсіздік кезеңіндегі шығармалардан да байқалды. Жоғарыда аталған «Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді» хикаятына қатысты да

осыны айтуға болады. Қоғамда орын алған «қайта құру» реформасы – шығармадағы басты тақырып. Осы реформа арқылы келген зардаптар шығарманың негізгі тақырыбы. Шалғайдағы ауылдарды жабу, орталыққа көшіру, біріктіру науқаны кіші елді мекендерді айналып өтпеді. Қанша жыл қонысы болған жерлерден адамдар көшіп кете бастаған кезде, ауыл үлкендері алаңдай бастайды. Осы ретте шығармада кішкене ауылдың тарихы бүгінгімен аралас баяндалып отырады. Хикаятта ауыл өмірін бейнелейтін код жүйесі осы тұста күшейе түседі. Мәселен, Қасиман ұлы Мұратты әскер қатарына шығарып сап тұрып, солқылдап жылайды. Сонда ұлы: «Әке, темекі тарттың деп ұрсушы едің, енді тартпаймын, қоямын, әке!-деп жылағанда әкесі: - Тарта бер, құлыным, сен енді әскер болдың, үлкен азамат болдың, енді саған бәрі де рұқсат!» – дейді (Көпеев 2010: 28). Осындағы мейірбандықтың, туған адамға деген сүйіспеншіліктің белгісі осындай қарама-қайшы ұғымдарды мақұлдаумен де беріледі. Мұны тек осы ауыл адамының ешкімге ұқсамайтын дарқан пейілін білетін адам ғана түсінеді. Қазақ танымына тән «күшік күйеу» деген ұғым да өзгеше түсіндіріледі. «Алыс ауылдың қиындығына қарамай, тыраштанып адалынан еңбек етіп, Меліс шырағым, сен өз баламыздай бізге бауыр басып кеттің. Сен күшік күйеу емессің. Өйткені сен Зайраға үйленгенге дейін Қасиманның үйінде пәлен жыл пәтерде тұрдың. Қасиман мен Ділбарға туғандай болдың. Сенің еңбегің артығымен сіңді бізге. Сайда саны, құмда ізі жоқ қаңғырған біреу демедік, маңдайынан шертіп қай қызымызды таңдасаң да еркінде еді», - деп жұбатуы табиғи шыққан. (Көпеев 2010: 36).

Ауылдың әлеуметтік жағдайы жазушыдан жалпы тұрмыс-тіршілікті, адами қатынастарды терең білуді талап етеді. Ауыл

адамдарының айналайыны мен айғайы қатар жүретін мінезі, не жақтап, не жатырқап тұрғанын белгісіз күрделі меңзеулі, астарлы сөз саптастары – ауыл тақырыбындағы шығармаларға тән ортақ ерекшелік. «Құдая тоба, зейнетке шыққан адам денсаулығын бағып, тып-тыныш үйде отырушы еді. Біздің шал жердің тесігін бітердей күйбеңдеп, жұмыстан әсте қалсашы: дауа жоқ бұл шалға, дауа жоқ! – деп бәйбішесі Гүлжасал бәйек болады» (Көпеев 2010: 51). Ауылдағы жұртта қалған жеті үйдің тәуірі балташы Байғоныстың кәсіпті тоқтатпаған тынымсыз әрекетін қостамай тұрғанымен, бәйбішесінің сөз астарында құптау да, мақтан көру де байқалады. Сол арқылы көштен қалмай, күйбең тіршіліктен қол үзбей жүрген отағасына деген разылық, жанашырлық байқалады. Осы Байғоныстың қасиеті – ауыл ішінің қысыр әңгімесінен гөрі, су жағасындағы қайың мен талдың тағдыры жақын. Өзіне тапсырған жұмысты қапысыз атқаратын қарияның ауыл ішіндегі беделі де жоғары. Соғыстың үш жылын бастан өткерген майдангер. Сондықтан да өмірбаяны бай қарияға өмірге аса сабырмен, байсалды қарау тән. Сәрсеннің әскерден келген хатының ішінде бір шумақ өлең жүр екен:

«Ақ тісім, аузымдағы маржан тісім,

Өзіңсің душар болып сүйген кісім.

Сағынып нұр жүзіңді ойлағанда,

Шыдатпай, от жаққандай қайнайды ішім.

Ақша қарда жорытқан қояндайсың,

Мен Қозы, сен ару Баяндайсың.

Екі көзің тұңғиық, ақыл екен,

Өмірлік менің мәңгі саямдайсың» (Көпеев 2010: 68).

Қазақ ғұрпында ішкі сырды хатпен, қағазға түсіру салты бар. Бұл екі жастың арасындағы сезімді, түсінісуді арттыра түседі.

«Айтар әні де қазір өзгеріп кеткен .. баяғыша бар даусымен шырқап салар биік әуен емес, өзгеше жуас әрі сазды. Жүрек қылын тербегендей мұңға толы:

«Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді,

Мерген боп бір атпадым киігіңді.

Жас өмір өтіп жатыр өксуменен,

Кім түсінер іштегі күйігімді...» (Көпеев 2010: 69).

«Сан түріне қарасақ, елу екі ерін ұшымен ғана айтылады, ал қырық – тереңнен шығады. Сол себепті қырық елу екіге қарағанда салмақты естіледі» (Көпеев 2010: 80). Бұл уәж көкейіне қонған Кәрім «Неше жыл қой бақтыңыз?», - дегенге «қыр-р-ық жыл, шырағым! – деп қырылдай жауап беріп жүр. Бір жағынан әзіл болғанымен, ішкі астарында шынайылық, дәстүрге деген құрмет жатыр. Мәтін кеңістігі – жүйелі құрылым. Бұл кеңістік шынайы реалды дүниелерге орын береді. Кеңістікте орналасқан заттар тек көрсетіліп қана қоймайды, ол кеңістік құрылымын айқындап береді. Бұл тұрғыда кеңістікті толтыратын заттар әр қилы болады. Мәселен, «Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді» хикаятының кеңістігі бірде тарылып, бірде кеңейіп; бірде нақтыланып, бірде шартты түрге ойысып отырады. Бұл шығарма сюжетінің желісіне қатысты. Хикаят негізінен нақты мекенді – ауылдың қайта құрудан кейінгі тағдырын суреттеуге құрылған. Кейіпкерлердің саны да шағын, бір-біріне деңгейлес, тағдырлас бірыңғай ауыл адамдары. Тіпті әрбірінің өмірбаяндарын да алақанға салғандай анық біледі. Осы бір ауылдың нақтылы ахуалы тұтас елдің қоғамдық-әлеуметтік құрылысындағы өзекті жайттарды қозғайды.

Кішкене ауылдарды әлеуметтік-көпшілік нысандарын жапқан соң, қызмет істейтін жастағы әлеуетті тұрғындар қоныс

аударып кетеді. Елде қалған үлкендер ауылды сақтап қалудың амалын іздейді. Осы тұста сюжеттегі нақтылық тарихпен, елдің басынан өткен жағдайлармен, жеке адамның ғұмырымен ұласып отырады. «Бар өмірін қой соңында еріп, тау басында өткізген Кәрім шал ауылға келген алғашқы жылы үйге сыймай біраз уақыт қиналып жүрді. Безек қағып, көше кезіп кетеді. Көше жалықтырған кезде қыр басына шығып алып, ауылды төбесінен болжап ұзақты күн отырып алады» (Көпеев 2010: 84). Бұл ауылда отырса да, кең тынысты жерін тарсынған қарттың сахараны аңсаған болмысын аңдатады. Таудың қойнауында отырған ауылдың ауасы да тар, жері де тар көрініп, қарт төбе басында кеңістікті аңсап отырады. Үйіндегі Наршаның да өзіне қамқор болуы қарттың жүрегін елжіретеді. Қоянға құрған тұзағына құндыз түскен кезде, осыны Наршаға лайықтап, жаға жасап бергісі келеді. Сонда ақылды Нарша: «- Құндыз жаға менің қай теңім! Одан да мен бұл теріден саған әдемілеп тымақ тігіп берейін. Ер-азаматсың ғой, жұрт қазір ер-азаматтың басына қарайды», - деуі қазақ әйеліне тән жарасымды мінезді аңғартады (Көпеев 2010: 86). «Жұртта қалған жеті үй, жеті үйде тұратын сегіз отбасы өздерінше қыбыр-жыбыр қарекетін жасап, былайғы әлемнен жырақта жетім тірлігін кешіп жатты. Былайғы әлем жеті үйді мүлдем ұмытқандай еді. Ауылдың күнбатысынан ирелендеген сыңар аяқ соқпақ қана іргедегі үлкен әлеммен жалғастырып жатқан жіңішке жіпке ұқсайтын» (Көпеев 2010: 87). Бұл шығарма кеңістігінің мейілінше шексіздікке ұласуы, жалпы адамзатқа тән ортақ жайтты қозғауы. Кішкене ауыл адамдары әлемнің бір бөлшегі ретіндегі танымдары, армандары бар екендігін көрсетуі. «Электр дегенің өркениеттің белгісі ғой. Электр жарығы, радио мен газет-журналымыз барда біз

ешкімнен кем болмаймыз» (Көпеев 2010: 90). «Әліптің артын бағу», «Ескірген ескісін сақтайды, ел болған естісін сақтайды», «Бұршақ қанша секіргенмен, табын қиратпайды», «Қазанға салмағанды қасықпен іздеп әуре болма», «Ақылды ісіне сенеді, ақымақ күшіне сенеді», қорқақ түсіне сенеді». «Ағашты да мезгілінде, бабы жеткен дер кезінде кеспесең – икеміңе көне қою неғайбыл. Көктемгі ағаш жарамайды. Жаз шығып, жапырақ жайған кездегі ағаш тағы да жарамсыз: өзегінде нілі бар ағаш иілмейді. Иілсе де морт сынғыш келеді. Ал тамыздың аяғы, қыркүйектің басында, жапырағы сарғайып, өзегінде нілі суалған кезде ғана балтаңды белеңе байлап, тоғай тентіреуіңе болады» (Көпеев 2010: 52).

«Буынғаным беліме кемер белдік,

Қоңыр салқын Айдардан неге келдік?

Сапырған сары қымыз ішпес басым,

Шөп-шаламды ас қылған елге келдік», - деп өлең шығарыпты (Көпеев 2010: 103). «Ұтқыр сөз бен бейнелі теңеуге келгенде баяғыдан да от ауызды, орақ тілді кісілер баршылық болған қой. Сол бабалар өзенге «Мұқыр» деген атауды қалай ғана дәл тауып қоя салған деп таң қаласың. Мұқыр десе дегендей – ақ... Тау кіндігінен бүктетіле домаланып, өкіре долданып, самауырдай бұрқ-сарқ қайнап жатқаны. Мінезі аузынан ақ көбігін шашыратып, жер тарпып шыр айналған мүйізсіз мұқыр бұқадан аумайды-ау, аумайды» (Көпеев 2010: 101). Әдебиеттану ғылымында көптеген зерттеулер мәтінаралық ықпалдастық мәселелеріне арналғаны белгілі. Мәтінаралық байланыстың теориялық мәселесі өткен ғасырдың алпысыншы жалдары француз постструктуралистері Ю. Кристева мен Р. Бартқа тән болды (Кәкішұлы 1997) Ю. Кристева интерткустуалдық деген

проблеманы қозғай отырып, кез келген мәтін бір-бірін өзара байланыстырып, бір-біріне кірігіп, жаңа сапа туғызып, кейбір сапа-қасиетті бейтараптандырып жібереді дейді болды (Көпеев 2010: 123). Әрбір мәтін екіншісіне интертекст болады, онда әр түрлі деңгейде, анық танылатын немесе азырақ танылатын формада қатысады. Яғни өткен мен болашақтағы мәдениет түрлері тоғысады. Сөйтіп, бір мәтіннің құрылымында ұлттық код, тарих, этнография, әлеуметтік, мәдениет түрлерінің ізі, фрагменттері, бейнесі араласып, тоғысып отырады. Осылайша мәтіннің ішкі кеңістігі құрылады. Хикаят мәтінде осы сипаттар сақталған. Бұл ауыл бейнесін суреттеген шығарма болғандықтан, ауылдың тарихы, жер жағдайы, аңыз, ауыл тұрғындарының өмір тарихы үнемі тілге тиек болып отырады. Себебі, жеті үй, сегіз отбасы ғана қалған ауылда кеңістік барынша шағын әрі айқын. Ауыл ішінде өтіп жатқан оқиғаларды детальді сипаттауға мүмкіндік мол. Сонымен қоса, тек ауыл ішіндегі ғана емес, кеңістік әр ауыл адамының басынан кешкен тарихты, жер жағдайын суреттелу арқылы кеңейіп отырады. «Бұл Раздольное совхозы кезінде дәулеті асып, берекеті тасып, дәуірлеп те көрді. Бірақ дәулет те, байлық та қолда мықтап ұстап тұрмаған соң ағаш атқа мінгендей өткінші нәрсе екен. Қазір соның бәрі баяғының садағасындай әлдеқашан ұмыт болған. Әсіресе соңғы жылдары ел өміріндегі «Қайта құру» үрдісіне ереміз деп, бұлардың жағдайы күрт төмендеп кетті. Совхоз шаруашылық есеп деген бөлеге толықтай өтіп еді, ауылды доңыздың жұты типендей жұтатып ала жаздады» (Көпеев 2010: 102). Осындай өткенге оралу хикаят кеңістігін мейілінше кеңейтеді. Кішкентай ауылдың өмірі үлкен тарихпен, оқиғамен қабат өріліп отырады. Осыған орай мәтіннің кодтық формуласы қалыптасады. Төртінші ауылдан Мұқырға

көшіп келгендер бұл жердің жағдайын көріп, көп аялдамай, әрмен асып кетеді.

«Буынғаным беліме кемер белдік,

Қоңыр салқын Айдардан неге келдік.

Сапырған сары қымыз ішпес басым,

Шөп-шаламды ас қылған елге келдік» (Көпеев 2010: 103). Бұл қара өлең үлгісімен шығарылған өлең.

Кодтық интермәтін – талдаудың бірлігі. Осы тұста интертекст пен интертекстуалдық дегеннің арасын ажыратып алу керек. В.П. Рудневтың түсіндіруінше «интермәтін – бұл мәтінді құрудың негізгі тәсілдерінің бірі. Интермәтін екі негізгі сипаттан туындайды: 1. Мәтін қандай да бір шексіз белгілер әмбебаптығы (универсум), ақпараттық кеңістік; 2. Мәтін немесе мәтін фрагменті арқылы өзара интермәтінділік байланыс орнығады (Тілешов 2015: 68). Осы ретте интермәтін алда жасалған мәтінге сілтеме жасау арқылы орнығады. Бұл сілтеме, реминисценция, аллюзия арқылы орындалады. Интермәтінді осылайша құру арқылы «интермәтін пішіні» (В.П. Москвин терминологиясы) орнығады. Сонымен интермәтінділік пен интермәтін мынадай қасиеттері арқылы ажыратылады: интермәтінділік – бұл қабылдаушы мәтіндегі фрагмент немесе тұтас мәтін арқылы, сол сияқты басқа мәтіндердің кодтары негізінде жасалатын мәтіннің жалпы қасиеті. Ал интермәтін интермәтінділіктің нақты пайда болуы. Осы арқылы интермәтін интермәтінділікті талдаудың бірлігі болып табылады. Интермәтіннің құрама компоненттерін анықтау үшін әр түрлі терминдер қолданылады. Соның ішінен талдауға қажеттісі таңдап алынады. «Екінші деңгейдегі мәтін (вторичный текст) деген терминді таңдап қолдану керек. Бұған қатысты С.В.Ионова: «Екінші деңгейлі мәтін – бұл негізгі мәтіннің

қайта өзгеруі арқылы жасалған парадигматикалық түрдегі интермәтінділік құбылыс (Дулатов 1989: 129). Бұл мәтін түрі туралы мәселе тек бастапқы мәтін толықтай қайта өзгерген жағдайда ғана қозғалады. Көркем мәтіннің негізін қаламгердің адам өмірінің бейнелі суретін беру құрайды. Көркем мәтіндегі бейне немесе көркем бейне оның өмірінің әлеуметтік сипатын қабылдайтын дербес болмыстағы түр. Әлеуметтік өмірді бейнелеу жазушыдан өмірді түсінуді, тарихи орта болмысын тануды талап етеді. Алайда көркем шығарма өмірдің нақты көшірмесі бола алмайды. Қаламгер қазіргі әлемнің бейнесін суреттеу арқылы, бір уақытта көркем туындысының қайталанбайтын бейнесін жасайды. Реалды өмірді өзінің «мені» арқылы өткізе отырып, жазушы өз көркем әлемін жасауда ақиқат пен ойдан шығарылған өмір элементтерін қабыстырады.

Мәтіннің терминдік мәнін ашу арқылы, оның жаңаша мағынасын ашу да керек. Бұл ұғымның мәнін тереңірек қазбалау тіл ұғымына да келіп тіреледі. Бұл жерде екі тәсілді атауға болады. Біріншісі, тіл алғашқы мәнді айқындайтын категория. Тіл мәтіннің алғышарты, мәтін тіл арқылы туады. Осы тәсілдердің алуан түрлілігінің өзі, тіпті мәтін лингвистиканың негізін құрай отырып, тілді зерттеу мәтіннен туатындығын, басталатындығын назарда ұстаған жөн (Егеубаев 2003).

«Өр Алтай мен қайтейін биігіңді» хикаяты ұлттық сипатқа толы шығарма. Туындының тақырыбынан бастап, кейіпкерлерінің ой-өрісі, мінез-қалпы мен психологиясынан – ұлттық сипат айқын танылады. Қазақ танымында ұйымшылдық, қонағы мен көрші-қолаңның амандығын, жағдайын білісіп, құшақ жая қарсы алу тән. Әрбір туындыған мәселені бірлесіп шешіп, кеңесіп отыру да қазаққа ортақ қасиет. Мәтін - белгілі бір

дәрежеде кодталған құрылым. Осы ретте тіл жабық жүйе бола отырып, көптеген мәтіндердің ашылуына, көбеюіне септеседі. Яғни тіл – жабық жүйе, ал мәтін – уақыттық орталық нүктеде үнемі айналып тұратын құрылым. Осы арқылы мәтіннің лингвистикалық та, әдебиеттанушылық та сипаты ашылады. Екінші тәсіл анағұрлым әдебиеттанушылық еңбектерде немесе мәтіннің жалпы типологиясына арналған мәдениеттану зерттеулеріне сәйкеседі. Бұл ретте зерттеуші И.Резвиннің мынадай пікірі бар: «Егер мәселе туындыны толық талдау туралы болса, онда құрылымдық әдіс «кіші жанрды» талдауда тиімді болмақ» (Жансүгіров 1995: 102). Ауыл тақырыбына арналған шығармалардың біразында өзге ұлт өкілдері кездеседі. Оны көбіне екінші дүниежүзілік соғыс кезде қазақ жеріне эвакуацияланған ұлт өкілдері арқылы көрінді. Бұл арқылы шығарма тіліне өзге тілдердегі сөздер араласты. «Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді» хикаятындағы жетім өскен Лексейге қатысты беріледі. «Көшіп келген алғашқы жылдары Лексей де, келіншегі Ольга да қазақшаға шорқақ еді. Қалың қазақтың ортасына түскен соң жүре келе тілдері жаттықты. Сөйтіп жүргенде Лексейдің азан шақырып қойған қазақша есімі де табылды: Алдаберген екен. Ольганың да шын есімі Орынша болып шықты» (Көпеев 2010: 107).

«Ел іші – өнер кеніші» демекші, Мұқыр да таланттардан кенде емес. Бұл ауылдан күміс көмей әншіні де, бал бармақ күйшіні де, жұртты аузына қаратқан дуалы ауыз шешендер мен той басқарған көсемдерді де кездестіруге болады» (Көпеев 2010: 116).

«Мұқыр ауылының терістік тұсында жылап аққан жалғыз бұлақ бар. Бұлақтың ежелгі аты – «Әулиебұлақ» болса керек.

Ертеректе Мұқыр ғана емес, төмендегі Аршаты мен Өрелдің елі де осы бұлақты әулие тұтып, зиярат қылып, басына түнеп кетеді екен. Баяғыда осы бұлақтың қайнарында мыңжылдық мәуелі балқарағай ағашы өсіп тұрыпты. Бұлаққа келушілер оның бұтақтарына арулап ақ байлап, қасиет тұтқан көрінеді» (Көпеев 2010: 126).

Бұл халқымыздың ұлттық санасында сақталған ғұрыпты аңдатады. Сахараны ен жайлаған халқымыз оның тау-тасына, ағашы мен өзен-бұлағына аса құрметпен қараған. Жалғыз жолаушылаған кезде осыларды ес тұтқан. Тұсынан өткенде ырым жасап, қасиеттеп отырған. Кейде арнайы зиярат жасаған. Бұл даламыздың ұлылығын паш етеді. Даланың өз заңы бар. Ауыл адамдарының да өмірге, айнала қоршаған ортаның тіршілігі мен өзгерісіне деген өз көзқарастары мен философиясы қалыптасқан. Адами тіршіліктерінде жақсы мен жаманды қатар көре отырып, адам баласы ақылын толыстырады, сабырлылық пен шыдамдылықты үйренеді. Ауылдағы көп жағдай бір-біріне жақын, шағын кеңістікте өтеді. Сондықтан олардың бір-біріне деген жанашырлығы, түсіністігі мол.

Мәтіннің келесі қызметі – жаңа ойдың тууы. Бұл аспектіде мәтін жеткізуші мен қабылдаушы арасындағы кейбір ақпараттарды беруде белсенді болады. Бұл тұста мәтіннің басты қасиеті айқындала түседі. Мәтіннің өзі бір жағынан айқын, түсінікті, аяқталған құрылым бола отырып, екінші жағынан ишаралы, меңзеулі, жаңа ойды, ақпаратты тудырушы да. Осы жағынан келгенде мәтіннің барша қасиеті – идеясы, мазмұны, семиотикалық жағы - бәрі айқындалады. Мәтін – ойдың қайнар көзі. Ондағы оймен оқырман ортақтасып отырады, жаңа ойға шақырады. Ұлттық танымызға орныққан ауыл туралы бәріміз

білетін сияқтымыз. Алайда, хикаятты оқу барысында ауыл өмірінің көп қырлы екендігін, тереңдігін байқаймыз. Қарапайым әрі аңғал ауыл халқының көңілдері ашық, жан дүниелері тұнық. Әрбір сөздерінен ақыл-парасат еседі.

Халқымыздың табиғатына тән сабырлылық пен төзімділік оның дүниетанымына ықпал етті. Көп ретте баба дәстүрі сөздің күшімен атқарылды. Халқымыз дала заңына бағына отырып, жаратылыс ұсынған көптеген құпияның жауабын таба білді де, оны өзінің тұрмыс-тіршілігінің мәнді бөлшегіне айналдырды. Халық кейде көпке, ортасына, тіпті ұрпағына риторикалық сұрақтар қойды. Жаратылыстың метафизикасын қабылдап, соған сай ғұрпын, салтын орнықтырды. Адам тәні өлсе де, рухының мәңгілік екенін мойындап, ата-баба аруағына сыйынды. Мәңгілік деп санаған ұғымдарды түзді, сөздің магиялық күшіне сенді. Зерттеуші А. Байтұрсынов шешендік сөз қара сөз шығармалардың бөлек түрі емес, бұ да байымдама болады. Мұның байымдамадан бөлектенетін жері мынау ғана: Шешен сөзде айтушының мақсаты баяндалып, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, иман келтіру болады. Оны істеу үшін шешендер жай байымдаушыларға айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді. Сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып билеп әкетуге ыждаһат ететіндігін атқан (Кәкішев 1994).

Адам баласы саналы ғұмырында сөзді, тілді шексіз қолданып, тіл арқылы өзінің тарихын, салт-дәстүрін, ел-жеріне, туған-туысына, деген ыстық сезім-ілітипатын білдірген. Сөз кейде қару жұмсалатын жерде қолдынылып, жаугершілік пен тартысқақтығысты тыйған. Халқымыз ауылындағы телі мен тентекті де, ежелгі дұшпанын да қызыл тілмен тоқтатқан. Риторика –

халықтың сөз өнерінің табиғатын терең танып-түсінуден туындаған өнер, тіл өнері. Риторика ұғымы тілдің байлығын, қасиетін кемелдендіре түседі. Сөзді қадір тұтқан халқымыз «Жүйелі сөз – жүйесіне, жүйесіз сөз – иесіне», «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады», «Тіл – қылыштан да өткір», деген нақылдары сөздің қасиетін терең бағалағандығын көрсетеді. Сөйлеудің ауыспалы мағынасы белгілі бір заттың мағынасының өзге затқа ауысуы ежелден классикалық риторикадан бастап қолданылып келеді. Бұл сөздің мағынасын тереңдетіп, байытады. Мәтін кезінде біз кейде қосқабатты кодқа кездесеміз. Оны әрбір оқырман өзінше қабылдайды. Сонда кодтың ішінде де доминантты код болады. Ол басқа деңгейдегі немесе оқшауланған (локальді) кодтардың мағынасын айқындауға септеседі. Тіпті фондық (фоновая) код та кездеседі. Ол бейсаналы түрде мәтін құрылымында орын алып, бірте-бірте оқырманның санасына, танымына енеді. Осы арқылы мәтінде ойын элементі, ишаралау позициясы орын алады. Ә. Асқаровтың «Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді ...» хикаятында «Жұртта қалған жұрындай қашанғы селтиіп жүре бермексің, - деп ренжиді кейде Зайра. – Еңсеңді көтеріп, есіңді бір жинасаңшы.. Өстіп омалып үйде отыра бергенше – кетейікші бас ауған жаққа. – «Бас ауған жаққа» дейді ... Қызық екен! – деп Мелс әйелінің сөзіне кәдімгідей ойланады. – Мәселенки, менің өмір бойғы арманым – «Франс Иосиф жерін» бір көру еді. Егер солай қарай тартып отырсам, соңымнан еріп барар ма едің?» (Көпеев 2010: 40). Бұл тұста халқымыздың алда жақсы, өзгеше дүниені аңсаған ертедегі болмысы байқалады. Австрия билеушісі мен Венгрия королі болған, әлемдік тарихта жетпіс жылдай билік етуімен танылған тұлғаның елін көруді арман еткен кейіпкердің көкейінде

ауылындағы келеңсіз көрініске, өзінің жұмыссыз қалуына, ауыл тұрғындарының бірте-бірте көше бастуына деген өкініш жатыр. Ал, ауылда қалғандар осы жердің қасиетін қалай көрсетіп, дәріптерін білмей, сан түрлі әңгімеге барады. «Таза ауа дегенің осы бізде емес пе? Алтай ғой бұл, Алтай ... Суы бал, көдесі майса Алтай, қасиетіңнен айналайын!» (Көпеев 2010: 42). «Таза ауа іздеп бас қатырудың қажеті шамалы, сондықтан біз өзімізше демалатын, күнге қыздырынып, спортпен айналысатындай саяжайлар салуға тиіспіз. (Көпеев 2010: 42).

«Ақша қарда жорытқан қояндайсың,

Мен Қозы, сен ару Баяндайсың.

Екі көзің тұңғиық, ақыл ескен,

Өмірлік менің мәңгі саямдайсың» (Көпеев 2010: 68).

Қандай да бір мәтін өзінше аяқталған, тұйықталған құрылым болса да, ол белсенді семиотикалық жүйе ретінде ұлттың мәдени факторы бола алады. Мәтін – тілдердің иерархиялық түрде шоғырланатын семиотикалық кеңістігі. Көркем шығарма идеясының тереңдігі, мазмұнының кеңдігі қаламгерден көп шығармашылық ізденісті талап етеді. Халқымыздың көнеден келе жатқан тереңнен ойлау қабілеті, ой мен сөздің тең түсіп жататыны осы ауыл прозасында ерекше байқалады. Ауыл адамдарының күнделікті дағдылы тірліктерінен де үлкен философия тудырып отырады. Адамдар арасындағы қандай да қатынас өткен күнмен салыстырылып отырады. Ауыл тағдыры арқылы сол өңірдің, жұртшылықтың басынан кешкен жағдаяттары кең қамтылады. Автор бір өңірдің, ауылдың жай-жапсарын баяндау арқылы, жалпы ұлттық мінез, болмыс, дәстүр, тарих туралы кең әңгімелейді. Қазақ прозасында С. Мұратбековтің, Т. Нұрмағамбетовтың, А. Сейдімбектің ауыл

өміріне арналған прозасы бар. Мұндағы ортақ жайт – ұлт тағдырының бастауы, туған жерден, атамекен қасиетінен өрбитінін көрсету. Қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» хикаятында да кішкентай қорықтың санаулы адамдары арқылы түп тамырдан ажырап бара жатқан ұрпақты, туған жерінің байлығы мен отбасы құндылықтарын аяқ асты еткен келеңсіздіктер суреттеледі (Нұрғали 2005). Мұнда жеті жасар баланың көзқарасы мен қабылдауы арқылы ұлттың танымына, салт-дәстүрге салмақ болатын жайттар суреттеледі. Осыған ұқсас сюжет С. Мұратбековтің «Жабайы алма», Т. Нұрмағамбетовтің «Қарлығаштың ұясы», Ж. Мусиннің «Туған үйдің түтіні» шығармаларынан аңғарылады. Мұндағы шағын ауыл адамдарының тұрмысы, қарым-қатынасы, психологиясы көрінеді. «Ақ кемедегі» жеті жасар бала мен «Қарлығаштың ұясындағы» бала кейіпкердің екеуіне тән ортақ қасиет – туған үйдің, ата-ананың, отбасы жылулығының аздығы. Бұл құндылықтар азайған жерде ауыртпалық бұғанасы қатпаған балалардың мойнына түседі. Бұл ұлғая келе, қоғам алдындағы парызға ұласады. Ауыл өмірі туындыға негізгі өзек болатындықтан, мұнда салт-сана, дәстүр жиі көрінеді. Солардың бірі - тіл-көз тию. «Тіл-аузың тасқа тигір, көгермегір жұрт маңдайына арыстай бес ұл берген Жармағамбеттің ырысы не деген кең еді деп жүруші еді. Біздің тұқымға тіл-көз тиді. Мінеки, сол тұқымына құт дарыған Жармағамбеттен жалғыз қалдым. Менен жалғыз ұл, жалғыз шаңырақ, міне, сенсің. Сенің басың ауырып, балтырың сыздаған сайын мен қалтырамағанда, кім қалтырайды» (Көпеев 2010: 132). Бұл өзінің өмірін емес, тұтас әулеттің, ұрпақтың қамын ойлаған әкенің бейнесі. Ауыл прозасында фольклорлық элементтердің кездесуі, қарапайым

ауызекі тіл мен баяндаудың кірігуі заңдылық. Жергілікті диалектер де орын алады. Алайда қарапайым баяндаудың көркемдігі өзінше көрінеді. Яғни субъективті-лирикалық, субъективті-эпикалық, субъективті-фольклорлық элементтер кездеседі. Шығармадағы автордың ұстанымы айқын. «Кәрім күзде қабылдап алған бес жүзден астам тоқты-торымды айналасы бір-екі айдың ішінде түстеп танып алушы еді.

- Әлгі «Ешкі мінез» секеңшілді айтамын да ...
- Анау «Қабден қоңыр» кеше тұяғын сындырып ...
- «Метрей» мінез» ше...
- «Қасиман көк» сөйткені ...
- Әлгі «Әртіс» неме билеймін деп тастан домалап... –

деп малсақ Кәрекең өзінше әңгіме айтып отыратын (Көпеев 2010: 84).

Төрт түлік малға деген ауыл адамының ықыласы. Ұлт болмысын бойына сіңірген қаламгер ретінде ауыл өмірінің жандануына, ауыл адамдарының тіршілігінің үзілмеуіне, оның ар жағында ұлттық дәстүрдің тамырының берік болуына ықыласты. Автордың бұл қасиеті шығарманың өне бойынан көрінеді. Ата қоныстың киесі, туған жердің түтінінің үзілмеуі – автордың басты мүддесі. Туған жер, атамекен тақырыбы автордың экзистенциалды көңіл-күйін де тудырады. Жалпы туған жер тақырыбына жазылған кез келген жанрдағы туындыға осы сипат тән. Адамның өмір сүруінің екі жағы – тұрмыстық және танымдық түрі бар. Сөз өнерінің тегі осы екі құбылыстың бейнеленуіне тікелей қатысты. Эпикалық жанрдың ерекшелігі адам баласының өмір сүруінің барлық болмысын мейілінше кең ашып береді. Жалпы, прозалық туындылардың негізгі мақсаты да жекелеген адам бейнесін, кейіпкерлер тұлғасын ашу.

Кейіпкерлер көркем шығармадағы белгілі бір әрекетті атқарып, өздерінің мінез болмысын айқындап, қандай да бір кеңістік пен уақыт аралығында суреттеледі. Осыдан да эпикалық туындылардың ерекшелігі ашылады: автор өмір құбылыстарынан алынған нақты сюжетті оқырманға көркемдеп жеткізеді. Осы тұрғыдан келгенде автор кейіпкерлер жүйесін қандай да бір жоғары белсенділікпен өмірдің мәнін, құндылығын жеткізіп, оқырманның танымдық-эмоциялық қабылдауына ықпал ететіндей етіп сомдайды. Сонда эпикалық жанрдың басты мақсаты – кейіпкерлерінің әрекеті арқылы қоғамның, өмірдің мәнін ашу. Автордың ұстанымына қарай туындыдағы кейіпкерлер бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі, әр түрлі қайшылықты әрекеттерге кезігеді, тартыс пен күрестің ортасында өмір кешеді. Сол арқылы қаламгердің шығармашылық бағдары айқындалады.

3.3. Қазақ романдарындағы атамекен бейнесі

Әдебиеттің әлеуметтік күші оның адам жанының тылсым құпияларын аша алуынан көрінеді. Адамның ішкі дүниесіндегі қалтарыс қалған сезім-күйлер бас көтеріп, жанын мазасыздандырады. Кейде уақыт жағынан әлдеқашан өтіп кеткен оқиғалар адам санасында қайта жаңғырып, беймаза күйге түсіруі де бой көрсетеді. Қазіргі психологтардың пікірінше, адамның болмысында оның әрі қарайғы тұрақтылығын қалыптастыруға негіз болатын бастапқы қасиет сақталады. Сол сияқты әлеуметтік жағдай да адамның ішкі әлемінің өзгерісін негіз ете отырып, одан белгілі бір тұрақтылықты, айқындылықты, яғни бағалау бағдарын қажет етеді. Ал, үшіншіден, білім мен дүниетаным ұғымының қалыптасу тәсілінің әр түрлілігіне, мәселен, рухани күйзеліс пен дағдарысқа байланысты да адамның санасында өзгеріс туындайды. Алайда, бұлар белгілі бір нәтижеге, жалпы

қорытындыға жақындау мүмкіндігінің жоғалуы деген сөз емес. Керісінше, осы ұғымдар арқылы адам баласы сертек ой-танымға, өткенді саралауға бейімделеді. «Қазіргі қазақ тарихи романын ұлттық әдебиеттегі жаңа жанрлық форма – роман-шежіре деп тану ақиқатқа жақын келеді. Сондай басқа мемлекеттерде тұратын қандастарымыздың тағдырын суреттейтін халықаралық тақырыптағы туынды – «Соңғы көш» романында (Көпеев 2010: 168) әр кейіпкер өзінің ортасына сәйкес қоғамдық-моральдық ахуалда бейнелене отырып, кейіпкердің бейнесі жеке-дара емес, әлеуметтік-тарихи сипатқа қатысты бағаланады да, ол әрі қарай шығарманың жалпы идеясымен тоғысады. «Соңғы көш» романы ең алдымен қаламгердің көзқарасын, танымдық қабылдауын белгілейді. Бөтен ортадағы өмірдің бұрылыстары көп болғандықтан, одан адаспай шыға алу адамнан үлкен табандылықты қажет етеді. «Соңғы көш» романының арнау сөзінде автор: «Әке! Сен жерленген сұр төбені қараңғы түнде көзімді жұмып барып-ақ табар едім. Бірақ сенің қабіріңе оқта-текте болса да ат басын бұрып, гүл шоғын қоюды тағдыр маған жазбапты. Сен қазір жат қолында қалған атақоныс туған жердің қасиетті топырағын жамбасыңа басып, көшпелі халқыңның жұртына қалдырған белгісіндей, айдалада бір төмпешік болып жатырсың ...» (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 6). Кейіпкердің дүниетаным өзгерісі шексіз емес. Бұл алдымен, тұлғаның психологиялық жағынан қалыптасуына байланысты. Сондықтан, роман кейіпкері бастан кешетін жағдай үнемі шарықтау шегіне жетсе де, өзінің ұзақтығын шектеп, аяқталуға жақындайды да, оның көрсеткіші ретінде адамгершілік, философиялық, рухани түйін алынады. Осы тұрғыда романдағы психологизмнің атқаратын рөлі екі жақты: ол алдымен, жеке

танымның құрылымы ретінде - адамгершілік, психологиялық және идеологиялық деңгейде көрінсе, екіншіден жеке тұлғаның ішкі әлемін ашу тәсілі ретінде қызмет атқарады. Яғни роман кейіпкерлерінің қақтығысы, жеке бастың мүддесінен аулақ жатыр.

Академик Р. Нұрғали: «Қытайдағы қазақ прозасының алғашқы күрделі туындыларын марқұм, әрі ғұлама тарихшы, әрі ақын, әрі жазушы Нығмет Мынжани, жабылған жала кеселінен ұзақ уақытын түрмеде өткізген көп томдық «Қылмыс» романының авторы Қажығұмар Шабданұлы берсе, арғы беттегі бауырлар, дәлірек айтқанда, Шыңжаң қазақтары туралы ең алғашқы роман Қабдеш Жұмаділов қаламынан туды. Тарихи тақырыптарды өрбітетін, кейінгі жылдары жазылған «Бөке батыр», «Зуха батыр», «Қайқая шапқан қарагер» сияқты романдарда «Соңғы көш» тәжірибесі, дәстүр-үлгісі көрініп-ақ тұрады», деген зерттеуші пікірі жалғаса өрілген дәстүр үлгісін айқындап кетеді. (Бөкейхан 1995: 146). Тарбағатай аймағындағы Найман елінің бір тармағы Төртуыл ішіндегі ру таласының мәнсіз қақтығысы мен өзгерістерден қажыған роман кейіпкері қым-қиғаш өмірдің бұралаңына қарсы тұруға дәрменсіз: «Мен өмірдің қылкөпірінен бір емес, бірнеше рет сүрінген адаммын... Қателіктерім сондай көп. Оның ішінде өзіме кешіретінім де, кешірмейтінім де бар. Тәңірім-ау, осынау жер бетінде қандай ұзақ әрі қиғаш жолдарды басып өткенмін?!» (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 68).

Кейіпкер жеке өзіне тән өмір жолын айтып отырғанымен, ол тағдыр теперішінен жат жерге ауған адамдардың да көңіл-күйін беріп отыр. Қақтығыс үнемі қоғамдық өмірдің, ортаның ауқымында алынып жатады. Бірден тартысқа түсу, қарама-

қайшылыққа барудан бұрын, кейіпкер ішкі үнін тыңдайды, көкірегіндегі ойын таразылап, басатын қадамын, жасайтын әрекетін әбден ойланып алады. Кейде оған ішкі ойы қарсы шығып, бір шешімге табан тірей алмай, үлкен дағдарыс үстінде жүреді. «Соңғы көш» романындағы кейіпкерлер мекен тұрақты жат жерден іздеуге тәуекел етеді. Алайда, ол белді бекем буып баратын тәуекел емес-ті. «Жанғабыл артына қарайлай, айыбы бар адамдай кібіртіктей кетеді, тірілерден бұрын жер жастанып жатқан өлілерден сескенгендей («Қайтейін... Қайда жүрсек те дұғамыздан тастамаспыз. Аруақ-құдай кешірер»).

Тарбағатайдың күнгей жағы тоқшылық екен дегенге сеніп, сол жаққа амалсыз бет түземек болғандардың көбінің көңілі күпті. Алдағы бұлдыр дүние туған жерден де жырақтатпақ («Қош бол, құтты қоныс, ата мекен! Енді қайтып көреміз бе, жоқ па? Туған жерді тастап, осылайша тентіреп кетеміз деген үш ұйықтаса ойымызда бар ма еді... Бұл да бір тағдырдың жазуы шығар»). Бұл сыртқы орта мен ішкі наразылықтың арасында туындаған қақтығыс. Әрі мәжбүрліктен туындаған әрекет. Қарапайым тіршілік қалпының бұзылуы кейіпкерді туған ортасынан алыстатып әкетті. Енді кейіпкер адамға бір келетін өлімнің өзінен де сескенеді, дұрысы, жөнімен келуін тілейді («Тағдырдан жалынып сұрайтыным зауал шағымда ит жеген терідей көрінгенге қолжаулық болмай, жайыма жатып тыныш өлсем болғаны») (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 92). Тарихи туындыларға тән сипат елдің өткеніне үңілумен қатар, көне дәстүрдің сұлбасын, ескіліктің шежіресін жаңғыртып отыру. Яғни, «Тарихи роман қашан да замана ділгірлігінен, оның қалай дамып бара жатқанын ойлау дертінен туындайды. Даруын табу үшін бір мезгіл ата-баба мирасына құлақ асады» (Жұмағұл 2017:

30). Жазушы Қ. Жұмаділовтің келесі туындысы - «Атамекен» романы ел басына күн туған кезде атамекенінен шалғайға кеткен адамдардың тағдырын суреттейді. Романдағы Қайдар өмірдің теперішін көріп, туған елінен амалсыз қара үзеді («Сол жаққа ауып кеткен ел-жұрттан жаным артық па? Тағдырдың маңдайға жазғанын көрермін. Мен істейтін не қалды бұл жерде? Енді мен кімге керекпін») (Мырзахметұлы 1998: 30). Жат жердің тасы табанына батқан адамда қандай сенім мен ерік болсын («Сен жат елде кірме, келімсек атанып, екінші сортты адам болып көрген жоқсың ғой. Ал мен көрдім ондайды ... Аранын ашқан аштық пен жеріне жеткен мұқтаждық адамдардың мінез-құлқын, бүкіл табиғатын өзгертіп жібереді екен. Әшейіндегі дегдарлық, менмендік дегендерің жайына қалып, қу кеңірдектің қамы, тіршілік үшін күрес алға шығады екен. Өз елінде таңдайынан бал тамған шешендер шет жерде аузын буған өгізге, құлағына қол апартпайтын асаулар үстіне түйе жүріп өтсе былқ етпейтін қойторы көмпіске айналады») (Мырзахметұлы 1998: 208).

«Өзінің рухани һәм көркемдік әлеміне арқау етіп, өзгеше тың туынды тудырған Қ. Жұмаділов айтқандай, «көшпенділердің соңы», яғни көшпенді тірліктен отырықшы тұрмысқа бет бұрған қазақтың енді қайтіп атамекенінен аумасын, елі-жерін тастап үдере көшудің соңы болсын деген авторлық идеясы шығарма мазмұнынан айқын аңғарылады. Өйткені автор қазақ жерінде болған төңкеріс, аласапыранның қытай қазақтарының да басынан өтіп, олардың да «ұлтшыл», «оңшыл», «республикашыл» деген небір айдар-атаққа ие болып қуғындалғанын бейнелеу арқылы басынан соры арылмаған ұлтының бейшара кебін ашына ашып көрсетуді авторлық позициясының арқауы деп есептеген» (XX ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматиялық оқу құралы 1994: 450)

шығармада автордың көңіл-күйі де айқын аңғарылады. Сөз өнерінде автордың эмоциясы қайталанбас өзгешеліктерімен берілетіні белгілі. Осы тұрғыдан келгенде көркем туындыларда эмоция мәселесінің өзіндік орны бар. Қазіргі кезде зерттеушілер өз әдіснамалық ұстанымдарына қарай шығармада кездесетін эмоция құбылысын әр түрлі категориялармен береді. Мәселен, бірде батырлық, трагедиялық, романтикалықты эстетикалық категориялар десе, кейде метафизикалық (Р. Ингарден), кейде пафостың түрі (Г. Пospelов), кейде көркемдіктің модусы (В. Тюпа) деп те атайды. Әрине, қай жіктеудің де өзіндік мәні бар екені, барлығы да автордың көркем туындыны жасаудағы ұстаным-бағытынан туындайтыны белгілі. Соның ішінде өзіміз қарастырып отырған көркем туындыларға өмірлік қайшылықтарды эмоционалдық және көркемдік жағынан көрсететін формалардың бірі - трагедиялықтың басым екендігін байқаймыз. Трагедия - адамдардың кейін өздері құрбандыққа ұшырайтын қателіктерінен, адасуларынан, жасаған қылмыстарының нәтижесінен туындайтын ұғым.

Трагедияның сипаты әр қилы. Тарихтың қайшылықтарынан туындайтын қатал трагизмге жеке адамдар емес, тұтас халық, ұлт ұшырайды. Мұндай азапты трагедия ұзаққа созылып, қаншама адамның адами, рухани құндылықтарын жоғалтып жіберетіні ақиқат. Содан да, «XX ғасырдың көркем туындыларында айқын бір интонациялық өріс – «трансценденттік ашыну», «болмысты апокалипті түрде көру» қандай да – батыс немесе шығыс әдебиетіндегі романның қай түрінде де роман-бүлік, роман-миф, реалистік роман болсын – басым мәнге ие. Тіпті бұл трагикалық дүниетаным ғасыр соңындағы әдебиетте де сақталып отыр. Себебі, аса маңызды

проблемалардың бірі-адам мәселесі жалпықоғамдық дағдару аясында қарастырылады» (Қалижанұлы 1998: 203).

Жазушы Қ. Жұмаділовтің романында қоршаған ортаның, жағдайдың адам баласын соншалықты төмендеуге, кіріптарлыққа жеткізгенін көрсетеді. Соның салдарынан адамдардың мінез-құлқын өзгертіп, «қойторы көмпіске» айналдырғаны да қатал шындық. Ең ауыры бұл азапты трагизмнің адамның болмысына сіңіп, соған бойұсындырып жіберетіні. Трагедиялық жағдайдың салдары бір-бірімен жалғасып отырады. Адам мұндай шиеленісті жағдайда қалыпты ой арқауынан ажырап та қалады. Жазушы Ж. Сәмитұлының «Сергелдең» романында өткен ғасырдың қырқыншы жылдарында Алтайдың күнгейінде тіршілік еткен қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, өмір үшін күресі суреттеліп, халқы үшін қан кешкен Оспан батырдың қиын кезеңдегі батыл қимылдары, қаһармандық тұлғасы көркем бейнеленеді. Романда байырғы халықтың дүниетанымы үнемі байқалып отырады («Жаратушы құдірет қандай күшті. Бағана өзін қамаған жыртқыш көкжалдар жетеу еді. Енді мұны құтқарған тағы да жеті қарақшы. Ой, алла, аспанда да әне, жетіқарақшы тұр. Анау бір жарық жұлдызға қара. Оны темірқазық деп атайды. Ал оның қасындағы екеуін ақ сары ат пен көк сары ат дейді. Солардың мына жағындағы шөміш бастысы - жеті қарақшы. Темірқазыққа арқандалған ақ сары ат пен көк сары атты аңдыған жеті қарақшы темір қазыққа енді таяған кезде таң атып кетеді екен. Қалай сонда? Жыртқыштардың бәрі жетіден болғаны ма? Жоқ, аспандағы жұлдыздар жыртқыш емес шығар. Яки мыналар да қарақшы емес болар. Сонда қалай? Қазақ баласы жеті санын ерекше белгі санайды. Көп нәрсені жетімен атайды. Бәлкім, арман, бақыт, несібе қуғанның бәрі

жетіден басталды ма екен? Жаратушы алланың құдіреті күшті. Мұны бір құдай өзі білмесе оның сырына күнәлі пендесі қайдан жетсін...» (Көпеев 2010: 15).

Кейіпкердің ойы ежелден танымда тұрақталған ұғымдарға қарама-қайшы алынған. Қазақ қашаннан жеті санының астарынан күдік іздеген? Керісінше, жеті санына көптеген ұнамды, қасиетті ырымдарды теліген жоқ па? Бұл Жексеннің жастайынан ұйыған, құлағына сіңген дәстүрлі ұғымның ар жағындағы қосалқы бір астарға, мағынаға баруға итермелеген көңіл-ауаны еді. Егер үміт пен күдіктің қатар келуі шарасыз етпесе мұндай бөгде ойға барар ма еді? Кейіпкердің әдепкі танымынан бөлек қайшылықты ойы әрі қарай да жалғасып отырады: «Иә, бақыт деген де опасыз. Бір мезет ойда жоқта анау аспандағы күндей күлімдеп, жүрегіңді нұр сәулеге орап, қуанышқа бөлейді де, сонан соң қас-қағым сәттің арасында көзін жұмып ала қояды. Боз мұнар, бұлыңғыр бір түнекке орап, басқа бір жат өлкеге, буалдыр кеңістікке қарай жетелейді. Алғашқыңды тұтас ұмыттырып, аздырып, адастырып әкетуге қам жасайды» (Көпеев 2010: 59).

Адам баласының танымына әр қилы қайшылықты ойлардың үстемеленіп, кейде солардың дұрыстығына көздері жетіп, жетегіне ілесіп кете беру де жат болмаса керек. Өйткені, мұндай қарама-қайшылықты ой-танымдардан туындайтын әрекеттер қаншама қақтығыс пен соғысқа бастаған жоқ па? Бұл ойымызды романдағы мына бір үзінді дәлелдейді: «Бейбіт тірліктен суынып, күдер үзген оған енді аласапыран тартыс, алыс-жұлыс керек тәрізді. Жер бетінде қазір де зұлымдар көп. Шәмсия сияқты ақ көгершін, пәк перизат, кіршіксіз аяулы періштелерді жылататын, қорлайтын қара жүректердің құтырынып алған

шағы. Тыныштық болмаған жерде адам соғыстан ғана ләззат алатын секілді. Бақ таласынан есе теңдік ала алмаған әр жігіт енді өзін айқасқа арнауы керек» (Көпеев 2010: 60). Қ. Жұмаділовтің «Атамекен» романында да осындай ауыр жағдайдың өкінішті сәті көп беріледі. Бөгде жақтың тіршілігін көріп келген Қайдардың әңгімесі («Күнкөріске жарайтын кәсіп табудың өзі қиямет. Кәсіп сұрап барсаң, арзан жұмысшы күшіне мелдектеп тойып отырған қала байлары маңайына жолатар емес. Егер жалдана қалсаң, сол күні саған не істетем десе де ерікті: отын жарғызады, кірпіш құйдырады, үй майлатып, бау-бақша суғартуы да мүмкін») адам санасына қарапайым тіршіліктің қатардағы адам болып қалудың күрделілігін орнықтырады. Экзистенциялық таным бағытында өзін-өзі тануы сияқты үрдіс бар. Бұл жөнінде Ж.П. Сартр: «Адам үнемі өзінен тыс болады. Өзін жоғалту арқылы, өзінің адамдық болмысын табады. Кейде, өзі тап болған жағдайдың шығар жолын тауып, өз ішіндегі бөгеттерді жеңу арқылы да бұл ситуациядан шығады» («Қазақ» газеті 1995: 108). Экзистенциализм тұтас философиялық жүйе емес, оның көптеген ішкі тармақтары болады. Солардың барлығы «адам мәселесін» бірінші орынға шығарады. Тіршілік қалпы бұзылған жерде адамгершілік нормалар қалай сақталсын. «Атамекен» романында адам баласының жаны қысылғанда қандай да әрекетке көзсіз баратыны суреттеледі. Босқындардың ішінде аштық қысымына шыдамаған кейбір өңі түзу әйелдер күнкөріс үшін өз күйеулерін тастап, жергілікті біреулерге тиіп жатты. Осы бір сұмдық оқиғаның орын алуы былай да тағдыр тауқыметін тартқандарға соққы болаы. Тіпті бір асым етке, бір пұт астыққа қыздарын, балаларын айырбастағандар да кездесті. Осы зауал шақта дін адамының панасын, қамқорлығын көргені қалай естен

шықсын: «...Сол жылдары Шәуешекте Әзиз қажы деген адам болды. Босқындардың арасында оның аты Атымтай Жомарттан бірде кем естілмейтін. Сол кісі күніне бір-екі қойын сойдырып, қала сыртындағы бақшасына бірнеше қазан астырып, ауып келген аш-аламан жұртқа құдайы көже таратады екен. Мұндайда аштықтан кендірі кесіліп кеткен адамдардың ішкен тамағы аш өзегіне түсіп, өліп жатқандары да аз емес еді. Жаңағы Әзиз қажының бір кереметі сол өліктерді жерлеу шығынын өз мойнына алып, әрқайсысын ақиретке оратып, көмдіріп отырды» (Мырзахметұлы 1998: 199). Бұл қазақ жұртының қандай қысылтаяң шақта имандылығын, адамшылығын сақтап қалғандығын көрсетеді. Мифтік таным адам баласының ой-қиялындағы дүниелерге үнемі қозғау салып, өткенге оралтып отырады.

Романда туған жердің қасиетін ұлықтайтын ұғымдарға ерекше мән беріледі. Халқымыздың туған даласынан алыстағанда, ондағы кез келген бөлшектер, ұғымдар тұтастық орнына жұмсалған. Осы романдағы мына бір аңыз осы ойымызды дәлелдей түседі: «Лұхман-хакім өмір бойы іздеп жүріп, ақыры алыс бір өлкеден адамға мәңгілік ғұмыр беретін зәмзәм суын тапқан деседі. Зәмзәм суы мұндай қасиетке тек елу жылда бір ие болады екен. Лұхман-хакім әлгі бұлақтан бір торсық су құйып алып, елге қайтады. Алыс жолдан аты болдырып, өзі де әбден шаршап, бір қарағайдың саясына келіп демалады. Торсықты ағаштың бұтағына іліп қойып, көлеңкеде басы жерге тиісімен қатты ұйықтап кетсе керек. Сол мезетте қарағайдың басына бір құзғын келіп қонады да, торсықты тұмсығымен шоқып, тесіп тастайды. Лұхман-хакім ояна келсе, зәмзәм суы ағып кетіп, сарқыны қарағайдың түбіндегі бір топ

аршаға тамшылап тұр екен. Ел қамын ойлаған жарықтық Лұхман-хакім не де болса халқыммен бірге ішейін деп, әлгі судан өзі де татып алмапты. Сөйтіп, мәңгілік ғұмырдан адамзат мақұрым қалыпты. Бұл күнде құзғынның мың жасайтыны, қарағай мен аршаның мәңгі құрамай жап-жасыл болып тұратыны сол зәмзәм суының шарапаты деседі» (Мырзахметұлы 1998: 210-211). Бұл аңыз адам баласын туған жері зәмзәм суындай үнемі ынтықтырып отыратындығын меңзейді. Тіпті мәңгі түсін сақтап қалатын аршаның өзі адамның туған еліне үнемі аңсары ауып тұратын сағынышының тұрақтылығын білдіреді.

Туған елін аңсаған адам тезірек жеткісі келеді. Сол сәтте оған қанатты тұлпардың жәрдемі керек-ақ. Талай сыннан өткен, адал, төзімді пырақтың бейнесі қазақ сөз өнерінде ежелден әспеттелгені белгілі. Ақын Ж. Бөдешұлы «Тозақтан жұмаққа» поэмасында: «1969 жылдың ерте көктемі. Қазақ Алатауын бетке алып, ол қашып келеді... Артында мұздай қаруланған қуғыншы шеріктер ... Алдында - бейтаныс Атамекен. Астында арындаған ақбоз ат. Қасында күшігінен асыраған көктөбет. Қараңғы түнді ақ алмастай қақ жарып, ақбозды сипай қамшылап, маңдайынан суық тері тамшылап, ол қашып келеді» («Тұрмын міне, шекараның шегінде, Артта-тажал, алда-атажұрт, шегінбе»). Тұлпар - кең даладағы қозғалысты беруші, ердің пырағы, қысылған сәтте ақыл беретін серігі. Содан да халық жылқы малын ерекше қадір тұтып, киелі санаған, аңыз-жырларға, ертегілерге арқау еткен, адам баласына тән сипаттарды теліген. Батыр мінген аттың жүйрік болып көрсетілуі, қаһармандық эпостың түпкі идеясына-халқын сыртқы жаулардан қорғау мақсатына тікелей байланысты. Мұның өзі бейбіт өмірді аңсаған халықтың терең аңсарымен астасып жатыр. Бұл жерде де туған

жеріне бет түзеген адамның қасындағы қара тұтары, алыс жолды жақындататын серігі - аты (Кәкәшұлы 1998: 211).

Ғылымда алғаш «сана ағымы» терминінің 1890 жылы У. Джеймстің «Психология ұстанымдары» еңбегінде аталғаны белгілі (Елеуменов 2012). Көркем шығармашылықтың психологиясы туындының ішкі тұтастығын қабылдаудан пайда болады. Бұған көркем мәтіндегі проблема, бейнелеу, қиял, әсер мен қабылдау секілді компоненттер енеді. Бұларды анықтайтын орталық жүйе жазушы шығармашылығын тұтас зерттеу арқылы орнығады. Осы зерттеудің деңгейлерін ажырата кетсек, алдымен, әдеби үдерістің мақсаттылығын көрсететін көзқараста жекелеген шығармалардың тууын зерттеу; нақты бір автор шығармасын қарастыру үстінде сол кезеңдегі шығармашылық үдерісті анықтау; қандай да бір белгілеріне қарай (жүйелі әдіснамалық негізде) әр түрлі суреткерлердің шығармашылығына салыстырмалы зерттеу жүргізу; одан кейін жоғары абстракцияның категориясы ретінде танылатын көркемдік ойлауды зерделеу. Осылардың бәрі қаламгердің дүниетаным ерекшелігін, шығарма тудырудағы психологиялық даралығын, кейіпкер бейнесін жасаудағы тәсілдерін түрлендіреді, туындаған әсер-сезімнің, толғаныс-тебіреністің жүйесін жасайды. Кейде осындай кейіпкер санасын және одан тыс тұрған суреттеу тәсілін жазушы мен оқырманның қабылдауы аса күрделі болады. Мұны меңгеру үшін жоғары әдеби-көркемдік құзіреттілік қажет. Осы сана ағымының көрінісі роман кейіпкерлерінен байқалады. Олардың кей сәтте өң мен түс арасындағы өздері де дұрыс байыбына бармаған әрекеттерді орындауы олардың еркінен, санасынан тыс атқарылып жатады. Ақынның «Тозақтан жұмаққа» жол тартуы өң мен түстің арасындағы елес дүние

секілді қабылданады. Бұл жерде екеуінің ара қашықтығы мөлшерлес. Адамның тозақтан құтыла алмайтыны секілді, жұмаққа жету де соншалық қашық. Діни ойға адам баласы бұл дүниенің болмысы қиындап, күрделенген сәтте беріледі. Осыған дейін қалыпты деп қабылдаған ұғымдары өзіне қайшылықты пікір, әсер туындатқан кезде, адам өзі де терең түсініп болмаған өзге дүниеге, жаратылысқа жүгінеді. Жоғарыда талданған прозалық шығармаларындағы діни-философиялық проблема адам баласын үнемі толғандыратыны ақиқат. Қай кезеңде де адамзат жаратылыстың да, өздерінің ішкі дүниесінің де жұмбағын шешуге ұмтылып отырған. Ал, автор жер бетінің тірлігі мен метафизикалық құбылыстың арасын жалғастырғысы келді. Сондықтан да қаламгер шығармаларының ортақ проблемасы қайырымдылық пен зұлымдықты таңдаудағы еркіндік болды. Бұл концепцияларда утопизм болса да, тұтастай алғанда адам баласын ұнамдылықты жақсылық пен еркіндікті идеал етуге шақырады. Діни сана белгілі бір дәрежеде адам баласының гуманистік таным, түйсігіне ықпал жасайды (Тлешов 2015: 89).

«Сергелдең» романының кейіпкерлері мінез-сипаттарының кемшін тұстарын өздері айтып ақталып отырады: «Сол күнәм үшін қандай жаза тартып, қандай ауыр күнә жазылса да әзірмін. Сонда да алдын ала арылып айтып алайын. Төрінен көрі жуық тұста кәрі Көкенбай неден жаңылды дейсіңдер ғой. Адам жасы ұлғайып, өлер шағына таянғанын сезген сайын қалтырап, жаны тәтті болып кететін көрінеді. Бірақ, күнәнің үлкен себебі әріде. Ол мынау: біз, қазақ баласы, атадан ұл боп тусақ та, көп заманнан бері көрінбей, көрінгенге құл боп үйренген халіміз бар» (Көпеев 2010: 61).

«Сергелден» романында Ырысқан бір сәтте екі күйді басынан қатар кешеді: «Ол осы күнге дейін мылтығы, қаруы бар өкімет әскерін қойып, сойыл, шоқпармен тап беретін қазақ бүлігіне де араласып көрген жан емес. Ойлап отырса осы жасқа келгенше тұщы етіне тиген қамшы дәмін әлі татып көрмеген екен. Азап, бейнет, өлім сияқтыларды тіпті есіне де алып бақпаған пенде. Қазір мына қалың әскерді өз көзімен көргенде жүрегі аузына тығылып тынысы буылып, дем ала алмай қалды» (Көпеев 2010: 109). Осыдан туындаған үрей әрі қарайғы ұзаққа созылған трагедияға апарады: «бұлар көзі жасты, көңілі күпті жандар. Кешегі қырғында бірінен-бірі көз жазып қалып, оның не өлі, не тірі екенінің байыбына бара алмай қан жұтып келе жатқан көңілі қаяу сорлылар» (Көпеев 2010: 174). Романдағы кейіпкерлер қоршаған ортаға философиялық қашықтықтан қарайды, ал, алысы - өткен дәуір, көркемдік стильдер, философиялық идеялар – тұрмыстық ұстаным тұрғысынан алыс болып келеді. «Ең ақырында оның көз алдына тағы әлгі қызыл жұлдыз келе қалды. Қан түстес қызыл еді ғой. Таңертең өзі көрген мейірімсіз түсі суық адамдардың бәрінің маңдайы қып-қызыл болатын. Маңдайына жазған деген сол болғаны да» (Көпеев 2010: 181). «Заман да заман, заман болар, қарағай басын шортан шалар» деген бар. Бұл да бір дүние ғой. Сен тым болмаса шешеннің сүйегін тапқан екенсің. Көзің көріп, көңілің суыды. Оған да «шүкір» де, балам» (Көпеев 2010: 184).

Жат ортада тірлік кешкен адамның санасында дүниені, ортаны қабылдауда өзгешелік туындайтыны анық. Өзінің шығармашылық жолында шекара сыртында қалған қазақтардың тағдырын арқау еткен Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш», «Атамекен» шығармаларында адам санасының әр түрлі құбылыстары

дәйектеледі. Осы құбылыстар кей сәтте адамның көкейінде тұнған ой-сезімдерін шайқап, бірқалыпты өмір дағдысынан алшақтатады. Бұл шығармаларда адамның дербес болмысы, оның айналасымен қақтығысқа түсуі байқалып, қоғамның кезеңді, тұтас қайшылығынан туған қарсылықты аңдатады. Әрі, бұл қарсылық үнемі ашық, көзге ұратын түрде емес, санадағы қарсылық түрінде жүрді. Осы кезде адамның ішкі дүниесі де өзді-өзімен айтысып, тартысады. Бұл концепцияларда утопизм байқалса да, тұтастай алғанда адам баласын ұнамдылықты, жақсылық пен еркіндікті идеал етуге шақырады. Діни сана белгілі бір дәрежеде адам баласының гуманистік таным, түйсігіне ықпал жасайды. Бұлардың бәрі жинақтай келгенде туған жердің қадірі, ел алдындағы парыз деген идеяларды түпқазық етті. Осыдан келіп бұл шығармалардың ерекшеліктері айқындалады. Қ. Жұмаділовтің романдары шекара сыртындағы қазақ жұртының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрлерінен бастап, ішкі сана-көңіліндегі өзгеріс, құбылыстарын жете дәйектейді. Бұл туындыларда адамның туған жеріне, еліне деген сағынышы, көшпенді тіршіліктің табиғи болмысы ашылады. Адам баласына тән өмірдің қалыпты сипаты өзгерген түрде беріліп, адам уақыт пен кеңістік өлшемдерінің ерекшелігін танып-біледі. Сана түкпіріндегі ой байыз таптырмай, мазасыздандырған кезде адам өзге құбылыстарға, санадан, болмыстан тысқары тұрған ұғымдарға иек артады.

Адам туған жердің болмысын жан-тәнімен аңсағанда, көңілдерінде өзгеше ой, таным орнығады. Кейде уақыт өтуі, жылдамдығы өзгеріп, оның орнын санадағы құбылыстың басымдығы алады. Осы кезде адам өзінің санасындағы қарсыласуларға да - екіге жарылып, екіұдай болған сәтіне де

жауап табуға ұмтылады. Бұл әрекет үстінде адамның өзгеге емес, алдымен өз өткеніне көз жүгіртіп, басынан кешкендерін таразылайтыны анық. Мұның өзі адамның жеке, өзіндік болмыс-танымының оқшаулыққа бейімдігін аңғартады.

3.4. Ғұмырнамалық туынды: деректілік пен көркемдік

Деректілік – туындыдағы шынайылықтың белгісі. Очерк өзінің полемикалық сипатымен, әр кезде өмірге батыл еніп

отырды. Әрі өзінің көркемдігінің жоғарылығымен, өмірге құштарлығымен, болмысқа тікелей араласуға ұмтылысымен алдыңғы лекте болды. Сондықтан да дәуірдің әр кезеңінде дүбірлі оқиғалар тұсында публицистикалық шығармалар үнемі белсенді рөл атқарды. Өмірде болған, болып жатқан оқиғаны тура, шынайы, деректілік тұрғыда беруімен публицистикалық шығармалар халықтың таным-көзқарасына қозғау салып, тарихи оқиғаның шежіресіндей болды. Көптеген оқиға-мәліметтердің деректілігі, нақтылығы публицистикалық шығармалардың негізгі сипатын айқындады. Қазірде әдебиет тарихында очерк өзінің берік орнын иеленді. Дәуір алға жылжыған сайын әдебиеттің жанрлық формасы түрленіп, олардың алдына өмірдегі өзекті мәселелерді беруде жаңа талаптар, міндеттер жүктелді. Очерк өзге жанрларға жақындай түсті. Орыс сыншысы В. Белинский ғалым мен ақынды салыстыра отырып, «біреуі дәлелдейді, екіншісі көрсетеді, екеуі де сендіреді, тек біреуі логикалық тұжырымымен, екіншісі суретпен иландырады», - дейді (Жабаев 1990: 67).

Очерктегі айғақтар бейне арқылы ұғындырылады. Публицистикалық мақала, ақпарат пен хат-хабар дәйек материалдарды өзінше айқындап, бейнелейді. Жаңашылдық, айғақтың молдығы мен мәнділігі очеркистен оларды көркемдік тұрғыдан жетілдіріп, жаңаша беруді талап етеді. Яғни, публицистің өмірді, болмысты бақылауы шынайы болу үшін үлкен шығармашылық ұмтылысты қажет етеді. Ендеше очеркті өнерге жатқызу керек пе немесе одан алып тастаған дұрыс па дегенге көз жеткізу үшін, ондағы бейнелілікті табу керек. Реалистік көркем очерк өзінің алдына шындықты тұтас көркемдік түрде беру мақсатын қояды. Сондықтан да ол

әдебиеттің көркемдік жанрына теңестіріледі. Әрине, очерктің негізіне шынайы айғақтың тән болатындығы, ол өмірде нақты, жедел міндетті атқаратыны рас. Бұл жанрдың газет материалынан немесе журналдық ақпараттан ерекшелігі, ол сол дәлел-айғақтардан бейне, көркемдік жасайды.

Жанрлардың өзара ықпалдастығы олардың ірге ажыратпай, тоғыса дамуына ықпал етті. Көптеген ғұмырнамалық, мемуарлық, өндірістік шығармаларда осы очерктік сипат байқалып отырды. Мәселен, С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының жанры туралы көптеген пікірлер туған. Кей зерттеушілер оны көркем очерк деп, кейбірі «мемуарлық, деректік проза» деген. Өйткені шығарма тілінде көркем прозаға тән сипат та, деректі жанрға тән элементтер де мол табылды. Осы тұрғыдан келгенде қаламгер Х. Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» естелігінен де осындай ерекшеліктерді байқар едік (Қазақ поэзиясының антологиясы 1998: 107). Туындының кіріспесінде автор: «Елім-айлап өткен өмір» – менің естелігімнің аты. Естігендерім мен көргендерімнің және істегендерімнің есте қалған жиынтығы. Өмірімнің алпыстан асып, жетпіске таяған кезінде қағаз бетіне түсіргендерім. Басқаларына ұнап-ұнамайтындығына қарамастан, есте қалғандарды болғанындай күйінде жаздым. Бұл көркем әдебиет түріндегі бір еңбек емес. Дерлік елу жылдан бері шет елдерде өмір сүрген бір қазақтың қиырда жүріп жазып, сыртта бастырған ғұмырнамасы», - дейді (Бөкейхан 1995: 6). Кіріспеден-ақ романды қолына алған оқырманның қызығушылығы туып, танысуға асығары анық. Романдағы саяси оқиғалар, жер-су, елді мекен атаулары, тарихи оқиғалар легінде өз орындары болған адамдар, сол кезеңдегі маңызды құжаттар, әр түрлі тарихи, ресми

деректер роман оқиғасына нақтылық сипат береді. Автор шығармасының басында: «Біз Шығыс Түркістан қазақтарымыз. Яғни, байырғы ұлы Түркістан өлкесіндегі түрік тектес, түрік тілдес туысқан халықтардың біртұтас атамекені үлкен Түрікелінің шығыс жағындағы, қазіргі Қытай Халық Республикасы құрамындағы өңірдің тұрғынымыз», - деп таратады (Бөкейхан 1995: 10). Атақоныстың шекара жігін айқындай келе, әрбір естелік әңгімелерінде оны нақтылап отырады: «1936 жылы атамыз Райымбектің ауылы, яғни арғы атамыз Қожалақтың алты ұлының бесіншісі Райымбектің үш ұлы Әділбек пен Қалибек, Ілиястар Тарбағатайдан Еренқабырғаға көшеді. Қазір Манас Сауан аталатын ол кездегі Манас ауданындағы, Манас өзенінің батыс жағындағы Қызыл өзенге, оның батыс жақ қабағына жақын, кейін «Қалибектің дөңжайлауы» немесе «Қалибектің дөңжұрты» деп аталған жерге барып қоныстанған (Бөкейхан 1995: 11). Қаламгер ата мекенінің жайлау-қоныстарын тәптіштей баяндап, әрқайсысында өткен өзгерістерді, оқиғаларды анықтап отырады. Автор үшін ол мекенде өткен әр жағдаяттың ерекше мәні бар. Мәселен, «Білал туған жұрт», «Ортаншы ағаның ауылы» деп атажұртының баурайындағы әрбір атаудың мәнін ашады. Осы ел-жұртының әрбір тау-тасында қалған тарихты түгендеген автор естеліктің жетегінде кетпейді. Оларды бергі күнмен, кейінгі өзгерістермен үндестіріп отырады. «Қытай қол астындағы Шығыс Түркістан қазақтарының ұлт-азаттық күресі тарихында Еренқабырға тауынан бастау алып ағатын Қызыл өзеннің белгілі тарихи орны бар», - деп осы шағын өзеннің Қазақстан мен Үндістанға және Пәкістанға бастап апаратын стратегиялық маңызын атап кетеді. Қызыл өзен арқылы Такламакан шөлінен, Гималай тауынан

асып, Үндістанға жетуді көксейді. Осы өзен бойындағы мекенді автор мамыражай, бейбіт шақ етіп көрсетеді: «1946 жылғы жайлаудағы өмір өте бір естен кетпейтін кезең еді. Қалай болғанымен біздің Қызыл өзен өңірінде, атап айтқанда, Манас өзенінің батыс жағы мен Жыңның шығысы (Бортынке, Ұлужан, Қызылөзен өңірінде) орыс та, қытай да жоқ-ты. Жаздай біз атамнан сабақ оқыдық. Ол жылы ораза дәл жайлау уақытында болған еді. Күндіз ораза ұстайтынбыз. Кешке ауыз ашқаннан кейін, Ілияс ағаның үйінде тарауық намазын оқимыз. Атам имам болады. Тарауық намазынан кейін сәресіге дейін қымыз ішіледі. Әңгіме-дүкен құрылады. Содан сәресіні ішіп, таң намазын оқып барып жатамыз. Бұл Қызылөзен өңіріндегі біздің ең бір бейбіт өмір сүрген кезеңіміз еді» (Бөкейхан 1995: 40). Осы бір қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған кезең автордың балалық шағында көп болған жоқ. Бір мекенге тұрақтай алмай, тұтасқан қазақ жұртынан бөлініп, басқа аймаққа көшуге бел буады. Алғашқы бөлімде белгілі тарихи орны бар Қызылөзеннен бастау алған азаттықты аңсау көшіне дайындық, осы жолдағы күрес, әрекеттер суреттеледі.

Деректі прозадағы әдеби-көркемдік сипат оны оқырманның қабылдауынан, мазмұн жағынан тұтастықта берілуінен де байқалады. Яғни, «деректі прозадағы өмірлік айғақтар өзгеріп, соның нәтижесінде оқырманның оны көркем бейне ретінде қабылдауы байқалуы мүмкін. Автор фактіден оның мағынасына қарай жол салады» (Л. Гинзбург). Деректі - көркем прозада адамның қаһармандық болмысы үлкен рөл атқарады. Мұнда характерлерге нақты талдау беріле отырып, олардың ғұмыр жолы, жасаған әрекеттері шынайы тұрғыда алынады. «Елім-айлап өткен өмір» шығармасындағы тұтастық

оның әр бөлім, тарауларында баяндалатын ішкі тақырыптық бірліктен туындайды. Романға арқау болған оқиғалар автордың көзбен көріп, есінде қалғандары. Сондықтан да өмірбаяндық деректерді көркемдік, нақты талдаулармен дәйектей отырып, өткен тарихтың күрделі болмысын қазіргі күн тұрғысынан ашқан.

Жазушы Х. Оралтайдың келтірілген мәліметтерінде оқиғаның болған жылы, өткен орны, қатысқан адамдардың саны нақты беріледі. Автор алынған деректерді қайдан алғандығын да атап отырады. Мәселен, «Деректер» деген тараушада: «1944 жылы қараша айында Іле-Құлжада жарияланған «Шығыс Түркістан Жұмхриетіне» о бастан Мәскеудің сұғанақтық жасағаны белгілі. Мұны сонау Манас өзенінің батыс жақ қабағына дейін барған Шығыс Түркістан Жұмхүриеті армиясы қатарындағы қолбасшылардан және түрлі саяси кеңесші, тағы басқаларынан анық байқауға болады. Солардың бірі Мақсұт Қасымов деген кісі еді. Оның Алматыда айына бір шығатын «Жұлдыз» журналының 1995 жылғы бір санында басылған және 1946 жылы өз қолымен жазған естелігінде Қызылөзен көтерілісі жөнінде айтылған» (Бөкейхан 1995: 45).

Публицист Х. Оралтай роман желісіне пайдаланған деректердің бастауын айқын көрсетеді. Мәселен, «Қытай деректері», «Американ деректері» деген атаулармен беріліп, ондағы мәліметтердің оң-терісін саралайды. Қызылөзен көтерілісіне байланысты бұрмалаушылықты көрсетіп, дұрыс мәліметтерді кейінгі тәуелсіз Қазақстанға қоныс аударған, қытайша жақсы білетін қазақ жазушыларының шынайы деректерді ашқанын айтады. Яғни автор өзінің есінде қалған, иә көзі көрген мәліметтерді салыстырып, жаңадан белгілі

болғандарын жариялап, дәйектеп отырады. Мысалы, «Әлі есімде, бір күні әкем ауылымыздың имамы (молласы) Нұрмұхаммет Атамбайұлына картадан жол көрсетіп және баратын жер туралы ұзақ түсінік бергеннен кейін: «Молла! Ағаң Нұрпай батыр марқұм осы жағдайды көптен байқап толық білген кісілердің бірі болатын. Бірақ Қызылөзен мен Ұлужан жақтан ол кезде осылай шығып кету қиын-ды. Міне, біз ел шетіне келіп қалдық», - дегеннен кейін, «әкемнің карта жөнінде жақсы мәліметі бар-ды. Оның үстіне белгілерді және ондағы ұзақтық-қашықтықты дәл өлшей алатын-ды. Әкемнің бірнеше әскери картасы және араб таңбасымен кітап түрінде Түркияда басылған бір картасы да бар еді» (Бөкейхан 1995: 248). Бұл үзіндіден роман кейіпкерінің айтуымен берілген деректерді әрі қарай нақтылап, өзіне белгілі жайттармен еселей түседі.

Романның деректі материалдарының нақтылығы, тарихи сипатының тереңдігі сол кезеңде өткен оқиғаларды танып-білуде бағдар беретін дүние екендігін мына пікір де дәлелдей түседі: «Түркиядағы қазақ қауымдастығының алғашқы онжылдықтағы өмір тарихын алғанда, алдымен Халифа Алтай, Хасен Оралтай және Хызырбек Ғаритұлы мемуарларын, Түркияға қазақтардың бірінші және екінші қоныстануын зерттеген неміс және түрік зерттеушілерінің еңбектерін ұқыптылықпен саралай отырып жазған И.Сванбергтің “Қазахские беженцы в Турции” (Svanberg, I. Kazak Refugees in Turkey. Uppsala, 1989) еңбегіне назар аударған жөн» (Жұмағұл 2017: 164), - деп ой түйеді. Романдағы деректер автордың, кейіпкерлердің көзқарасын, пікірлерін білдіріп, оларға кейбір толықтырулар, түсіндірулер жасалып отырады. Романға өзек болған Шығыс Түркістан қазақтарының шет жұрттағы өмірі, ұлт-азаттық көтерілістің ұйымдастырылуы

суреттелгенде, тарихта болған адамдардың әрекеті, аты-жөні, атқарған істері көрсетіліп, автор кейбіріне қосалқы түсініктемелер береді. Қаламгер туындысында көптеген мәліметтердің ресми сипатын сақтағаны автордың «Азаттық» радиосында істеген кезеңін баяндайтын тарауларына тән. Кітаптың бесінші бөлімі «Азаттық» радиосында «Елім-айлап» өткен жылдар» деп аталады. 1993 жылдың 22 шілдесінде «Азаттық» радиосы қазақ бөлімінің Алматыдағы бюросы ашылған кезде, сол тұстағы Қазақстан радио-теледидар комитетінің төрағасы Шерхан Мұртаза, АҚШ-тың Қазақстандағы бас елшісі William Courthney, Түркия елшілігінің өкілі Уелі Екін және Қазақстанның көптеген ғалымдары мен жазушылары қатысып, сөз сөйлейді. Осы сөздердің үзінділері беріліп, суретті деректер қоса кірістірілген (Бөкейхан 1995: 53).

Деректілік туралы әңгіме қозғағанда, шығарманың тақырыбы туралы мәселе де туындайды. Публицистикалық сипаттағы туындылардың аталымы сюжеттегі негізгі ойдан хабар беретіндей нақты болып келеді. Жалпы, публицистика нақты, ықшам, оқиғаны шапшаң, айғақты түрде жеткізетін жанр болса, осы сипат оның тақырыбынан да байқалып отырады. «Елім-айлап өткен өмір» туындысында қаншама оқиғалар, деректі мәліметтер баяндалатындықтан, автор оның тізбекті сипатын сақтап, оқырманын жетелеп отыру үшін, әрбір бөлімді ұғымды тақырыпшалармен жіктейді. Мысалы, бірінші бөлімде «Ай-жұлдызды белгі таққан әскерлер», «Күн сайын өзгерген жаңа кезең», «Қызылөзен көтерілісінің басталуы», «Кездейсоқ келген көмек», «Оспан Батырдың «Орыс ойыншығы Үш Аймақ үкіметіне» қарсы шабуылы». Публицистика ұғымынан деректілік мағынасы туындайды.

Жоғарыда айтып кеткендей, қазіргі кезде жанрлар арасындағы өзара ықпалдастық олардың шекара жігін жақындастыра түсті. Мәселен, көркем туындының публицистикалық сипаты ондағы деректілікті тереңдетіп, белгілі бір деңгейде нақтылыққа жетелейді. Келтірілген үзінділерден байқағанымыздай, роман құрылымындағы деректі сипаттар шығармадағы оқиғаның берілуін, баяндалуын, дәлелденуін кеңейтіп тұр. Оған автордың сабақтастыра беріп отыратын қосымша түсіндірулері, пайымдаулары қисынды кірістірілген. Сөйтіп, жат ортада өткен ғұмырдың мән-маңызы, бояуы солғындамай, керісінше, қолмен қойғандай ұғымды, нанымды бола түскен. «Жалпы очерктік шығармашылықтың бел алуы, әсіресе ұлттық әдебиетте, негізінен, қоғамдық қатынастар өзгеріске түсетін, жаңа өмір салттары орныға бастайын тарихи өтпелі кезеңдерде айырықша байқалады», - деген пікірге ден қойсақ (Мырзахметұлы 1995: 4), тәуелсіздік алуымызбен бірге, тарихтың бұлдыр тұстары айқындалып, беймәлім жайттары сараланған кезде, көркем шығармаларда деректіліктің басым түсіп жатуы заңды.

Романда келтірілген деректердің тарихи сорабы біршама еңбектерде нақтыланып отырды. «Түркияға 1950 жылдарда сырттан адам көп келді. Басы Болғария болып, барлық Балқан елдерінен көшіп келушілер көп болды. Бұларға шығыстүркістандық қазақтар, қырғыздар, тіпті тәжіктер қосылды. Нәтижесінде Түркия қызыл қыспаққа түскен барлық түріктер үшін үміт өлкесі болды. Бұл әрекет кейінгі жылдарда да жалғасты. Қытай мемлекетінің қол астындағы Алтай тауларында әлемнен оқшауланған күйде көшпенді өмір сүріп келген қазақ түріктері тәуелсіздік жолындағы күрестері жеңіліске ұшыраған

соң, Гоби мен Такламакан шөлін, Тибет пен Гималайды мың да бір азаппен асып жеткен Үнді жерінде басқа ешқандай балама іздемей, Түркияға қоныс аударудағы бастысы - асқақ түріктік сезім еді» (XX ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматиялық оқу құралы 1994: 31). Көркем шығарма жөнінде орныққан екі көзқарас жарыспалы сипатта қолданылып келеді. Бір оқырмандар ең бастысы шығарманы түсіну десе, екіншілері эстетикалық ләззат алу деп санайды. Бұл көзқарастардың күрделілігі сонда, екеуінде де салмақты дәлелдер бар. Ал, шындығына келгенде өнер туындысының ең алдымен танымда қозғау туғызып, сезімге әсер ететінін ешкім жоққа шығармайды. Ендеше көркем шығарманың ішіндегі публицистикалық реңк эстетикалық қызмет атқарады. «Жас күнімнен әкем баулыған әрекетшілдігім, Түркияда түрлі ұйымдарды басқару ісінде алған тәжірибелерім, мені өз ой-пікірлерімді тартынбай айту, ұсыныстар жасау мінезіме сай, қатысты кісілермен тікелей сөйлеуге ұмтылдырды» (Бөкейхан 1995: 249). Автор өзі келтіріп отырған деректерді жалаң емес, неғұрлым әсерлі, өз көзқарасының, кейіпкерлерінің қабылдауымен өзектес өріп отырады да, бұл шығарма сюжетінің көркемдігін кеңейте түседі. Әдебиет, оның ішінде мемуарлық шығарма адамды әр тарапты принциптер тұрғысынан зерттеудегі толыққанды материал болып табылады. Мемуарларлық шығармалар өзінің ерекшелігін сақтай отырып, әдебиеттегі бұрыннан бар немесе жаңадан қалыптасқан әдістерді пайдаланады. Сөйтіп, көркемдік пен нақтылықты теңгермелі сипатта береді. Бұған «Елім-айлап өткен өмір» шығармасынан жеткілікті дәлелдер келтіруге болады. Автор өмірінің есте қалған елеулі кезеңдерін қамтитын шығармада баяндаушы-автор үнемі үзбей сөйлеп, оқиганы

бірінші жақтан баяндайды. Бұл жерде оның объективтік-субъективтік мәселелерді аралас беруі байқалады. Баяндаушы бала кезден бастап, нақтылап айтқанда, жасөспірім кезінен есінде сақталғандарды әңгімелейді. Бұл жерде өмірбаяншы өткен оқиғаны қазіргі күн тұрғысынан екшеп, баға бере отырып баяндайды.

Өмірбаяндық шығарма жеке тұлғаның мәдени-дербес туындысы ретінде субъективтік қабылдау мен пайымдарды назарға алып отыратыны белгілі. Осы ретте, Х. Оралтай романда суреттелген сандаған оқиғаларды, кейіпкерлер мен жер-су аттарын мейілінше дәл, деректі негізде, қазіргі өзгерістерді кірістіре отырып, баяндайды. Сол кезде бала шақтан бастап есте сақталған көрініс, деректер тіріліп, уақыт жағынан жақындай түседі. Мысал келтірейік: «Менің өмірімнің алғашқы он төрт жылы аталған жерлерде өтті. Ес білгеннен бері көргенім жазда әкем Қалибектің сол Дөңжайлаудағы үйінде, күн сайын дерлік қонақтар болушы еді. Олар шығысы Манас өзені, батысы Қорқыс өзені арасындағы елдің атқамінерлері, ақсақалдары мен молдаларынан және талапты жігіттерінен тұратын. Олардың қона жатып ұзақ әңгіме өткізетіндері аз болмайтын. Мен үйдегі қонақтардың әңгімелерін құнт қойып тыңдаушы едім. Бірақ сол айтылғандардың байыбына барып толық түсінбейтінім де болатын. Арада жылдар өтіп, Түркияға, Германияға келіп, мақалалар мен кітаптар жаза бастаған кезімде сол айтылғандар есіме түскенде соған таңырқап: «Демек, сол ақсақалдар мен ағалар бастан өткізген тәжірибелерімен біліп айтқан екен ғой», - деген кездерім болды» (Бөкейхан 1995: 11-12). Бұл жерде автордың бала кезден естіген әңгімелері жыл озған сайын санада жаңғырып, айқындала түскенін байқаймыз. Автор сол көкейінде

еміс-еміс жатталғандарды қағазға түсіріп, балалық шақтағы әсерді, өзге ортадағы сезім-күйді шынайы беруді мақсат тұтқан.

Өмірбаяндық шығармаларда деректік негіз бен сол оқиға-жағдайларға байланысты субъективтік пайымдар қабат жүреді. Автор оқиға сюжетін өрбіту үстінде өзінің «менін» аңартып отырады. Роман оқиғасында тұтас елдің танымы, дәстүрі, ғұрпы мен мінез-сипаты танылады. Алыста қалған, туған жерден еріксіз көшкен ел өздері ұзап бара жатқан атамекенінің бейне-сұлбасын есте қалдыруды ойлайды. Қиындық көрген кезде өткенді ойлап, қайғырады, өз тірліктерінің баянсыздығына налиды. Кейде тіпті ішкі ой-қорқыныштарын сыртқа шығарып айта да алмайды. Бәрін мұңды, қалың ой иектейді. Бөтен жердің ахуалы адамды әр түрлі ой-пікірлердің шеңберінде ұстады. Жат орта өзіне тап болған адамды әр тарапты эмоцияға жетелеп отырды. Сондықтан да олар көбірек өткенге оралады, айналасын түгендеп, көз алдарынан өткереді. Туған ел, жерге қатысты әрбір зат-ұғымды қасиет, кие тұтады. Өздерінің алдағы беймәлім өмірлерін онша үрейлі етпеу үшін, өткеннің жандарына жақын көріністерін, елестерін сақтап қалуға тырысады. «Елім-айлап өткен өмір» шығармасында қонысқа тұрақтану, көңілге, көзге жақын дала құбылысын аңсау сарыны басты орында. Апталап, айлап көшіп келе жатқан жұрттың беталысы айқын болғанымен, оған қалай жету, қай уақытта жету, нақты қай жерді қоныс ету деген мәселелер шешілген жоқ еді. Сондықтан, адамдардың әрбір асуды асқан сайын құдайға сыйынып, әрбір таныс нәрселер көзге жылы ұшырап, бірде үміттендіріп, бірде үміті үзіліп, екі дай күй кешіп келе жатады. Сонда су іздеп келе жатқан жұрт, аяқ астын басса, сықырлаған тұзға кездесіп, су орнына, малдың ішек-қарнындағы қан мен дымды талшық етеді. Осы ежелден

халықтың мақтанышы, қорғаны, тіршілік ортасы болып келген сайын даланың келбеті өзгеріп кетеді. Тіпті бітпейтін кеңдігі, көз ұшында тұрған жақынды алыс ететін қасиеті адам санасына өзгеше ой тудырады. Осы аса ауыр көш кезінде Хасанның қарындастары Нұркамал, Шәрбан, Мариям қайтыс болады. Әр көшкен сайын бір төмпешік қалып отырған дала, адамға аса суық көрінеді. Сөйтіп, қара жерді бастық дегені тұз болып, суға жеттік дегені удай ащы Сорбұлақ адамдардың үрейін әбден алады.

Сонымен түйіндей келгенде, «Елім-айлап өткен өмір» шығармасындағы очерктік-деректік сипаттың болуын мынадай тұрғыда көрінеді: «Елім-айлап өткен өмір» туындысы тұтас ұлтқа тән қоғамдық-әлеуметтік тарихтың өзекті мәселесін ашады; Көркем әдебиет пен публицистиканың көп қырлы сипатын бойына жиған, нақты оқиғалар, айғақтар мен деректердің тізбегінен тұрады; Автор басынан өткен жағдайдың есте қалғандарын, аса маңызды дегендерін саралап, дәйектеп, көркем тілмен жеткізеді; «Елім-айлап өткен өмір» туындысы - деректілік пен көркемдіктің сипатын қатар ұстаған шығарма. Ондағы сандаған оқиғалар, елді мекен атаулары мен кісі есімдері, деректер мен ресми айғақ, құжаттар туындының тарихи-шежірелік сипатын танытады; «Елім-айлап өткен өмір» романының жанраралық түрде жазылуы оның құрылымының ерекшелігін байқатады.

Ел еңсесін тіктеп, тарихын саралап, жоғын бүтіндеу үстінде елінен жырақта жүрсе де, туған елін дәріптеп, тілекші болған азамат қайраткерлер көп болды. Сондай азаматтың бірі – жарты ғасырдан астам өмірін шетелде өткізсе де, жүрегі «елім-айлап» соққан қайраткер Хасан Оралтай еді. Оның қайраткерлік, журналистік, қаламгерлік қызметтерін тоғыстырған арна

ұлтшылдық, ұлтжандылық қасиет болатын. Х. Оралтай халқының ұлттық болмысын шет жұрттарға әйгілеу үстінде, туған халқына өзінің өмірлік мұрат-мақсаттарын аңдатқан, ғұмырының зауалды кезеңдерінің шындығымен қауыштырған деректі де дәйекті дүниелерін арнады. Тек өмірбаяндық туынды шегінде емес, бүткіл туған жерден, атамекеннен қара үзген халықтың зар-наласын, ғасырларға созылған аңсар-арманын толғамды, деректі негізде баяндап, сол қасіретті жылдардың құрсауынан босап, тұтас елдің ертеңін бағдарлап, тарихына үлес қосатындай кең тынысты «Елім-айлап өткен өмір» туындысын әкелген Х. Оралтай жасымай алашына қызмет еткен тұлға еді.

Қазіргі таңда тек жекелеген дәстүр, танымдар ғана емес, тұтас қоғамдық дәстүрлі қабылдаулар, гуманистік дәстүрлер өзгеріске ұшырауда. Батыс мәдениетінің интеллектуалдық тарихы өткен дәуірлерден бастап, бұрынғы идеялардың, құрылымдардың өзгеріп, қарама-қайшылықты ішкі, сыртқы байланыстардың тереңдегенін көрсетуде. Сөйтіп, тұтас ментальді стихия байқалып, санасыз, аралас, дүбара түйсік орнықты. Осының өзі философияның өрісін өзгертті. Бұрын классикалық философия мәдени дәстүрлердің сабақтастығына бағытталса, қазіргі интеллектуализм мәдениет пен адамның эмпирикалық негізіне бой ұрды. Қазіргі қызығушылық өзара үйлесу субъектісінің жоғалуына ерекше көңіл бөлінуде. Адамның «мені» неде? Ол өзінің сыртқы проблемалары мен өз жанының ахуалын көрсете ме? Осы сауалдарға бүгінгі заманның философиясы жауап іздейді. Әрине, бағалы затын жоғалтқан адам өткеніне, бұрын басып өткен жолына қайта оралады. Сол мекеннен өзінің ошағын, еркін рухын тапқысы келеді. Осы ретте, «отан», «ата мекен» ұғымдарының мәні ерекше болмақ. Бүгінгі

гуманитарлық ғылымда ерекше оқиғаларға, құбылыстарға, зерттеу нысанынан тысқарылау қалған мәселелерге ден қою көзге түседі. Солардың ішінде көркемдік қырлардың байырғы үлгілеріне, белгілеріне назар салу, олардың пайда болу генезисіне жан-жақты зерттеу жасау байқалуда. Бұрын қалыпты ұғым қабылдауына сай келетін мәселелерге өзгеше қырынан келу көрініс беруде. Сол ұғымдардың әдеби мағынасын ғана емес, мәдениеттанушылық, философиялық тұрғыдағы қырларын зерттеу кең талдануда.

Адам өз айналасындағы кәдімгі, үйреншікті заттарға қалыпты көзқараспен қарап, қабылдап ғұмыр кешеді. Оларға деген бұл көзқарастарға өзгерістің кіруі егер олар одан тысқары, шалғай кетіп қалғанда ғана туындап, бұрынғы үйреншікті жағдайларға өзгеше құбылыс ретінде қарау байқалады. Оған белгілі бір дәрежеде ортаның, мекеннің өзгеруі, адамның көзқарасындағы тұрақталып қалған пікірлердің алмасуы ықпал етеді. Жоғарыда біз қарастырған Х. Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» романының атауы бүкіл шығарма желісіне негіз болған басты көркемдік ұстанымды ашады. Ол: нешеме жылдарға созылған бейбіт тіршілік пен атамекеннің тұрақтылығына жету. Автор елі мен жерін соншалықты сүю арқылы өзінің туған даласына деген перзенттік, азаматтық сезімін көрсетеді. Осы ретте автордың ұстанымын бірнеше салаға жіктеуге болады. Алдымен ұлтын сүйген тұлға осы еңбегін халқына арнады. Кітаптың таралу кеңістігі туралы автор: «Жасалған түрлі кедергілерге қарамастан, кітап тәуелсіз Қазақстандағы оқырмандарға барып жетті. Алғашқы басылымның сегіз жүз данасы Қазақстанға тарады. Сол екпінмен кітап Монғолия мен туған елім Шығыс Түркістанға да барды.

Кітаптың Қазақстанға апарылуына кедергі етуге тырысқандардың ісі кері әсер етіп, кітаптың реклама жасалуына септігін тигізді. «Хасен Оралтайдың естелігінің Қазақстанға кіргізілуіне тиым салыныпты» дегенді сынаған мақалалар ағылшын және орыс пен қазақ тіліндегі баспасөздерде жарияланды. Ол мына заманда тиым салынардай сол кітапта не жазылды екен деген сауалды қоя отырып, кітапты іздеушілерді көбейтті» (Бөкейхан 1995: 5). Осы сырт елде жазылған ғұмырнаманы жарыққа шығару арқылы Хасен Оралтай алаш тұлғаларына тән мінезді бекіте, жалғастыра түсті. Сырт өлкенің адамның тіршілігіне қосары мол. Адам әр кез өзінің айналасын түгендеп, жақын-жұрағатын, ауыл-аймағын еске алып, көңіліне тоқып отырады. Туынды автордың ескерткеніндей «көркем әдебиет түріндегі еңбек емес. Шет жұртта елу жыл өмір сүрген бір қазақтың қиырда жүріп жазған бір ғұмырнамасы» (Бөкейхан 1995: 8).

Өмірбаяндық шығармалардағы оқиғалар мәдени құбылыстар тоғысында салыстырылады. Сыншы В. Белинский мемуарлық-өмірбаяндық баяндаудың үш түрін жіктеген: а) деректің жетекші орында болуы; ә) тұлғаның басты орын иеленуі; б) өткеннің шынайы келбетін қалауынша өзгерту. Үшінші түрі өткен XIX ғасырдың мемуарист прозашылары үшін өте маңызды болды (Жабаев 1990: 378).

XIX ғасырда «мемуар» және «мемуарлық проза» деп жіктелген ұғым қалыптаспаған кезде, бұл тектес баяндауларға тарихи қадам жасау басым болды. Мемуарлық прозаға пікірлер өте аз жазылды да, ол әдебиеттегі бір дерек, факт ретінде ғана қарастырылды. Шындығында да ғұмырнамалық шығарма дегенде, ол толыққанды жанрлық түр ретінде емес, тек әдебиетке

жанама дерек ретінде алынды. Ал, шындығында өмірбаяндық шығармалардың тууына кезеңдік тарихи оқиғалар, дәуірдегі елеулі жағдаяттар себеп болады. Яғни, өмірге еніп жатқан қаншама жаңалықтар, ескі мен жаңаның тайталасуы, оларды салыстыру аясында есте қалдыру, өзі және жақын адамдары үшін есте сақтауға деген ұмтылыс болады да, сондықтан жазуға деген ықылас туындайды. Ендеше, ғұмырнама автордың өзі үшін ғана емес, қоғамдық орта үшін де қажетті шығармашылық, тағылымды еңбек болмақ.

Х. Оралтайдың ғұмырнамасы «жарым ғасырды басынан кешірген, қазақтың талай есілін тірілдірген, күн өткен сайын бағасы арта түсетін жойқын әдеби еңбек», «Азаттық Радиосында» 28 жыл бойы Әлиханды, Мұстафаны, Мағжанды және отызыншы жылдардың аянышты құрбандарын тірілтікен еңбектері талай ойлы азаматтың есінде» қалған еңбек. Автордың ғұмырнамасы осы жанрдың шартына сай ата-тегі мен өскен ортасының шежіресін ұсынудан бастайды. Х. Оралтай бұл тұста да байырғы ұлы Түркістан өлкесіндегі түрік тектес, түрік тілдес туысқан халықтардың біртұтас атамекені үлкен Түркелінің шығыс жағындағы қазіргі Қытай Халық Республикасы құрамындағы «Шәуешек келісімі» деп аталатын орыс-қытай бөлісуінен бері «Шыңжаң» делініп келе жатқан өңірдің тұрғыны екенін ыждаһатпен жеткізеді. Осы ежелгі атақоныстан тараған ата-бабалары туралы айту үстінде автор осы өлкенің әрбір төбесі мен шоқысына, дөңі мен жайлауына қойылған атауларына мән беріп, мағынасын айқындап отырады. «Дөңжайлаудың бастысы Бабахан сайы, оның батыс жағы Меркіт Баймолла – Қалмақтың қыстауы. Оның батыс жағында Күжір-Барқы Смайыл молла мен Ителі Бектұр ұстаның қыстауы. Дөңжайлау Тасбұлақтан өтіп,

Бөгенбай- Барқы Кітапбай молла мен Жанәбілдің жотасынан асып, Қорқыс өзенінің батысына Майтау, Қарамай жақпен Тарбағатай және Қазақстанға қарай біртұтас Қазақелі болып ұласа береді» (Бөкейхан 1995: 11). Автордың атамекеніне деген құрметі қалың қазақтың қонысы болған жерлерді тізбелей отырып, әрқайсысының атауын, шекара-шегін қалдырмай сипаттап отыруынан байқайсыз.

Өткен ғасырдың басында қоғамдық-саяси жағдайларға кірген өзгерістер осы бір тұрақталған ұғымдарды өзгеше қабылдауға итермеледі. Оған бірден бір себеп отанынан, елінен алысқа кету, қуғын, туған-туыстан жырақ қалу, жалғыздық болды. Осы түбірлі өзгерістер адамның санасында экзистенциалдық мотив тудырды. Осы тақырып әсіресе, эмиграция әдебиетінде көрініс берді. Өз елдерінен алысқа кеткендердің санасындағы алғаш туындағын сезім туған жерден көз жазбау, оның бейнесін жадында сақтау болды. Алыс жердің жағдайына көндіге отырып, олар өздерінің шалғайда қалған туған жері мен елі, туған-туыстары туралы мәселелерді естеріне орнықтыра берді. Жаңа ортаның көптеген жағдайлары оларға ойлануға, өткен мен бүгінгіні салыстыруға мүмкіндік берді. Сондықтан бұл кезеңде өмірбаяндық шығармалар туа бастады. Бұл шығармалардың өзгеше тууына, көптеген жаңа ұғымдардың енуіне сол жаңа ортадағы еркіндік әсер етті. Олар: тарихи жағдайлармен тікелей байланыстың болмауы, ашық күреске шығудың қажетсіздігі, сана-сезімдегі өзгерістер. Енді эмигрант қаламгерлер өздерінің алыста қалған өткен өмірлері туралы еркін жазуға, асықпай жазуға мүмкіндік алды. Мұның өзі оларға өткен құбылыстар жөнінде жаңаша түсінік, пайымдар жасауға жол ашты. Олар өзгеше белгі, символдар таба бастады.

Жалпы, қай ұлтта болса да туған жер мен атамекен деген ұғым аса қасиетті болған. Бұл адамның тұрмыс-тіршілігінде үй, отбасы, ұрпақ ұғымдарының аса үндестігінен, мағыналылығынан туындаса керек. Қазақ жұртында атамекен, ел мен жер ұғымдарының мәні терең әрі кең. Бұның себебі халқымыздың сахара тірлігі кеңістігін жылдың қай маусымында да еркін жайлағанына тіреледі. Соған сай қазақ үйі, отбасы дегеннен гөрі туған ел, жер деген кеңірек ұғымдарды пайдаланған. Әрі ата-бабасынан бері ең жайлап мекендеген, шекара жігі ажыратылмаған қонысы сайын дала болғандықтан сол кеңістікті тұтас атаған. Оған қазақ тарихында өткен ақын-жыраулардың өлең жырлары куә. Көбіне, «атам қонған кең жайлау» (Дулат) деп келеді. Өмірдің концептуалдық бейнесін жыраулар мұрасының негізінде зерттеген Б. Нұрдәулетова мынадай пікір айтады: «Ата мекен халықтың бүкіл болмысын өзге «ықпал етуші, үйлесімділікті бұзушы» күштерден сақтайтын, ата-бабасынан мұраға қалып келе жатқан өзгеше «жұмақ, жайлы жер». Ата мекен ұғымы осы тіркестің құрамындағы «ата» және «мекен» сөздерінің ассоциативті мағыналары арқылы да объективтенеді. Ата мекен атауы кейде ата жұрт, ата қоныс сөздерімен де ауыстырылып қолданылады» (Қалижанұлы 1995: 198).

Әдебиеттануда үздіксіз жүргізіліп жатқан зерттеудің бір парасы метафизика ұғымына байланысты. Философ И. Кант: «Әрбір адамда, әсіресе, ойшыл адамда метафизика болады ...», - дейді (Көпеев 2010: 340). Бұл әдебиетке де тән. Метафизикалық ерекшелік дүниетанымның күрделілігі мен кеңдігіне, адамзат тұрмысының бар саласына құдай мен адам, жан мен тән, қасиет пен күнә, өмір мен өлім, еркіндік пен заң, тағдыр мен кездейсоқтық секілді метафизикалық ұғымдар әдебиетке еніп

отыр. Әрине, әдебиетте бұл ұғымдар тікелей көрінбейді. Көркемдік метафизика автордың субъективтік ойлауынан да терең жатады. Ол әдебиетте ұрпақтан ұрпаққа, қаламгерден қаламгерге ауысып келе жатқан жүйе, ұзақ ой, әбден кірігіп, төселген тұжырым.

Тарихтағы талай саяси оқиғалар адамды бостандықтан, туған ел-жерден айырды. Яғни, төңкеріс, қақтығыс, қуғын, теңсіздікке әкелді. Сондықтан адам баласы әріден басталған осы ұғымдардың төңірегінде үнемі әрекеттер жасап отырды. Жоғарыда келтірілген мысалдарда адамзаттың ежелден аңсары болған еркіндік пен тыныштық өмірді сағыну, туған жердің топырағын басып, алаңсыз тірлік кешу секілді қарапайым тұрмысты аңсау байқалады. Тіршілікке аса қажетті ұғымдардан ажыраған адамдар енді өткенге қайта оралғысы келеді. Артына қарайлай көшкен елді жолдың ұзақтығы, азықтың тапшылығы, даланың тірлік белгісін білдірмей безеруі, ұшқан құс пен жүгірген аңның болмауы оларды өздеріне етене жақын даладан үрейленуге әкелді. Ел-жұртынан, жақынынан айырылған кезде айтылатын ежелгі зар, жоқтау, мұң-шер, өкініш, құдайға жалбарыну, қарғыс айту секілді ғұрыптар жаңғырады. Осы жағдайдың бәрі туған елден айырылудан соң туындады. Сөйтіп, ертеден адамзаттың танымына әбден жақын болған ұғымдар алыстап, оның қасиеті азайған кезде адам өткен мен болашақтың арасындағы дағдарыс кейпіне түседі. Енді көзден таса қалған көріністер жанданып, қазіргі кейпі, жағдайы керісінше, алыстай түседі. Адамға қазіргісінен өткені қадірлі, жақын бола түседі. Сөйтіп, өмір кеңістігіндегі нақты қабылдаудың тұрпаты өзгереді.

Осылайша, атамекен концептісі көркемдік ойлаудың неомифологиялық орталық бірлігі болып табылады да, осы

арқылы автор өмірбаяндық, әлеуметтік-тарихи және мәдени-тарихи реалийлерді қалыптастырады. «Кәшмір өлкесінің (Үндістанға қарасты жағының) біз алғаш барған кездегі үкімет бастығы Шейх Мұхаммет Абдұлла деген кісі болатын. Шейх М.Абдұлланы Кәшмір халқы өте құрметтеп, пір тұтып, оны «Шер Кәшмір Кәшмірдің Арыстаны» деп атайды екен. Ол бізден бұрын Кәшмірге барған қазақтарды Кәшмір астанасынан тоқсан километр ұзақтығы Сұнмарак деген жерден адарынан өзі шығып, қарсы алған. Оның бұл ісі мұсылмандықтағы «мұхажир», «ансар» ұғымының мән-маңызын жақсы түсінгендіктен туғаны күмәнсіз. Пайғамбарымыз Мұхаммет Мекке қаласынан Мединеге барғанда «мұхажир» саналған. Ал оны және жанындағыларды қарсы алып ерулік беріп, құрметтегендер «ансар» делінген» (Бөкейхан 1995: 139). Бір ерекшелігі XX ғасыр әдебиетінде архаикалық құрылымға, мифологиялық сюжетке, образға бет бұру әлдебір еліктеуден, өзге ел әдебиеті мен мәдениетінен алынған жоқ. Керісінше, нақты бір тарихи оқиға мен жағдайға байланысты жаңа мифтің, түсініктің тууы байқалды.

Мифке ден қою оның семантикалық негізі - мифологемге ерекше мән беруді қажет етеді. Әрине, миф проблемасы ұзақ жылдар бойы әр ғылым саласының зерттеу нысаны болды. Сондықтан да оның анықтамасы мен оған деген көзқарас әр тарапты. Бұрын миф ертедегі адамдардың сәбилік санасы негізінде сыртқы дүниені қабылдау ерекшелігінен туындаған десе, қазір неомифте алдымен танымда туындаған ерекше құбылыстың негізін танып-біліп барып, оның мифтік негізін аңғарту байқалады («Қазақ» газеті 1995: 73). Яғни, мифке түсініп бару, көркемдікке айналдыру көрініс бере бастады. Өткен ғасырдың мәдени ментальдік ерекшелігінің бір қыры архаикалық

құрылымға терең назар аудару, өмірді, болмысты қабылдаудағы мифтік таным болып табылады. Бұған себеп болатын қазіргідей техногендік мәдениеттің аясында ұшқыр, жылдам өзгерістердің бастапқы негізіне ой жүгірту, өркениет дағдарысы кезеңінде бастапқы адами құндылықтардың мәніне бойлауға деген ұмтылыс болып табылады. Бұл адам баласында ерекше ойлау, толғану сезімдерінің тууына әсер етті.

«Елім-айлап өткен өмір» романының екінші бөлімі «Атамекеннен алыстау. Туған жер және туған елмен қоштасу» деп аталып, көшу кезіндегі қиындықтар суреттеледі. Шөл мен жолдың қиындығы мен үрейі мол болады. Тіпті көш бастаушы Қалибекті жазғырып, қарғағандар да табылды. Сонда Қалибек: «Құл болып хайуан малға ұқсап өмір сүргенше, құлдық астында өлгенше, ерікті өмір сүру, ерікті-азат адам болып өлу үшін күресу тағы игілікті. Алладан басқа сүйенеріміз жоқ», - деп жауап қайырады. Естелік иесі жат өлкеде өткен өмірдің барша қиындығын, аздаған қуанышын, арман-аңсарын, тілек пен үмітті қабыстыра келгенде, роман сюжетіндегі басты қазық-идеялардың мәні ашылады. Әкесі Қалибектің жұртты соңына ертіп, қауіпті жолға тәуекел еткенінде осы ата мекен ұғымының қасиеті арта түседі. Осы тарауда: «Қаратау, Көклік, Көре алмай өкіндік» деген жолдар халқымыздың қаралы өлеңі «Елім-айды» еске салады. Бұл туған-туыстарынан бөлініп, бір жартысы көпке ермей, елде қалатындарын білдірген кездегі өкініш, айырылысу әні еді. «Елім-айлап өткен өмірдегі» «Қаратау, Көклік, көре алмай өкіндік» сөзі атамекенге деген аңсардан туып отыр. Бұл елді, ондағы ағайын, туыстарды көре алмаған кездегі айтылатын көптеген сыңсу, өкініш, қоштасу өлеңдерінің бір тармағы секілді.

Романның екінші тарауындағы Атамекеннен алыстап, туған жермен қоштасуды әңгімелейтін бөлімде көш суретіне көп орын берілген. Көш - қазақтың сайын даладағы қоныс аудару, жаңа мекенге орналасу мәнін ашатын ұғым. Көш арқылы халық бір маусымнан екінші маусымға жетіп, қоныс ауыстырған. Көш арқылы атамекен тапқан, қоныс жайлаған. Көш арқылы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, даладағы қозғалысы көрінген. Әдетте, қазақ тіршілігінде көштің өзіндік салтанаты, қуанышы, дәстүрі болса, бұл туындыдағы көштің көрінісі басқа. Бұл тұрақталатын мекен таппай, қинала көшкен шерменде, қайғылы көш. Автор Көклік тауы жайлы мына жайтты айтады: «Көклік дарасы осы жиырманшы ғасырдың басында Абақ Керейдің Молқы руынан (Оспан Батырмен аталас) Бөке Батыр еліне де бір мезгіл бекініс болған. Олар Көклік тауынан біз өтеміз деп тұрған Такламкан шөліне барып Лоп-Нор көлін айналып өтіп, Гаскөл деген жерге жеткен. Одан әрі көшіп, Тибет жеріне өткен. Бөке Батыр сонда қаза болған» (Бөкейхан 1995: 84).

Туындыда суреттелетін көш алды артында шолғыншы бақылаушысы бар, тастүйін, қауіп-қатерге душарласудан қаймыққан көш. Содан да көштің жол жөнекей кезіккен табиғат көріністері де тартымды емес, суық. Барар бағыты бұлдыр, межесі белгісіз («Қайда кетіп бара жатқанымызды да, алда судың бар-жоғын да білмейміз. Аш және сусыз қалған мал бір-біріне ауыз сала бастады») көш кезінде уақыттың жылжуы да өзгеше («Астымыздағы атымыздың, жетелеген түйеміз бен айдаған қойымыздың су ішпегеніне, аузына талшық шөп салмағанына 108 сағаттан астам уақыт өткен»). Атамекеннің қасиеті оны аңсап келгендерді шындық пен елестің аралығындағы күйге түсіреді.

Көне синкретизмнің дағдарысы салдарынан миф бірте-бірте метафораға айналды, яғни нақтылықтан ауыспалылыққа көшті. О. Фрейденбергтің айтуынша: «Ескі бейне - бұл нақты, бірыңғай өлшемдегі, кеңістікте тұрақталған, қозғалыссыз, «дайын» бейне. Міне, осы бейне екінші бір «өзге» мағынаға ауысып, басқа мәнге ие бола бастайды» (Тлешов 2015: 189). Осыдан метафораның бұрынғы өткені - мифологем туады. «Үй» кеңістік мифологемі орыс мәдениетінде ерекше функция атқарады. Үй бұл әлемнің тұтас бейнесі, ал үйдің архетипі ғарыш ұғымымен байланысты. Бұл дүниетанудың моделін бейнелейтін кеңістік. Үй мифологемінің кері жағы үйсіздік феномені, «жан үйін», «жан мекенін» іздеу болып табылады. Үй идеясы эмиграция әдебиетіндегі өмірбаяндық туындыларда орталық мәселе болды.

3.5. Тәуелсіздік: сөз өнері және мәдени код

Тәуелсіздікке деген аңсар, Мәңгілік Ел мұраты қазақтың қай замандағы болмысының бірегей көрінісі болған. Қазақ халқы ең алдымен елі мен жерінің амандығын көксеген. Тәуелсіз ел болуға тиісті мәселелер ертерек сараланып қойылған. Халықтың ежелден аңсары болған әділдік пен бостандық, ел болу мәселелері сөз өнерінде күні бүгінге дейін арқауы үзілмеген құндылықтар. Сахараны ен жайлаған халқымыз көшіп-қонған жолында ошақ қазып, от жағып, «Отың үзілмесін, қорың таусылмасын» деп мәңгілік тіршіліктің көзі болған – от пен суды дәріптеп отырған. Зерттеуші Ш.Уәлиханов еңбектерінде отқа

байланысты біршама сипаттама берген. Мәселен, «Тәңір (Құдай)» деген зерттеуінде: «От әулие (киелі) болып саналады... Қарғыс... Отқа түкіруге, ошақты басуға болмайды. Жаңа түскен келін (күйеуінің) әкесінің үйіне кіріп, сәлем жасап «аруақ» разы болсын» деп тағзым етіп, отқа бір қасық май құю керек. Жас келін сәлем еткенде, аруақ разы болсын деп, тізе бүгіп, еңкейіп, маңдайын еденге тигізеді. Отқа тамызған май жанып жатқанда, жас келіннің енесі немесе әйелдерінің бірі алақанын отқа қызыдырып, келіннің бетін сипайды» (Жабаев 1990: 9). Сол сияқты Шоқан «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» деген мақаласында да отқа табыну моңғолдарда да бар салт. Қырғыздарда да аздап нышандары кездесіп жататындығын, олар оттың ашуынан қорқып әрі сонымен қорғанатындығын да айтқан.

Көркемдік ойлау адам баласының танымдық қабылдауын кеңейтті. Қай халықта болсын сөз өнерінің табиғаты тым тереңде. Адам баласы жалпы тіл, сөз өнерінің ерекше қасиетін ерте аңдап, оның мән-мағынасын дәуір жылжыған сайын тереңдетіп отырған. Тіпті сөздің күші халықтың тұрмыс-салтының, діни сенімінің де көрінісіне айналды. Өздерінің тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрді, ұлттық-этнографиялық ерекшеліктерді сөз арқылы бейнелеп, оның белгі, ишара, таңба түріндегі сан қырлы ерекшелігін толықтырған. Сөздің магиялық сипатын ерекше дәріптеп, халықтың тұрмысында орныққан дәстүр, ырым-жоралғы, салттың көрінісін әр түрлі сөз пішіндері арқылы жеткізген. Бұл халқымыздың фольклорлық жанрларынан бастау алды. Осы ерекшеліктер жинақтала келе, ғасырлар кеңістігінде орнығып, бүгінге дейін жетті. Халық өзінің таным дүниесіндегі, жадындағы түсініктерді, көне бейнелерді үнемі жаңғыртып отырды. Бұл әрі

қарай ұлттың қалыптасуын, оның тарихын, әлеуметтік-саяси жағдайын, мәдени құбылыстарды айғақтайтын белгілерге, бейбіт өмірге деген тұрақтылыққа ойысты. Сөйтіп, халық болмысында бекіген ұлттық код пайда болды. Оның мән-маңызы - ұлттық санадағы құбылыстардың қасиетін саралап, оның өткендегі және болашақтағы рөлін бағамдау, сол арқылы ұлт келбетінің бірегей болмысын таныту.

Әдебиеттегі фольклоризм – бұл тек фольклордағы дайын элементтерді (образдар, сюжеттік мотивтер, көркемдегіш құралдар) пайдалану ғана емес. Әдеби фольклоризм – бұл қандай да бір автор шығармашылығындағы (нақты туындысының) көркемдік принциптердің түгелдей немесе түгелге жуық халық шығармашылығына сәйкесуі. Кейде авторлар өзінің туындысында халық дәстүріндегі сюжеттерге сүйенеді. Сондықтан көркем туындыда фольклоризмнің көрінуі кейде айқын байқалса, кейде оны әбден танып-білу керек. Әдебиет пен фольклор – екі эстетикалық жүйе. Сондықтан олардағы болмысты танудың көркемдік тәсілі де екі түрлі. Фольклор – шығармашылықтың ерекше пішіні. Ендеше, әдебиет пен фольклор дәстүрлерінің арасында терең айырма бар. Фольклор мен әдебиеттің арасындағы байланыс әрдайым біркелкі болған жоқ. Кей дәуірлерде бұл байланыс жанданып, белсенді жүрсе, кейде бәсеңдеп отырды. Осыған сәйкес ұлттық фольклор мен әдебиет өздерінің қарым-қатынас жүйесін, жалпы заңдылықтардан туындаған өзіндік даму үдерісін қалыптастырды. Көркем сөз – белгілі бір мәні бар үнсіздік. Оған дәлел қазақтың байырғы салт-дәстүрі мен ғұрпы. Мысалы, фольклордағы жұмбақ, мақал-мәтелден бастап, барлық жанрларында сөздің құпиялылығы сақталған. Халқымыз сөзді

астарлап, тәмсілдеп сөйлеген. «Ақыл жастан, асыл тастан шығады» деген мақалды алсақ, әрі жалқы, әрі жалпы мәнге ие. Біз осы тобықтай мақалдан тоқсан ауыз сөзді өрбіте аламыз. Ықшам ой орамы өзінің ішкі мағынасын тереңге жасырған. Ал ар жағындағы айтылмай қалған ойды оқырман өзі табады. Сөздің астарында мол мағынаның болуы - халықтық сөз өнерінің ерекшелігі. Тарихта өткен шешендер мен билер де елдің елдігін сөзбен, қызыл тілдің айшығымен сақтап қалған. Осыған орай метафизиканың негізін қалаған Аристотель «халықтың таңғалған, қайран қалған сезім-күйінің өзі философияға жетелеген», - дейді (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 63). Ал, халқымыздың арналы сөз өнері қаншама терең даналықты көрсетеді.

Әдеби-фольклорлық байланыс әдеби үдеріске ең алдымен ұлттық сана, халықтық рух қалыптастырады. Әдебиет халықтың ұлттық танымын, өткені мен болашағын бейнелейді. Әдебиеттің ұлттық ерекшелігі халықтың тарихи дамуымен де тығыз байланысты. Ал, оның қайнар бұлағы – фольклорлық мұра – көркем өнердің дамуына үнемі ықпал етіп отыратын шығармашылық фактор. Ғалымдар У.Б. Далгат, А.И. Веселовский, В.Е. Гусев, Д.С. Лихачев, В.П. Аникин, М.П. Штокмар, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Б. Байтанаев, С. Садырбайұлы тағы басқа зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынып, салыстыру, талдау, қорыту, жүйелеу әдістері қолданылды. Фольклордағы батырлар жыры елдің қорғаны болған қаһармандықпен қоса, халықтың дәстүрін, ұрпаққа деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығын әйгілейді. Мәселен, «Қамбар батыр» жырында «Жақсылар дастан бастайын, әуелі алла сыйынып, екінші кәміл піріме», - деп алдымен ата-баба

жоралғысынан бастап, «ашқа тамақ, жаяуға ат, төрт түлік малға көңілі шат, жарайды екен қысылса, жұртының қиын күніне» деп алты ұлы, Назымдай сұлу қызы бар Әзімбайды мадақтаудан басталады. Бұл батырлар жырының қай-қайсысына да тән (Бөкейхан 1995: 21).

Батырлар жырының басы жалпы дастанға тән метанарративті әйгілеп тұр. Себебі, батырдың өзі ел ішінен шығады, ендеше оның отаны, туған жері, ата-анасы мен ел-жұртының ахуалы тегіс қамтылуы шарт. Осы пролог бірінен бірі өтетін таңғажайып оқиғаларға ұласады. Оқырманын қызықтырып, небір батыр, қаһарманды, оның ерекше батырлығын, ақылды жары мен есті тұлпарын суреттей отыра, батырлық пен қаһармандықтың шығу төркінін, оған тән белгілерді санамалап отырады. Яғни, батыр ерекше тұлға, оның дүниеге келіп, тұлпар тізгінін ұстағанынан бастап, ешкімге ұқсамайтын ерекше сипаты кемелденіп отырады. Бұл халықтың ел қорғайтын ерді армандауынан туған. Ендеше, батыр осал болмауы тиіс: оған «шапса қылыш, атса оқ өтпейді, суға салса батпайды, отқа салса жанбайды». Елдің панасы болатын батырдың осындай ерекшелігі оның жарынан, тұлпарынан, жасаған жорығы мен күресінен де байқалуы керек.

Халықтың мәдени коды – сол елдің мәдениеті мен әдебиетін сәйкестендіретін ақпараттар жүйесі. Оны беретін тәсілдің бірі барша заттың жаны бар деп түсінілетін – анимизм. Бұл құбылысты бүгінгі поэзиядан да байқаймыз. Бірнеше мысалдар келтірейік.

*«Езуінде күлкісі,
Көктен алде түсті ме.*

*Шың басынан күн нұры,
Келе жатыр жүгіріп» (Жұмағаұл 2017: 85).*

*«Уа, ақша бұлт, айтышы маған,
Айтышы маған қайдан келдің
Емес пе ең қыз орамалы,
Желұшырып алып келген.
Үрлеме, жел, ақша бұлтты,
Алысқа айдап кете көрме!» (Мырзахметұлы 1998: 42).*

*«Әлгі қария – Қызыр!» деді әлдекім,
Әрине, о қарт Қызыр, рас, - анық бұл:
Қызыр болып жарылқайтын гайыптан,
Мейірімі шығарр бәлкім халықтың!» (XX ғасыр басындағы
әдебиет: Хрестоматиялық оқу құралы 1994: 130).*

Екі ақын жансызды жанды етіп, өлең идеясын көркемдеп, халықтың қасиетті саналатын ұғымдарын жырлаған. Көк, жер, күн мен оның нұры, аспандағы бұлт пен орамал – халқымыздың қадірлеп, өмір-тіршілігінің мағынасымен байланыстырған бейнелері. Ал, Қызырды тілге тиек еткен ақын Ж. Нәжімеденов оны ортамызға әкеліп, халқына мейірім мен жақсылық тілеген қалпын танытады.

Әдебиеттегі фольклоризм мәселесі біршама уақыт тек жекелеген қаламгерлердің халық шығармашылығына деген қызығушылығы деңгейінде ғана қарастырылды. Ал, кейінгі жылдары әдебиеттегі фольклоризм проблемасы жаңа сапада қарастырыла бастады. Енді фольклордың әдебиеттегі көрінісін әр түрлі қоғамдық-тарихи, идеялық-эстетикалық деңгейде зерттеу қолға алынды. Ең алдымен «фольклоризм» ұғымына әр текті

анықтамалар берілді. Дағыстан зерттеушісі, этнограф У.Далгат үшін, мәселен, «фольклоризм қаламгерлердің фольклорға саналы түрде бет бұруы», ал кей зерттеушілер «әр түрлі екі көркем жүйенің – әдебиет пен фольклордың өзара байланысы» (орыс ғалымы В.Е. Гусев); үшіншілер үшін «қазіргі мәдениетте фольклорлық кейіпкерлер мен тәсілдердің қайта түлеуі, жаңғыруы» (ғалым Д.С. Лихачев).

Әдебиеттегі фольклоризм – бұл тек фольклордағы дайын элементтерді (образдар, сюжеттік мотивтер, көркемдегіш құралдар) пайдалану ғана емес. Әдеби фольклоризм – бұл қандай да бір автор шығармашылығындағы (нақты туындысының) көркемдік ұстанымдардың түгелдей дерлік немесе түгелге жуық халық шығармашылығына сәйкесуі (Қалижанұлы 1998: 8). Кейде авторлар өзінің туындысында халық дәстүріндегі сюжеттерге сүйенеді. Бұл кезде фольклорлық материалдар мүлдем өзгеше сипатта қолданылады. Бұл да фольклоризм көрінісі. Сондықтан көркем туындыда фольклоризмнің берілуі кейде айқын байқалса, кейде оны терең танып-білу керек. Зерттеуші Б.Байтанаев «Қазақ романы құрылымындағы ауыз әдебиеті дәстүрлері» зерттеуінде фольклорлық бейнелердің әдеби контексте қандай жағдайда кірігіп, көркемдік құрылымға қалай айналып, эстетикалық мұрат ретінде атқаратын функциясының қаншалықты екендігін айқындайды. Ғалым әдеби даму кезеңінде әдебиеттегі маңызды құбылыстарды халықтың тарихы мен эстетикалық тәжірибесінсіз елестету мүмкін еместігін, керісінше, әлемдік мәдениеттің тарихы қаламгердің фольклорға неғұрлым баса назар аудару кезінде әдебиетте жаңашыл, көркем дүниелердің соғұрлым мол туындайтынын айтады (Көпеев 2010: 8). Көркем әдебиет өзінің

бар болмысымен сол халықтың танымын, өткендегісі мен болашағын бейнелейді. Әдебиеттің ұлттық ерекшелігі халықтың тарихи дамуымен тығыз байланысты. Ал, оның қайнар бұлағы – фольклорлық мұра – көркемөнер дамуына ұдайы елеулі ықпал жасап отыратын шығармашылық фактор.

Қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани қазынасының бірі – бата сөздер. «Жаңбырменен жер көгерер, батаменен ел көгерер», «Көп тілеуі – көл» деп ұққан халқымыз келер ұрпаққа бата беріп, ақ тілек, адал ниет білдіруді дәстүр тұтқан. Бата беру - адал ниет, жақсы тілек білдірудің ұлттық дәстүрі. Бата беретіндер көбінесе, көпті көрген ақсақалдар мен кемеңгер даналар, дуалы ауыз билер болып келеді. Бата қысылғанда қуат, қиналғанда медет беріп, әрбір іс-әрекетке даңғыл жол ашып, бәле-жаладан қорғайды деп есептеген. Зерттеуші Ш. Уәлиханов: «Бата қазақ фольклорының дербес, шағын жанры ретінде қарастырылады. Ұйқасты, ырғақты болып келетін, тұрақты образдарға негізделеді», - дейді («Қазақ» газеті 1995: 8). Мәселен, Сүйінбайдың Жамбылға берген батасын келтірейік:

*«О, Жамбыл, бата дедің, бердім саған,
Бақытты, өмірлі бол, жүргін аман.
Батасың ат орнына берді ғой деп,
Қоймағын былай шығып кінә маған.
Соңынан Сүйінбайдың орнын басып,
Тіліңнен балың тамсын сорғалаған.
Жапаға, риза болсын, айта барғын,
Осымен өкпелемей жүрсін маған»* (Кәкішұлы 1997: 112).

Сүйінбайдың батасы Жамбылдың ақын, жыршы болуына жол ашқандай. Жамбылдың өзі де Сүйінбайды сөз өнерінде пір тұтып өтті. Батаның мән-маңызының тереңдігі бір жағынан, халқымыздың сөзді кие тұтып, жоғары санауынан да туындаған. «Жақсы сөз – жарым ырыс» деп өткен халқымыз бата, тілек сөздерге ерекше мән берген. Жамбыл ұлы Алғадайды майданға аттандырып тұрып, ел үмітін ақтап, елді қорғайтын азамат болуын аманаттайды:

*«Алғадайым, арлы едің,
Ата сөзін сыйлаған.
Перзентімнің алды едің,
Көңілімді қимаған.
Аттандырдым майданға,
Аман-есен жүр, балам!
Абыройға ие бол,
Ағат баспа бір қадам.
Атақ берген атаңа,
Ел қадірін біл, балам!»* (Көкішұлы 1997: 114).

«Фольклорлық элемент қашан да ақынның шығармашылық мақсатына лайық алынады. Егер автор фольклор материалды, форманы шығармашылық електен өткізіп, жаңа шығарманың бойына біте қайнастырып пайдаланбаса, шығарма биік, идеялық көркемдікке жете алмайды» (Елеуенов 2012: 80).

Адам баласы туғаннан бастап, о дүниелік болғанға дейін өлең мен ән-жырдың ортасында ғұмыр кешеді. Оның әрқайсысының дербес арнау сипаты бар. Мәселен, сәби өмірге келгенде, есейе бастағанда, азамат болғанда айтылатын жырлар

бар. Поэзия әдебиетіміздегі ерте қалыптасқан өзіндік дәстүрі орныққан жанр. Қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге шапшаң үн қосумен, жаңа сападағы жаңалықтарды тез сезінуімен поэзия үнемі алдыңғы сапта тұрады. Қоғамның ілгерілеуімен қатар идеялық мазмұны, көркемдік пішіні тың поэзия туды. Алайда, ол халықтық ұғымнан, фольклордың дәстүрінен аулақтап кету деген сөз емес. Керісінше фольклордың жанрларын, образдарын, дәстүрлерін бойына сіңірген поэзия неғұрлым ұғымды, бейнелі бола түсті. Поэзия – сезім мен ойдың поэтикалық көрінісі. Ондағы ойдың бедері, сөздің айшығы аса көркем.

Халқымыз үнемі сөзді ұтымды, қиыннан қиыстыра, шебер қолдануға ұмтылған, сөзге жүйрік болуды - өнердің озығы деп ұққан. Сондықтан өмірдің сандаған құбылыстарынан түйген қорытындалары мен жасаған топшылауларын мақал-мәтелге айналдырып, сөздің гибраттылығын, қасиетін арттырып отырған. Әрине, әр қоғамның өз талғам-талабы, қалыптасқан ғұрып-салты болады. Соған орай, мақал-мәтелдерде қоғамда өмір сүрген топтардың, жекелеген адамдардың көзқарастары қалып отырған. Оларда ілгерідегі құбылыс, жайттарға сын айту, таразылау, кейде құптау кездеседі. Қайтсе де, мақал-мәтелдерде тапқырлық пен жүйелілік, көркемдік пен әсерлілік сақталған. Міне, осындай халық маржандарының өзіне орайлас келгенін ақындар орынды қолдана алған. Нағыз лирикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді. Мәселен, Жамбыл («Жаныс ақынға») «Менің пірім-Сүйінбай, Сөз сөйлемен сыйынбай!»; Мағжан «Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, қырандай күшті қанатты» деп әсірелейді. Нақыл сөздерде дәлелдеу мен қорытынды пікір айту

қатар келеді. Мәселен, ақын С. Мұқановта «Жер – анасы, адам – оның баласы», «Ұстазы бар ғасырдың өнегесі, бақыттың тозбайтұғын кенересі» дегенде нақты ой түю бар. Халық ойының тереңінен алынған әбден сыналған, екшелген, тұрақталған мұндай ғибрат сөздер ақын тілінің көркемдігін танытады. Жаратылыстың сандаған бояу-кескіні поэзияда мол жырланған. Пейзаж дегеніміз - қандай да бір ашық кеңістіктің, көбіне табиғат суретінің бейнеленуі. Пейзаж әдебиетте ұлттық сипат иеленеді. Жанр түрлеріне қарай пейзаж әр қилы суреттеледі. Лирикада пейзаж экспрессивті мәнді көбірек атқарады. Мұнда көбіне ауыстыру, айқындау, кейіптеу, психологиялық параллелизм, және тағы басқа көркемдегіш құралдар пайдаланылады. Лирикада тек пейзаждың берілуі ғана емес, табиғат көрінісінің кейіпкерге туғызатын әсері, эмоциясының да мәні ерекше.

Жыл мезгілдеріне өлең арнау барша ақындарға тән. Олардағы ерекшелік әр суреткер табиғат мезетін, бейнесін түрліше береді. Ақын І. Жансүгіров:

*«Жерің анау,
Жасыл жолақ кілемдей.
Желің мынау,
Жігіт айтқан өлеңдей.
Көңіл анау,
Той ғып жатқан ауылдай.
Күнің мынау,*

Елжіреген енеңдей,» - деген өлең шумағында жазғы даланың суретін халқымыздың ұлттық танымына орайластырған (Елеукунов 2012: 29). Ақын табиғаттың белгілі бір құбылыстарын ұлттық ұғымдар арқылы өрнектеген. Ақын жерді жасыл жолақ

кілемге, желді өлеңге, көңілді той өтіп жатқан ауылға, күнді елжіреген енеге теңейді. Сол арқылы жаздың әрекетке, көтеріңкі көңіл-күйге толы екендігін, жыл мезгілдерінің ішіндегі ең шуақты, ең жадыраңқы, халықтың тіршілік-салтына ыңғайлы мезгіл екенін ашып тұр.

Көркем тілдің екі формада – поэзия және проза түрінде жүзеге асатыны белгілі. Соның ішінде прозаның өзіне тән бірегей ерекшеліктері бар. Прозада автор тілдік құбылту мен түрлендірудің мол мүмкіндігіне ие. Поэзиялық туындыда сөздің экспрессивтік-эмоционалдық мәні алдыңғы кезекке шығады. Прозада сөздік тізбе бейтарап сипат иеленеді. Сөздің көркемдік-эмоционалдық қуаты көркем шығармада айқындалады. Ондағы автордың идеясы, ұстанымы көркем-бейнелі беріледі. Сөздің берілу стилі - мәдени норма. Яғни көркем туындының қай жанрдағы түрі де адам баласын терең, бейнелі ойлауға, қиялдауға, ұлттық тілін терең игеруге жетелейді. Осы сипаттың өзі прозадағы халықтық болмысты тереңдетеді.

Жазушы Т. Нұрмағамбетовтің «Қарлығаштың ұясы» хикаятында: «Шорманның әжесі соншалықты ертегіші кісі емес-ті. Бәлкім, ол кісінің білетіні де осы жалғыз ертегі шығар ... Ерте, ерте, ертеде аты әлемге мәшһүр хан болыпты. Ханның жасы 70-ке келгенде, әйелі ұл туып, дүркіретіп той жасаған екен. Той өте сала сәби кенет сырқаттанып қалыпты. Хан барлық балгер, тәуіптерді жинапты. Олардың қолынан еш нәрсе келмепті. Хан қаһарына мініп: «Сенің салақтығыңнан ауырды», - деп баланың күтушісі 65-тегі кемпірдің басын алмақ болыпты (Тлешов 2015: 29). Кемпір үйіне келіп зар еңіреп жылайды. Сонда кемпірдің ескі лашығына ұя салып жүрген қарлығаш: - Шиқ, шиқ, жылама, әже. Хан баласын жазу менің қолымнан келеді. Алабас, Қарабас деген

екі тау бар. Одан өткен соң Ажал атты көл жатыр. Сол көлдің ар жағында Өмір атты ұлан-ғайыр жерде Жүрек деген гүл өседі. Баланың емі – сол гүлдің ұнтағы. Мен ертең жолға шығамын» (Глешов 2015: 31).

Сөйтіп, қарлығаш өлім қаупінде жатқан баланың аузына жүрек гүлінің ұнтағын сеуіп, бала дертінен айығады. Қарлығаш хан баласының жазылу құрметіне жасаған ұлан-асыр тойдан кейін ханға келіп, өзінің баланы жазғанын айтып, тілегін білдіреді. Хан баласының атын Қарлығаш қойып, зынданда жатқан күтушіге азаттық береді. Хикаят сюжеті мен ертегі арасында логикалық байланыс сақталған. Осы ертегіден кейін бала Шорманның қарлығаш құсқа деген құрметі артады. Әжесі екеуінің үйіне құрлығаштың ұя салғанын күтеді. Әжесі сырқаттанып қайтыс болады да, Шорман туысы Қиясбектің үйінде тұра бастайды. Қиясбек ескі үйінің орнына жаңасын тұрғызбақ болып, кесектерді бұзып, тіреу ағашты алмақ болғанда, тіреу белағашының түйісер жерінде қарлығаштың ұясы, әлі қанаттана қоймаған балапандары бар болып шығады. Шорман қанша өтінсе де, Қиясбек ұяны бұзып, тіреу ағашты алады. Шорман жалғыз балапан ғана қалған ұяны басқа жерге көшіреді. Ұяны таппаған ана қарлығаш бірнеше күн шыр айналып жүріп, одан қайтып оралмай кетеді. Кенеттен Шорман әжесінің қайтыс болғанын естиді. Енді мүлде жалғыз қалған баланың мұң шағары да – осы қарлығаштың балапаны болып қалады. «Мен жалғыз қалдым. Әжем енді жоқ». Шорманның көңілінде әжесінің ертегісіндегі адамдармен тілдесетін қарлығаш тұрады. «Қорықпа, менен. Сен өмір деген мекенге сапар шеге аласың ба? Ол Алабас, Қарабас деген таулардың, Ажал деген көлдің жағасында. Естідің бе? Ол жерде Жүрек деген гүл өседі.

Сол гүлдің ұнтағын қанатыңа қысып ... жоқ, онда төгіліп қалуы мүмкін. Өйткені сен қанатыңмен ұшасың ғой. Таңдайыңа басып әкелесің ... Сонда менің әжем тірілер еді. Ол дәріден жазылмайтын адам болмайды деп өзі айтқан» (Тлешов 2015: 33).

Шорман әжесін тірілтетін керемет күшті аңсайды. Ол үшін қарлығаштың балапаны - қазақ ертегілеріндегі жауыздықпен, зұлымдықпен күресетін адал, батыл күштің бейнесі. Әжесінің ертегісі құлағында жүретін бала Шорманның көкейінде осы құстың қасиеті сақталып қалған. Ол да балапан құстан жәрдем тілейді. Тезірек ұшып барып, Жүрек гүлін жеткізуін, сөйтіп әжесінің тірілуін қалайды. Сол арқылы әжесінің өмірден озғанын жасырған, қарлығаштың ұясында қалған жалғыз балапанның да жетілуін күтпей, ұяны бұзған Қиянбек пен Шабаркүлдің қылығына наразылығы байқалады. Адам баласының өлмей, ұзақ жасауын, адамгершілік, адами қасиет, туған-туыс, бауыр деген ұғымдардың мәнін тереңдете түседі. Ертегідегі өлімге араша тұрған қарлығаштың әрекетін осы өмірде көргісі келген, сөйтіп өмірдің қадірін ұқтырғысы келген бала Шорманның қиялы ақиқатқа жетелейді. Ертегідегі адам баласының шексіз арман-қиялын ұштауға көмектесіп, алға қарай үмітпен жетелейтін көп қасиеті әдеби туындыларға өзек болған. Тағы бір шығарма қаламгер С. Мұратбековтің «Жусан иісі» туындысы былай басталады: «Алыста қалған балалық шағым. ... Ойымнан жарғақ сары тоны қаудырлаған, тобығы тайған сол аяғын сүйрете жүгіретін, шілбиген ақсақ қара бала бір кетпейді. Көзімді сәл жұмсам-ақ: шуылдаған балалардың ең соңында сол аяғын жер сыпырғандай көлденең сүйретіп, ес қалмай далбақтап жүгіріп келе жатқан Аяңды көргендей болам. Сондайда оның алқына шыққан әлсіз, жіңішке дауыспен: «Ей, тоқтаңдаршы, мен

сендерге бүгін кешегіден де қызық ертегі айтамын», - деген жалынышты үнін естимін (Дулатов 1989: 89).

Бұл үзіндіден автордың бірнеше фабулалық ақпаратты ұсынып отырғанын көреміз. Алдымен бұл бұрын өткен оқиға. Балалық шақта болған әңгіме. Осы алыста қалған оқиғаның ішінен Аян есімді баланы бөліп алған. Ол әдеттегі қолды-аяққа тұрмайтын ойын баласы емес: бір аяғы кем. Сондықтан еркін алысып-жұлысып кете алмайтын болған соң, ол балаларға күнде жаңа бір ертегі айтып беріп, оларды қасынан ұзатпауға тырысады. Осы шағын шегіністен кейін автор негізгі оқиғаны тарата отырып, сюжетке көшеді. Аян балалармен бірде қату, бірде тату бола жүріп, әбден жақындасып кеткеннен кейін, кәдімгі ауыл баласына айналады. Бірде мінген бұзауы мөңкіп жығып кетіп, Аян тобығын шығарып алады. Осыдан кейін оның тобығы тайғыш болып, көбіне балаларға ілесе алмай қалады. Бірде әжесі қайтқан Аянның үйіне балалар келеді. Сондағы көріністі автор былайша береді: «Күн ұясына еңкейіп бара жатыр. Аян болса, сол мелшиген күйде жалтақ-жалтақ етіп, ауылдың әр тұсынан «әжетайлап» дауыс қойып келе жатқан үлкен адамдарға қарайды. «Әжесі өлгенге неге жыламайды-ей?», - деп қоямыз. Аян естісе де, естімеген адамдай міз бақпайды. Тек әлден уақытта бас жоқ, аяқ жоқ: «Ертегі тыңдайсыңдар ма? – деді. Онан соң біздің жауабымызды күтпестен, өзі бастап үйдің бұрышын айналды. «Ертеде бір жетім бала бопты», - деп ертегісін бастады» (Дулатов 1989: 95). «Ғажап ертегілер еді. Дүниедегі жақсылық атаулының бәрі-бәрі: ерлік те, ізгілік те, сұлулық пен ақылдылық та, әйтеуір адамға тән не бір асыл қасиеттің барлығы да сол Аянның ертегілерінде болушы еді. Аян батырлық туралы ертегі айтқанда, біз, алым-жұлым киінген қара борбай балалар,

бір сәтке жадау қалпымызды ұмытып, шетімізден көк семсерді жарқ-жұрқ еткізіп, ат ойнақтатып жауға қарсы арыстанша шабатын нағыз қас батырдай сезінуші едік өзімізді. Өмірімізде қосауыз мылтықтан басқа ештеңені көрмесек те, жарқ-жұрқ еткен көк семсер тұрғанда, зеңбірек, пулемет дегендер айтар сөзге, көңілге олқы түсіп, ойыншық сияқты боп қалатын. Өйткені Аянның ертегілеріндегі батырлар сілтеген көк семсерге қызығып, иланатынымыз сонша, оны қару біткеннің құдайы көретінбіз» (Дулатов 1989: 97).

Халық ертегілерінде жетімнің өмірі ауыр, аянышты басталғанымен, соңында барша мұратына жетумен аяқталады. Ертегілерде кездесетін жетім бейнесі, оның әлеуметтік жағдайы туралы кең ұғымды академик С. Қасқабасов береді: «Одним из наиболее ярких социально обездоленных героев казахской сказки является сирота. Следует сказать, что сказок о сироте кроется на наш взгляд, в длительном сохранении в казахском обществе некоторых родовых обычаев и институтов связанных с отношениями к сироте. Это прежде всего аменгерства, согласно которому род покойного, чтобы не отпускать его детей в чужой род, женил на вдове кого-нибудь из своих сородичей. После этого дети покойного не считались сиротами и пользовались соответствующими правами» (Егеубаев 2003: 162). Бұдан түйетініміз ертегідегі әлсіз бейнелер әлеуметтік жағынан қамқорлыққа алынып, соңында жауыз ханнан, ақымақ патшадан, ұрыдан, өгей шешеден құтылады.

Ертегі – адам баланының арман-қиялынан, жақсылықты аңсап, аңсар-мақсатының орындалуын көздеуден туған. Ертегі айтатын Аянның да арманы ең болмаса өзі құрастырған ертегісінде орындалып отырады. Ертегі – Аян үшін тек

қиялдаудың жемісі емес, ол көкейінде орнаған ңсарға жетудің, соған құштарлықтың, асығудың межесі. Күнде бір жаңа ертегі айту арқылы Аян тезірек арманының орындалуын қалайды. Өзінің өмірдегі көрген қиындығын, сәтсіздігін ертегі арқылы жуып-шайғысы келеді. Ертегі – Аян арманының жемісі. «Қобыланды батырдың» Тайбурылындай ұшатын аттар бар ма? Ендеше, ылди-өрге бірдей сырғанайтын рульді шана да бар». «Сен өзі мынадай айлы жарық түнде шанамен сырғанаудың қандай керемет екенін білмейді екенсің қой. Айлы түнде шанаға сиқырлы қанат бітеді».

Көркемдік ойлау адам баласының танымдық қабылдауын, фантазиясын кеңейтті. Қай халықта болсын сөз өнерінің табиғаты тым тереңде. Адам баласы жалпы тіл, сөз өнерінің ерекше қасиетін ерте аңдап, оның мән-мағынасын дәуір жылжыған сайын тереңдетіп отырған. Тіпті сөздің күші халықтың тұрмыс-салтының, діни сенімінің де көрінісіне айналды. Өздерінің тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрді, ұлттық-этнографиялық ерекшеліктерді сөз арқылы бейнелеп, оның белгі, ишара, таңба түріндегі сан қырлы ерекшелігін толықтырған. Сөздің магиялық сипатын ерекше дәріптеп, өздерінің тұрмысында орныққан дәстүр, ырым-жоралғы, салттың көрінісін әр түрлі сөз формалары арқылы жеткізген. Бұл халқымыздың фольклорлық жанрларында бастау алды. Осы ерекшеліктер жинақтала келе, ғасырлар кеңістігінде орнығып, бүгінге дейін жетті. Халық өзінің таным дүниесіндегі, жадындағы түсініктерді, көне бейнелерді үнемі жаңғыртып, оған оралып отырды. Бұл әрі қарай ұлттың қалыптасуын, оның тарихын, әлеуметтік-саяси жағдайын, мәдени құбылыстарды айғақтайтын тұрақтылыққа ойысты. Сөйтіп, халық болмысында бекіген ұлттық код пайда болды. Оның мән-

маңызы - ұлттық санадағы құбылыстардың қасиетін саралап, оның өткендегі және болашақтағы рөлін бағамдау, сол арқылы ұлт келбетінің бірегей болмысын таныту. Метафизика ұғымы ең алғаш Аристотель еңбектерінде көрінді. Метафизиканың мәні мәңгілік жойылмайтын ұғымдарды анықтайды. Әлем дегеніміз не? Құдай бар ма? Адам баласына тән сана, ұнамды сипаттар қалай пайда болды? Адам неге жаратылады, неге о дүниелік болады? Яғни жаратылысқа тиісті сауалы мен жауабы қатар жүретін ұғымдарды осы метафизика анықтайды. Көркем сөз – белгілі бір мәні бар үнсіздік. Оған дәлел қазақтың байырғы салт-дәстүрі, ғұрпы. Мәселен, фольклордағы жұмбақ, мақал-мәтелден бастап, барша жанрларында сөздің құпиялылығы сақталған. Мәселен, қазақ сөзді астарлап, тәмсілдеп сөйлеген. «Ақыл жастан, асыл тастан шығады» деген мақал әрі жалқы, әрі жалпы мәнге ие. Біз осы тобықтай мақалдан тоқсан ауыз сөзді өрбіте аламыз. Шағын ой орамы өзінің ішкі мағынасын тереңге бүккен. Оның ар жағында айтылмай қалған ойды оқырман өзі табады. Сөздің астарында мол мағынаның болуы сол халықтың сөз өнерінің ерекшелігі. Кешегі шешендер мен билер де елдің елдігін сөзбен, қызыл тілдің айшығымен сақтап қалған. Осыған орай метафизиканың негізін қалаған Аристотель «халықтың таңғалған, қайран қалған сезім-күйінің өзі философияға жетелеген», - дейді (Қазақ поэзиясының антологиясы 1992: 63). Ал, халқымыздың мол арналы сөз өнері қаншама терең даналықты көрсетеді.

Түн – адам баласына ойды, қиялды, беймәлім күйді серік ететін мезет. Түн кей адамның құпиясын жасырады да. Аян күндіз мейірі қанып тебе алмаған шананы түнде рахаттанып тұрып тебеді. Жұрт тәтті ұйқыда жатқан мезгілде Аян сырғанақ

теуіп, кәдуілгі шананың өзін ертегінің аясына енгізіп жібереді, «сиқырлы қанат бітіреді». Аян ертегіге ғана емес, халқымыздың салт-дәстүріне де, ырымына да жүйрік. «Е, жұлдыздың нуы жиі екен, ертең күн ашық болады», «Қарлы топырақ араласқан жас қабірге жаутаңдап біраз қарап тұрды да, бір уыс топырақты іліп ап: «Топырағың жеңіл болсын, әже!» - деп шашып жіберді. Аян ертегісі арқылы дүние танымының ой-өрісінің кеңдігін дәлелдейді. Өмірден бір қатыгездік пен әлімжетік көрген кезде ертегіге жүгінеді. Оның мұны, сыры, кеткен есесі, жетімдігі – бәрі-бәрі ертегі айту арқылы жуылып отырады, Аяанның көңілін торлаған кірбің де ертегі арқылы тарқайды. Сондықтан да Аян есейіп, өз қолы өз аузына жеткенде біреуде кеткен есе-кегімді қайтарам деп тіс қайрап көрген емес. Оның есесіне қызығы, шытырман оқиғасы көп ертегі әлеміне тереңдей береді. Ертегі неғұрлым қызықты болған сайын, ондағы жетім бала барша мұратына жеткен сайын Аяанның да көңілі өсіп, барынша мейірленіп кетеді. Өзінде жоқ дүниеге ертегідегі жетім баланың жеткеніне аса разы. «Біраз жер жүргеннен кейін жетім баланың қотыр тайына тіл бітіпті. Қотыр тай тұрып оған: «Мынау алда тұрған асқар таудан күндіз құс ұшып өте алмайды, қанаты күнге күйіп қалады. Тек түнде ғана ұшып өтеді. Сондықтан да біз түнді күтуіміз керек. Түнде маған да қанат бітеді» (Дулатов 1989: 29). Шығармада жусанға қатысты тура айтылатын эпизод жоқ. Алайда ол бүкіл шығарманың сюжеттік желісін көтеріп тұр. Жусан иісі - Аяанның аңсаған туыстық, отбасылық жылылығы, туған жердің қасиеті, балалық шақтың белгісі. Осы қадірлі ұғымдарға деген Аяанның сүйіспеншілігі оның күнде ертегілер ойлап тауып, оны балаларға айтып беру арқылы аңғарылады.

Көркем шығарманың белгі табиғаты екіжақты. Бір жағынан, мәтін шынайы, өзіндік дербестігі бар, авторға бағынбайтын болмысымен байқалады; екінші жағынан ол үнемі өзінің әлдекімнің жасаған дүниесі екенін еске салып отырады. Осы арқылы мәтіннің семантикалық өрістегі ойыны «ақиқат-ойдан шығару» қатынасы байқалады. Көркем мәтінде тоғысқан «заттар» мен «заттық бейнелер» екіжақты жарасым (эффект) тудырады: әрі шарттылық, әрі ақиқат дүние. Көркем мәтіннің құрылымында кейде баяндау үзіліссіз берілсе, кейде фрагментарлық түрде беріледі. Осы арқылы оқырман үзінділердің мәнін түсініп, тұтас шығарманы толық ұғып, өзге мәтіндермен салыстыра, жинақтай алады. Осы арқылы белгілі бір шығармалардағы код орнығады. Академик С. Қасқабасов: «Ертегі жанры өз-өзінен немесе ойдан тумаған. Оның негізін қалаған көне прозалық жанрлар алғашқы қауымдық қоғамның түсініктері мен салтын, әдет-ғұрпын, яғни сол заманның шындығын өзінше бейнелеген. Демек, ертегідегі бізге қиял-ғажайып болып көрінетін кейбір нәрселер – бір кездегі болмыстың, құбылыстың сәулелері. Бұл айтылғанға қоса мынаны да ескеру керек: ертегінің пайда болып, қалыптасуының алғашқы кездерінде ел оны қиял деп ойламаған, онда баяндалатын оқиғаға сенген, себебі ол шақта ертегі өз төркінінен алыс кете қоймаған, сондықтан көркемдік қызмет те атқармаған», - дейді (Жансүгіров 1995: 78).

Шындығында да осы хикаят пен ертегі элементтерінің кірігіп, табиғи өрілуі ғалым пікірінің ақиқат екендігін дәлелдейді. Қаламгерлер халықтың нақыл сөздерін, көне ұғымдарын, жаратылыстың бейнесін неғұрлым мол пайдаланған сайын, шығарманың да көркемдік нәрі еселене түседі. Қаламгер А.

Сейдімбектің көркем туындыларының басым көпшілігі ата-бабаның жерін, салт-дәстүрін, арман-аңсарын бейнелеуге құрылған. «Қыз ұзатқан» хикаятында отын үшін жалғыз түп теректі кескен Аманның әрекетіне күйінген Мұстафа қарт: «Кінә өзімізден де бар. Осылардың құлағына сіңіріп, атамекеннің қасиетті топырағында бөгіп жатқан шежіре сырды айтып отырсақ, мұндай жағдай болмас еді ғой. Аанада мынау сырт жақтан келгендер айтып отырды: «Қайырма кезінде Шажағай бойындағы Тарақты атаның ақ күмбез молаларын біреулер бұзып, жас төлге ықтырма, күрке жасамақ болған екен. Оны айтасың, Тайатқан, Шұнақ түбіндегі Шұбыртпалы Ағыбай батырдың да бейіті мүжіліп, аяқ асты болыпты деп отыр көргендер. Бұрын мына Қаратөбе, анау Қызылтас Саңғыру, Мыржық жартасы, осы Балтеректегі көңдердің бәрі де Аралбай елінің қыстауы болатын еді ғойол кезде сынғысқан қалың ел осы Атасу, Ақсудың бергі бетін жайлайтын. Арғы бетінде сонау Шажағай, Шолақкеспе, Кәрітүлкіге дейін созылып, тарақтылар отыратын. Олар да іргелі екі ел, болыс. Әсіресе жігіттері қандай, шетінен сал-сері, өнерпаз, сыйластыққа таптырмайтын, атын атап барғанға қоң етін кесіп беруші еді» (Кәкішев 1994: 41). Кеудесі қазына Мұстафа ақсақал ел мен жердің жайын бес саусағындай білетін адам. Ел ішінде айтылатын адамның жомарттығы («Боздақ дегеніңіз мына шеті Ақмола-Қараөткел, ана шеті Қоянды жәрмеңкесіне қоралап айдатып, қосақтап сойғызып, біреуін екеу етіп отыратын қолы ұзын, аққаптал жан еді»), малдың құты («жылқы дегеніңіз кілең көк мойын қасқа еді»), жердің берекесі («Қыз ұзатқан» ол кезде «Күмісбұлақ» деп аталатын Боздақ байдың жүз қаралы түйесі қатар тұра қалып, Күмісбұлақтың суын сораптағанда, сынық сүйем ортаймастан,

айналы астаудай жарқырап жатушы еді») туралы айтатын ұлағаты көп. Мұстафа қарт: «Ол кезде Тарақтылардың атамекен ен жайлауы Шажағай бойы – Сарықұлжа, Қоңырқұлжа, Бәйбіше, Алтынсандық, Ақадыр болған еді. Одан әрі Ақшатау, Бұғылы, Тағылыдан бастап Қарқаралы, Кент төңірегінің барлығы жиырма бес болыс Қаракесектің жері», - деп елдің жайы туралы әңгімесін әріден сабақтап отыруының өзі атамекені туралы айтары мол шежірелі адамның бейнесін танытады.

«Тауға біткен жалбыз» шығармасынан бірқатар мысалдар тізбегін алып көрейік: «Дәл қазір төбемізден төніп тұрған Саңғыру биігі жаны бар, алып құбыжық сияқты»; «Менің көз алдыма таңын созып, топшысын талдырып, ұрпағы үшін жанын азапқа салған ұябасар бүркіт елестеді. Жай елестеген жоқ, ертегілерде айтылатын Шыңырау атты самұрық құс сияктанып, дәл қазір қанатынан дауыл есіп, көзінің жасы нөсер болып, айшылық алыс жерлерден ұрпағым деп емешесі үзіліп келе жатқандай көрінді»; «Есіме тағы да әжей марқұмның «Тауға біткен жалбызым-ау!» деп отыратын сөзі түсті. Есіме түсуі мұң екен, қолымдағы жалбыз елбіреп, саусағын созған әжемді елестетіп, ұсақ түк басқан қара көк жапырақтар көзіме басылды»; «Тілеуінді бергірдің жортқанда жолы бола берсін»; «Уәде – серт, мақсат – дерт»; «Бұл бір құтты қоныс болды. Сұңқар баласы қолға қонды деген осы ... Тіл-көзден аулақ... Тұғырың құтты болсын!»; «Мұның өнері қияғы мен тұяғында: Көл үстінен найзағайдай жарқылдап лашын ұшса, көк ала үйрек артымен сүңгиді». «О, шіркін, ақылға сыймас, асқарға құлаш ұрғызған тәтті тіршілік-ай десейші» (Кәкішев 1994: 51).

Фольклордың әдебиетке әсер етуі күні бүгінге дейін созылып келе жатқан құбылыс. Фольклор өзінің идеялық-

эстетикалық мәнін жоғалтпай, қаламгердің шығармашылығына бай рухани қазына болуда. Оның басты себебі фольклорда халықтың арманы, ізгілік пен рухани қазынаны дәріптеген болмысы жатыр. Ал, адамның жақсылықты, жарасымдылықты, бейбіт өмір мен құт-берекені қадір тұтуы – мәңгілік үрдіс.

Қаламгер С.Сейдімбектің енді бір этнографиялық әңгімесі «Бүркіт» деп аталады. Автор шығармасының эпиграфына мынадай жұмбақты алады:

*Бір нәрсе екі аяқты, сегіз бармақ,
Іліксе дүниенің бәрін алмақ.
Өзінің тілі бар да, тістері жоқ,
Жұтады көрінгенді алмап-жалмап» (бүркіт).*

Осы жұмбақтың мәні әрі қарай мәтінде жалғасады: «Көл-көсір сары даланы сахна еткен ата-бабамыз тек қана малдың тісін күйттеп, ізіне ерумен ғана ғұмыр кешкен жоқ. Көңіл құмарын қандырарлық талай қызықтарды да таба бөлген. Сол қызықтың бір ұшығы аңшылықпен байланысты. Жүйрік ат, қыран бүркіт, алғыр қаршыға, құмай тазы, айлалы сұңқар, болат қақпан, түзу мылтық сияқтылардың қай-қайсысы да өзіндік сырға толы тамашасымен әркімді еліктіре білген. Қазақтың тіршілік салтында қоржын толтырып, «үйірімен үш тоғыз» олжа байландырар ең сүйікті кәсібі осы аңшылық» (Кәкішев 1994: 276).

Қаламгер әңгімесінде жыртқыш құстардың ішіндегі аса тектісі, қолға тез үйренетін ептісі деп бүркітті атап, оның ұясы Алтай, Сауыр, Тарбағатай, Алатау, Көкшетау, Шыңғыс сияқты жерлерде кездесетінін айтады. Одан соң құсты ұясы, оны ұстау түрі, бүркіттің жемі (қансоқта, қызыл, тартпа, сарбөртпе, тоят, боз өкпе немесе ақжем) туралы баяндайды. Әңгіменің этнографиялық сипаты терең. Қазақтың аса қадірлі өнері

аңшылықтың қасиетін жан-жақты қозғайды. «Қазақ құсбегілері ұстаған бүркіттерін «Алтайдың ақиығы», «Қарағайдың қызылбалақ сарысы» немесе «Қанішер қара», «Түменнің сары құсы» деп атайды» (Кәкішев 1994: 282).

Ата-баба дәстүріне деген құрметті оятатын, ой түсіретін дүние. Әдебиет арқылы қаламгерлер өздерінің дербес көркемдік шығармашылық ерекшеліктерін орнықтырады. Әдеби үдеріс өзінің әлеуметтік-эстетикалық функциясын орындау арқылы, әр дәуірдің белгілі қаламгерлерінің дәстүрін жеткізіп отырады. Ендеше әдеби үрдіс – мәдени-тарихи өмірдің бір тармағы, оны жалпы мәдениеттен тыс қарауға болмайды. Әдебиеттің дамуында әдеби дәстүр ерекше маңызға ие. Көркемдік идея, түр, тақырыпты жалғастыру дәстүрі суреткерлердің көзқарастарынан туындап, қаншалықты маңызды болғанымен, әдебиет дамуында қосалқы маңыз иеленеді. Өмірге қарым-қатынастың әр кезде кездесетін тарихи, идеялық-эмоционалдық түрлері (трагедиялық пен комедиялық, сатиралық, патетикалық), жалпыадамзаттық, адамгершілік және философиялық проблемалар (ізгілік, ақиқат, сұлулық), өнердің «мәңгілік тақырыптары». Сондай-ақ ғасырлар бойы екшеліп, жинақталған көркемдік түрлер (алғашқы кезекте жанрлық түрлер) әдеби үрдістің тіршілік етуіне қажетті дәстүрді құрайды (Нұрғали 2005: 66).

Фольклор – халықтың көнеден жеткен бағалы, көркем мұрасы болса, ол әдеби шығарманың аясында өзінің мәнін одан да тереңдетіп, көркейте түседі. Себебі, халықтық мұраның қасиеті ғасырлар бойында алмастай қырланып, жетіле түсетіні, мән-маңызының тереңдей беретіні анық. Фольклордың әрбір тегі мен түрінің өзіндік ішкі әлеуеті болады. Фольклорлық дәстүр тұрмыстық-этнографиялық, тіл тарихы, әдеби дәстүр және басқа

да мәдени құбылыстармен теңдей қаралмау керек. Керісінше, фольклорлық дәстүрді зерттеу арқылы фольклордың жеке, өзіндік ерекшелігі айқындала түседі. Фольклордағы даму мен өзгеріс ретсіз түрде өтпейді. Жанр поэтикасы көркем шығармадағы шығармашылық өзгерістің мүмкіндігін анықтауда басым мәнге ие. Фольклор жанры әдебиетте кездеспейтін қасиеттерге ие. Сөз өнері - адамзаттың көнермейтін мәңгілік құндылықтарын сақтайтын қазына. Тәуелсіздік, еркін ой, таным кеңдігі, елшілдік сипат, ұлттық қасиет – осының бәрі әдебиетімізде әбден орныққан ұғымдар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Абишева А. Проблема ценностного смысла в философии и психоанализ. – Алматы: Ғылым, 2002. -244 с.
- Айтматов Ш. Шығармалары. – Алматы: Балауса, 2006. – 476 б.
- Анализ литературного произведения/ Под ред. Л.Емельянова. – Л.: Флинта, 1989. – 185 с.
- Аристотель. Аналитики. – Минск: Современное слово, 1998. – 448 с.
- Асқаров Ә. Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді. – Алматы: Раритет, 2016. – 312 б.
- Ахметбек А. Қожа Ахмет Иассауи: Көмекші құрал. -Алматы: Санат, 1998.-112 б.
- Әбдікұлы Т. Парасат майданы. – Алматы: Раритет, 2012. – 616 б.
- Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1997. – 383 б.
- Әдебиеттегі Әлихан Бөкейхан бейнесі. Әдеби шығармалар. 1-кітап. Құрастырған, алғысөзін жазған С.Б.Жұмағұл. – Қарағанды: Тенгри баспасы, 2017.-184 б.

- Байтанаев Б. Устно-поэтические традиции в художественной структуре казахского романа. Автореф. докт. диссер. – Алматы, 1994.
- Байтанасова Қ. Ауыл бейнесі және ұлттық таным// Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. № 2/2023
- Байтанасова Қ. Фольклортану теориясының негіздері. Оқу құралы. – Нұрсұлтан: Amisat, 2019. – 120 б.
- Байтанасова Қ. Эмиграция әдебиеті: көркемдік даму мен сабақтастық. Монография. Екінші басылым. – Астана: Мастер ПО, 2018. – 186 б.
- Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
- Батырлар жыры. Көп томдық. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б.
- Белинский В.Г. Полн. собр. соч., Т. 4.- М.:Directmedia, 2013.- 589 с.
- Бердияров Т. Поэма мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1983. -80 б.
- Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Избранное. (Гл. Ред. Р.Нурғалиев.- Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-477 б.
- Джеймс У. Принципы психологии. – М.: Педагогика, 1989. – 300 с.
- Др.Әбділқайым Кесіжі. Шығыстүркістандық қазақ түріктерінің Түркияға қоныс аударуы. \ \ Жас Түркістан. № 5 (25). 2003.
- Дулатов М. Шығармалары. -Алматы: Жазушы, 1989.-170 б.
- Егеубаев О. Ақынның өмір тарихы. \ \ Таңжарық тағылымы: (Т.Жолдыұлының өмірі мен әдеби мұрасы хақында) \Құрастырған О.Егеубаев. Алматы: Көркем, 2003.-392 б.
- Елеукенов Ш. Әдебиет тәуелсіздік қаруы. Алматы: Баспалар үйі. 2009.-472 б.
- Елеукенов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.6. Зерттеулер.-

- Алматы: Қазығұрт, 2012.-480 б.
- Ж.Бөдешұлы. Бұрылыс: Жыр жинағы. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. 296 б.
- Жабаев Ж. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы: Ғылым, -1 т. 1990.-312 б.
- Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Жазушы, 1982. – 438 б.
- Жансүгіров І. Құлагер. Поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1994.-256 б.
- Жансүгіров І. Құлагер. Поэмалар мен өлеңдер. Алматы: Жазушы, 1994.-256 б.
- Жәлелұлы О. Харекет. Монография. Зерттеу мақалалар. /Құраст. Е.Зайтхан, Е.Қашқынов. –Астана: Профи Медиа, 2016.-512 б.
- Жетписбаева Б. «К поэтике символа в романе А.Нурпеисова «Долг\» Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. -Алматы: «Үш қиян», 2003.-640 б.
- Жұмаділов Қ. Атамекен. Роман. Алматы: Жазушы, 1998.-435 б.
- Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. Соңғы көш. Алматы: Қазығұрт, 2005.-504 б.
- Ионова С. Апроксимация содержания вторичных текстов. – Монография. – Волгоград: ВолГУ, 2006. – 380 с.
- Кант И. Соч.: В 6 т. М., 1996. Т.5. -380 с.
- Кәкішев Т. Ескірмейді естелік. -Алматы: Жазушы, 1994.-432 б.
- Кәкішұлы Т. Сәкен аялаған арулар. Эссе, толғамдар -Алматы: Елтұтқа, 1997. б.
- Көпеев Мәшһүр Жүсіп. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.11.

- Жиған-тергендер. –Алматы: Алаш, 2010.-330 б.
- Кристева Ю. Семиотика: Исследования по семанализу/ пер. Е.Орловой. -М.: Академический проспект, 2013. – 285 с.;
- Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов/пер. Г.Косикова. – М.: МГУ, 1987. – 450 с.
- Кристева Ю. Семиотика: Исследования по семанализу/ пер. Е.Орловой. -М.: Академический проспект, 2013. – 285 с.
- «Қазақ» газеті. - Алматы, 1995.
- Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). - Алматы: Ғылым, 1992.-488 б.
- Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым (XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы). -Алматы: Білім, 1998. –256 б.
- Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. –Астана: Фолиант, 2014.-320 б.
- Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.2.Әр жылғы зерттеулер. – Астана, 2014.
- Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.5. Фольклортану ғылымы тарихынан. Әр жылғы зерттеулер. – Астана, 2015.
- Құдайбердіұлы Ш. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар. (Құраст. М.Мағауин).- Алматы, Жалын, 1988.-256 б.
- Майлин Б. Көп томдық шығармалар жинағы (Құрат. Т.Бейісқұлов). 1 том. – Алматы: Қазығұрт, 2006. – 360 б.
- Мұратбеков С. Повестер мен әңгімелер. 3 том. –Алматы: Ан-Арыс, 2013. – 315 б.
- Мұртаза Ш. «Романға бергісіз хикаят// Асқаров Ә. Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді. – Алматы: Раритет, 2016. – 312 б.
- Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. Алматы, 1998.-220 б.

- Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. Нұсқалық. –Астана: Фолиант, 2002.-293 б.
- Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. Т.3. –Астана: Фолиант, 2005.-420 б.
- Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі (батыс жыраулық мектебі). Монография. – Астана, Нұра-Астана – 2008.- 432 б.
- Нұрмағамбетов Т. Тұнық су. Повестер мен әңгімелер. –Алматы: Жалын, 1980.- 239 б.
- Омаров Д. Шәкәрім шыңы: Ұлы ойшыл көтерілген рухани деңгей. Алматы.-2008.-208 б.
- Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. Монография. - Алматы: Атамұра, 2003.-488 б.
- Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір. –Алматы: Білім, 2005.-632 б.
- Петрик А. Деревенская проза: Итоги и перспективы изучения/ Человек. Культура. Образование. Научно-образовательный и методический журнал. №2, 2011
- Поэтика: словарь актуальных терминов/сост. Г.Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – 617 с.
- Резвин И. Структура языка как моделирующей системы. – М.: Наука, 1978. – 287 с.
- Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 2001. – 409 с.
- Сартр Ж.П. Бытие и ничто. М., 2000.-360 с.
- Сәмитұлы Ж. Сергелдең. Роман. Астана: Елорда, 2001.-520 б.
- Сәрсенбаев Ә. Қасиетті махаббат. – Алматы: Жазушы, 1987. – 176 б.
- Старикова Е. Социологический аспект «современной деревенской прозы»/ Вопросы литературы. №7, 1982.

- Тілешов Е. Мағжанның жаңашылдығы// Қайнар. Мақалалар, сұхбаттар –Алматы: Сардар, 2015.-376 б.
- Уәлиханов Ш. Тәңір (Құдай). <https://abai.kz/post/9581>
- Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. -Алматы: Арда, 2011.- 480 б.
- Фрейденоберг О. Миф и литература древности. Второе издание. – Москва: Восточная литература, 1998.-800 с.
- Хализев В.Е. Теория литературы. М.: Высшая школа, 2000.-398 с.
- Хамзин М. Қазақ романы. - Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2013.-308 б.
- Хамзин М. Қазіргі қазақ романы: Оқулық. - Қарағанды, ҚарМУ баспасы, 2001.-205 б.
- Ш.Уәлиханов. Таңдамалы. –Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
- Шерғалиева М. Диаспора: к методологии проблемы. \ \ Поиск. Серия гуманитарных наук. №3. 2007.
- Шмелев И. Собр. соч. Т.2. М., 1990.-330 с.
- Сейдімбек А. Аққыз. – Алматы: Жазушы, 1991. – 368 б.
- Turysbek R.S., Sarekenova K.K., Baitanasova K.M. Myrzakhmetov A.A., Aimukhambet Z.A. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood. ASTRA Salvensis. 2021. 01.p. 383-393. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56285140900>
- XX ғасыр басындағы әдебиет: Хрестоматиялық оқу құралы (Құраст. Қ.Ергөбек). Алматы: Білім, 1994.-352 б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тарих – өзінің дәуірлік ерекшеліктерін адамзатқа айқындап беретін кезең. Адам баласы тарих өзгерісінің арасында ғұмыр кешеді. Сондықтан да тарихтың белгілері тұтас күйінде де,

дербес те адам санасында ерекше, маңызды оқиғаға толы кезеңдерімен қалып отырады.

Сөз – адамзаттың қоғамдағы қарым-қатынасын, өткен өмірі мен бүгінгі бейнесін, әр қилы көңіл-күйін көркем бейнелейтін өнер. Ендеше, әдебиет – әлеуметтік те, идеологиялық та категория. Адам баласы өзінің рухани болмысын үнемі жетілдіріп отырған. Осы ретте, дала кеңістігін еркін билеген қазақ ұлты сөз өнерінің сан тарапты қызметін ашқан. Ол – күрес, жорық, салт-дәстүр, ән-жырды бейнелей алған. Ендеше, әдебиеттің осы көпсалалы функциясы ертеден басталған. Жаһандану кезеңі мәдени байлықтың мән-маңызын тоқайластыруға ұмтылса да, әр ұлттың өзіндік болмысы айырықша қасиетін жоймайтыны белгілі. Түркі халықтарының этногенетикалық, саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани біртұтастығының негізін орнықтыру дегеніміз – Еуразия кеңістігінде ғасырларды көктей өткен тарихы бар мәдениетті тұрақтандыру. Бүгінгі күні түркі руханиятына түркілік дүниетаныммен тереңдеп кірудің мәні зор. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ұлт тарихы, мәдениеті, жалпы руханияты үлкен өзгерісті бастан кешті. Бұл кезең өткеннің қалыптасқан дәстүріне жаңаша пайымдау жасау, ұлттың сипатын айқындау секілді іргелі мәселелерді бажайлай бастады. Ұлт болып ұйысқан кезден халқымыз өзінің өткеніне мұқият қараған. Дәстүрін сақтап, жетілдіріп отырған. Бүкіләлемдік құбылыс болып отырған жаһандану кезеңінде тәуелсіздік, мемлекеттік мүдде, елдік, бірлік және ұлттық құндылық ұғымдары бәрінен жоғары тұруы тиіс.

Халықтың мәдени коды – сол елдің мәдениеті мен әдебиетін сәйкестендіретін ақпараттар жүйесі. Әлемдік тарихта дәуірмен, мемлекеттің саясатымен және мәдени деңгейімен

сәйкес әлеуметтік-мәдени кодтар тасымалданып отырса да, халықтың ұлттық болмысы, тұрмыс-тіршілігінің негізі сақталады. Мәдениет – халықтың өмірі, оның ақыл-ой дамуының өткені, қазіргісі және болашағы. Әр халық жалпы адамзат өркениетінің даму тарихы аясында өздерінің дербес рухани құндылықтарын жоғалтпай, сақтап, жеткізіп отырады. Қазақ халқының ұлттық коды бірегей. Онда әлеуметтік-этнографиялық, мәдени-әдеби даму сипаты айқын аңғарылады. Ал, оның көркемдік тұрғыда бейнеленуі халқымыздың этникалық бірегейлігін, көркемдік ойлау жүйесінің ерекшелігін айқындай түседі. Кең даланы жылдың төрт мезгілі бойы мекен еткен халқымыз төрт түлік малын өргізіп, ошақ орнатты, тау-тасына, суына атау қойып, қазығын қақты. Бір маусым тұрақтаған жерін отаны, үйі санады. Сондықтан үй қазақ халқы үшін кең, әр тарапты мағына иеленді. Тіпті ғасырлар бойы мекендеп, ата-бабасының ежелгі мекені болған жерді де даланың кеңдігімен өлшеді. Осы арқылы халқымыздың генетикалық жады тереңдей түсті. «Мекен», «үй» ұғымы өзіндік культ иеленді, қазақ қара шаңырағын қадір тұтты. Осы ел-жерін қорғап, тыныштығын, бейбіт тіршілігін сақтау ұлт үшін міндет болды. Ел бірлігін сақтау үшін төрелік айтып, кеңес беретін билер, ел қорғаған батырлар шығып, ұлт тарихында қалды. Ендеше, мекен, тұрақ, қоныс деген ұғымдар халқымыз үшін концептілік мәнге ие. Ұлттық код – сол ұлттың дүниетанымында, санасында жинақталған, тұрақталған белгі. Бұл қасиетті ұғым ұрпақтан ұрпаққа толығып, кемелденген сипатта жетіп отырады.

**Ұлттық кодтың қалыптасуында
Ұлы Жібек жолы топонимдерінің маңызы**

Ұжымдық монография

Қаріп түрі «Times New Roman»

Таңбалы баспасы.

Астана қаласы, 2023 жыл